

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԹԻՎ 1(2)

HISTORY AND POLITICS

ACADEMIC JOURNAL

№1(2)

ԵՐԵՎԱՆ 2019

Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Սեպուհ»
պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոնի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Բագրատ Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ),
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Համլետ Գևորգյան,
Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան, Վալերի Միրզոյան,
Վալերի Թունյան, Ռաֆիկ Նահապետյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ 1918Թ.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, Սարդարապատ, անկախություն, Դաշնակցություն, մայիսի 28:

Պետականության «նվիրման» թուրքական ծրագրերի խանձարուրը հասնում է մինչև Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների նախօրյակ: Հիմք ընդունելով Դաշնակցության հետ ունեցած նախկին մտերմությունը՝ Էնվերը նախքան Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը՝ 1914թ. ամռանը և աշնանը պատգամավորներ ուղարկեց նախ Էրզրում, ապա Վան և Մուշ՝ հայերի հետ բանակցելու, նրանց իրենց կողմը գրավելու¹ և Արևելյան Հայաստանում ռուսական կառավարության դեմ «յեղափոխություն յուրացանելու փորձ կատարել»ու համար:² 1914 թ. հուլիս-օգոստոսին Էրզրումում հրավիրված Հ. Յ. Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի ժամանակ իթթիհատի նշանավոր ներկայացուցիչներ՝ Նաջի, Հիլմի և Շուքիր բեյերն Ակնունուն, Ռոստոմին և Ա. Վռամյանին խոստանում էին Ռուսաստանի դեմ պայքարի դուրս գալու և Կովկասը նվաճելու դեպքում հայերին տալ Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումի նահանգի մի

¹ **Գեղամանց Ե. ա.քահ.**, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մասն 2-րդ, Բաքու, 1915-1917, էջ 584:

² ՀԱԱ, ֆ.1120, ց.1, գ.76, թ.37:

մասը և այդ տարածքներից կազմել ինքնավար Հայաստան՝ Օսմանյան պետության հովանու ներքո:³

1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին Էրզրումից Վան մեկնեց Նաջի բեյը, որի ալցելության բուն նպատակ նույնն էր՝ արևմտահայերին ոտքի հանել Ռուսաստանի դեմ և հավատ ներշնչել Օսմանյան Թուրքիայի բարյացակամության նկատմամբ: Այդ առիթով Վանում սկսվեցին խորհրդակցություններ և հաղիպումներ, որոնց մասնակցում էին մի կողմից Հ.Յ.Դ.-ի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Վռամյանը (որը սեպտեմբերի 16-ին Կ.Պոլսից ժամանանել էր Վան),⁴ Իշխանը, Արամը և Վ. Փափազյանը, իսկ մյուս կողմից՝ իթթիհատականներ՝ Նաջի և Թահսին բեյերը և իթթիհատի Վանի մասնաճյուղի քարտուղար՝ Ֆուադ բեյը: Բանակցությունները վերաբերում էին Կովկասյան ճակատում առաջիկա՝ Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ հայերի կողմից թուրքերին ակնկալվող օգնությանը և այն «օգուտներին», որ հայերը պետք է ստանային ապագայում: Ըստ այդմ՝ Նաջի բեյը ներկայացնում էր իթթիհատի քաղաքական ծրագիրն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, որի համաձայն երիտասարդ և վերածնվող Թուրքիան, դաշնակցելով հզոր Գերմանիայի հետ, պետք է սաստեր Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան հետ շարտեր դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Անդրկովկասը նվաճելու դեպքում Թուրքիան չէր պատրաստվում այն

³ **Գեղամեանց Ե. ա.քահ.**, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը (մասն երկրորդ.), էջ 585: Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս նաև **Տասնապետյան Հ.**, Հ.Յ.Դաշնակությունը իր կազմութիւնէն մինչեւ Ժ. Ընդ. Ժողովը (1890-1924), Աթենք, 1988, էջ 108, նաև **Ամուրեան Ա.**, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ը (Էրզրումի) Ընդհ. Ժողովի մասին (գումարուած 1914 թուի Յուլիսի 25-ից մինչև Օգոստոս 17), «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Բեյրութ, 1980 յունուար 27, թիւ 2, էջ 22-25, փետրուար 3, թիւ 3, էջ 43-47, փետրուար 10, թիւ 4, էջ 68-70, փետրուար 17, թիւ 5, էջ 91-93, փետրուար 24, թիւ 6, էջ 115-116: **Նախատեսվում էր Թիֆլիսի, Քութայիսի նահանգները, Բաթումի շրջանը և Տրապիզոնի նահանգի մի մասը տալ Վրաստանին, իսկ Դաղստանը, Բաքվի նահանգը և Գանձակի նահանգի մի մասը Կովկասի թաթարներին:** Տե՛ս **Ա-Դո**, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, էջ 73-74:

միացնել կայսրությանը, այլ նախատեսում էր դաշնային սկզբունքով ստեղծել Հայաստանի, Վրաստանի և Կովկասի թաթարների երեք ինքնուրույն պետություններ՝ սուլթանի հովանու ներքո:⁵

Որպեսզի հայերը ստանային այդպիսի հնարավորություն, նրանք պետք է ապացուցեին իրենց նվիրվածությունն Օսմանյան Թուրքիային և օգնություն ցույց տալին նրան առաջիկա պատերազմի ժամանակ: Ռուսաստանի դեմ ոտքի կանգնելու և պայքարելու համար նրանք պետք է կազմակերպեին արևմտահայերից բաղկացած իրենց սեփական կամավորական ջոկատները, որոնք կարող էին ունենալ բարոյական մեծ նշանակություն՝ որպես հայ-թուրքական «համերաշխության» անքննելի ապացույց:

Իթթիհատականները ենթադրում էին, որ այդ ծրագրով իրականություն կդառնար հայերի քաղաքական ինքնավարության և անկախության խնդիրը, որը նրանց կմատուցեր ոչ թե Եվրոպան, որ մինչ այդ ոչ մի բան չէր արել և չէր էլ պատրասվում անելու, կամ էլ Ռուսաստանը, այլ՝ երիտասարդ, լուավորյալ և առաջադիմական Թուրքիան, որին չէր կարելի շփոթել բռնատիրական Թուրքիայի հետ:

Երիտթուրքերը համոզված էին, որ քաղաքական այդ բարդ մտահղացումը լուծելու էր հայկական հարցը, որով թուրքերը «կփակեին» Եվրոպայի բերանը: Նրանք հավաստիացնում էին, որ Օսմանյան լայնածավալ կայսրությունն այնքան հարուստ էր հողատարածքներով, որ կենտրոնախույզ տրամադրություններով լեցուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքն իրենց ամեննին էլ պետք չէր, քանի որ այն ավելորդ հոգս էր և վտանգ երկրի ներքին կայունության գործում և անընդհատ առիթ կարող էր ծառայել Եվրոպայի միջամտության համար: Երիտթուրքերը միաժամանակ

⁴ Մանուկեան Հ., Դեպքերը Վասպուրականում, «Վեմ», Փարիզ, 1937, թիվ 1, հունվար-մարտ, էջ 53:

⁵ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915г., с. 6-7. Москва, 1917. նաև Լեռ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ.Բ, Փարիզ 1925, էջ 76:

վստահեցնում էին, որ բարենորոգումների իրագործումը հնարավոր կլիներ միայն պատերազմի ավարտից հետո:⁶

Ինչ վերաբերում էր Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի՝ դաշնության ստեղծմանը, ապա՝ այն ոչ թե հայկական ինքնավարության երիտթուրքերի սրտաբուխ ցանկությունն էր, այլ՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև բուֆերային գոտու ձևավորման մի նախագիծ, որին նրանք վաղուց էին սպասում: Չէ՞ որ Ռուսաստանի հետ ընդհանուր սահմանը դամոկլյան սրի պես կախված էր Թուրքիայի գլխին:

Վանի դաշնակցականները ծայրահեղ զսպված վերաբերվեցին գայթակղիչ այս խոստումներին, չնայած ամենևին էլ դեմ չէին նմանատիպ քաղաքական ծրագրի իրագործմանը: Շրջանցելով իթթիհատականների անկեղծության աստիճանը հայկական պատվիրակությունը մեկ անգամ ևս հավաստիացրեց, որ ծրագիրն անիրագործելի է թե՛ իրենց մասնակցության և թե՛ հայկական ժողովրդական զանգվածներին համոզելու անհնարինության առումով: Բանն այն էր, որ իթթիհատականները չէին կատարել 1908 թ. հեղաշրջման օրերին արևմտահայերին տրված և ոչ մի խոստում, որով կորցրել էին իրենց վստահությանը հայության շրջանում: Ժողովրդական զանգվածները իթթիհատականներին հավատում և վստահում էին այնքան քիչ, որքան հին թուրքերին: Նաջի բեյը փորձում էր արդարանալ նշելով, որ հայկական բարենորոգումները չէին իրականացել ոչ թե երիտթուրքերի բարի կամքի ցանկության բացակայության, այլ արտաքին պատերազմների (Իտալիա, Բալկանյան միություն) պատճառով, որով հնարավորություն չէր տրվել զբաղվելու ներքին շինարարությամբ:

Բացի այդ, երիտթուրքերը, որոնք չէին համաձայնվել անգամ անդամահատված հայկական բարենորոգումների ծրագրերի հետ և մեծ հնարամտությամբ տապալել էին այն, այժմ առաջարկում էին

⁶ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с. 9-10.

հայերին տալ ինքնավարություն: Մի բան պարզից-պարզ էր, որ նրանք խաբում էին՝ ժամանակ շահելու համար:

Միակ բանը, որ դաշնակցականները խոսատացան իրենց թուրք ընկերներին այն էր, որ իրենք ջանք չէին խնայի Վանի հայությանը խիստ լոյալության սահմաններում պահելու գործում, որպեսզի նրանք՝ որպես Օսմանյան երկրի քաղաքացիներ, օրենքով, պատվով և արդարացիորեն կատարեին հայրենիքի հանդեպ իրենց վրա դրված բոլոր պարտականությունները: Դա միակ ճիշտ պատասխանն էր և պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ հայերը, որոնք գտնվում էին Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմանագլխին, ստիպված էին իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարել երկու պետությունների համար էլ, այսինքն՝ արևելահայերը զորք պետք է տրամադրեին ռուսներին, իսկ արևմտահայերը՝ թուրքերին:

Վանի բանակցություններն ընդհատվեցին և համաձայնություն չկայացավ: Թուրքերը Վանից հեռացան այն համոզմամբ, որ եթե հայերն իրենց հետ չեն, ապա Ռուսաստանի կողմն են: Իթթիհատականները թեև իրենց հիասթափությունը և սառնությունը չարտահայտեցին իրենց «Բարեկամ» դաշնակցականների նկատմամբ, սակայն վերջիններս իթթիհատի համար դարձան խիստ կասկածելի:⁷

Թուրքիայի կողմից առաջ քաշվող Հայաստանի անկախության գաղափարը նոր դրսևորումներ ստացավ 1918թ. գարնանը՝ այն բանից հետո, երբ նախ՝ 1917թ. նոյեմբերի 2-ին բոլշևիկները Բաքվում հաղթանակ տարան ու այնտեղ հռչակեցին խորհրդային իշխանություն, և ապա՝ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ընդունվեց «Թուրքահայաստանի» մասին հրովարտակը, որը պաշտպանում էր Արևմտյան Հայաստանի հայության ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև կատարյալ անկախություն: Թուրքերը բոլշևիկներին Կովկասից դուրս մղելու, Բաքվի նավթին տիրանալու և Արևմտյան Հայաստանում

⁷ Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с.10, նաև **Анановъ И.Н.**, Судьба Армении, Москва, 1918, с.21.

ստեղծվելիք հայկական պետության մտայնությունն անգամ հայության շրջանում ի չիք դարձնելու համար հետևողականորեն իրականացրին Անդրկովկասյան Սեյմը 1918թ. ապրիլի 9-ին Ռուսաստանից անջատելու, նրա կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընդունելու և իրենց ծավալապաշտությունը դեպի արևելք ուղղորդելու քաղաքականություն:

Երբ մայիսի 14-15-ի գիշերը՝ ժ.1-ին, Ա. Խատիսյանը և Հ. Քաջագունին տեսակցություն ունեցան թուրքական պատվիրակության անդամներ Խալիլ և Վեհիբ փաշաների հետ, վերջինս առաջարկեց և պահանջեց, որ հայերը մի կողմ քաշվեն թուրքերի ճանապարհից՝ դրա դիմաց անկախ Հայաստան խոստանալով Էջմիածնի և Նոր Բայազետի միջև ընկած տարածքում:⁸ Այդ մասին Ա. Խատիսյանը հիշում է. «... Խալիլ պեյր կըսեր մեզ. Հասկցեք իրերու դրութիւնը: Ես եւ Վեհիպ փաշան կը ներկայացնենք կոմիտէի մէջ չափաւոր, հաշտարար հոսանքը. Թալեաթ և Էնվեր փաշաները կ'ուզեն ի սպառ ոչնչացնել հայկական հողը: Օգնեցեք մեզ մեր դիրքը ուժեղացնելու, ըրէք բոլոր զիջումները... Իսկ յետո, երբ պատերազմը վերջանայ, մենք ձեզ օգնութեան կը հասնինք և կը վերադարձնենք այն, ինչ որ այսօր ձեզմէ կ'առնենք: Մենք ձեզ կ'օգնենք ապագային: Իսկ ձեր դիմադրութիւնը այսօր միայն պիտի վնասէ ձեզ և նոր արյունահեղութեանց պատճառ դառնայ»:⁹

Բայց դա ընդամենը խայծ էր հայերի զգոնությունը բթացնելու համար և իրականում ոչ մի բանի երաշխիք չէր:

1918թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ Կ.Պոլսում ընթանում էին բանակցություններ գերմանա-թուրքական բլոկի և Անդրկովկասի նորանկախ կառավարությունների ներկայացուցիչների միջև, հայկական պատվիրակությունը Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ անձնական հանդիպումներ է ունենում երիտթուրք

⁸ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 86:

⁹ Անդ. էջ 72:

ղեկավարների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը փորձում էր հավաստիացնել իր անձնական դերակատարումը հայոց պետականության ստեղծման գործում: Այսպես, Թալեաթը, պատվիրակության անդամ Ա. Խատիսյանին ներկայացնելով հայոց պետականության ստեղծման գործում իր և Էնվերի միջև առկա հակասությունների մասին, նշում է, որ այն դեպքում, երբ Էնվերը, որը հայերին համարում էր մշտնջենական թշնամի, որոնք հանգիստ չպետք է թողնեին թուրքերին «Անատոլուի» նահանգներում, առաջարկում էր ապահովության համար հայերին հիմնավորապես բնաջնջել նաև Կովկասի մեջ, քանի որ «Փոքրիկ Հայաստան մը» Թուրքիայի համար պատճառ կարող էր դառնալ հավիտենական վտանգի: Այդ մասին Թալեաթը պարծենալով խոստովանում է Ա. Խատիսյանին. «Էնվեր փաշան կը գտնէր որ քանի որ Հայերը եղած են եւ պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլուի նահանգները, աւելի լաւ է որ հիմնապէս բնաջնջուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յաւիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ եւս պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թէկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք: Եւ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կ'ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդածողովին»:¹⁰

Այս ամենից Ա. Խատիսյանը եզրակացնում է, որ «Թալեաթ փաշայի տեսակետը հաղթել էր, և «թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը»:¹¹

¹⁰ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 88-89:

¹¹ Անդ, էջ 89:

Այդ էր պատճառը, որ Թալեաթի հետ ունեցած հերթական տեսակցության ժամանակ Ա. Ահարոնյանը անկեղծանում է. «Ձեզ կվստահեցնեմ, որ Թուրքիո հայերու վիճակները մեզ երբեք չեն շահագրգռել: Մենք եկանք միայն խորհրդակցելու համար Կովկասյան հայերու հանրապետության մասին և որոշելու համար մեր սահմանները ու դիրքը մեր գորավոր դրացին և պաշտպանն եղող Օսմանյան պետության հետ, որու բարեկամական հակումները մենք տեսանք Բաթումում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ: Նախ և առաջ մենք կուզենք համաձայնության գալ մեր գորեղ դրացի Օսմանյան տերության հետ, որուն սահմանակից ենք, որմե շատ օգնություններ կսպասենք»:¹²

Հունիսի 22-ին Ա. Ահարոնյանը Թալեաթ փաշային է դիմում նաև հատուկ ուղերձով, որտեղ ասվում էր. «Հայաստանի անկախության գաղափարը, որ օսմանյան պետական մարդկանց երջանիկ ներշնչման ծնունդ է, մեզ թվում է կայսերական կառավարության անկեղծության ու բարյացակամության գրավականը և ապացույցը»:¹³

Իր հերթին Էնվերն էր իրեն համարում Հայոց պետականության «հիմնադիրը»: Ա. Խատիսյանի և Կ. Պոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության մյուս անդամների հետ հանդիպման ժամանակ նա հավաստիացնում էր ասելով, որ «Թուրքիան այժմ Ձեզ անկախություն տվեց և այն տվեց ձեր դրության մասին երկար մտածելուց հետո»,¹⁴ որ «ես լուծեցի շատ դժուարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեռով մը, որ չգոհեցի թրքական հողերէն ոչ մէկ թիզ իսկ¹⁵», «... մենք չենք կրնար մտածել սահմաններու (խոսքը ՀՀ սահմանների մասին է - Ա.Հ.) ընդարձակութեան մասին... Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200 ,ց. 1, գ. 13, թ. 21:

¹³ Նույն տեղում, թ.8:

¹⁴ Նույն տեղում, թ.5-6:

¹⁵ **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 89:

Հայաստանը եւ ատով գոհացում տուինք Հայերու ազգային ձգտումներուն եւ լուծեցինք Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրա, եւ ունեցանք երկու յաջողութիւն. Ա) Ստեղծեցինք Հայաստանը եւ Բ) Անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է, որ մենք համաձայնեցանք հաշտուիլ Հայկական Հանրապետութեան գոյութեան հետ... առանց դպչելու հին եւ նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրքը»:¹⁶

Շահարկվում էր նաև այն գաղափարը, որ «անկախ» Հայաստանը պիտի դառնար Թուրքիայի բուֆերային մի նահանգ, որը պիտի ենթարկվեր նրա հովանավորչությանը:¹⁷ Այդ մասին իր «մտահոգությունն» էր հայտնում Ա. Խատիսյանը, որը Էնվերի հետ ունեցած զրույցում մատնանշում էր, որ լավ կլինէր, եթե ամբողջ Հայաստանը դառնար Թուրքիայի նահանգը եւ, որ «Թուրքիայի սահմաններն ապահովելու համար Ռուսաստանի կողմից պիտի կապվի եւ նրա մեջ մտնի ֆեդերատիվ կապերով ամբողջ ավտոնոմ Հայաստանը»:¹⁸

Թե՛ Թալեաթը եւ թե՛ Էնվերը հաճույքով ունկնդրում էին անհեռատես եւ միամիտ հայ պատվիրակներին եւ խոստանում ամեն կերպ «օգնել» հայ ժողովրդին:

Ա. Ահարոնյանն ու Ա. Խատիսյանը հանդիպում են ունենում նաև սուլթանի հետ, որը նրանց վստահեցնում է, որ «Հայաստանի անկախութիւնը թանկ է իր համար, ուովհետեւ համարում է իր հարազատ զավակը»:¹⁹ Հայ «գործիչներն էլ, չմնալով պարտքի տակ,

¹⁶ Անդ, էջ 102:

¹⁷ Խորհրդային Հայաստան-1920-1925, հինգ տարի, Յերևան, 1926, էջ 2:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ.23, թ.79:

¹⁹ «Զանգ», Երևան, 1918թ. հոկտեմբերի 5, թիվ 59(75):

պատասխանում են, որ «եթե չլինեիր սուլթանը չէր լինի նաև ազատ ու անկախ Հայաստանը»:²⁰

Փոքրիկ Հայաստանի թուրքական մտայնությունն արտահայտվում է նաև Կարաբեքիրի հետ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան բանակցությունների ժամանակ: Ըստ Ա. Խատիսյանի՝ թուրքական ծրագիրը կարելի էր ամփոփել երեք կետերի մեջ. ա) թուրքերը երազում էին Կովկասի մեջ ունենալ իրենց ազդեցության և հովանավորության տակ գտնվող 4 հանրապետություն (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, և Հյուսիսային Կովկաս), որով թուրքիան կբաժանվի իր ամենասարսափելի թշնամուց՝ Ռուսաստանից, բ) հաշվի առնելով Հայակական հարցի միջազգային բնույթը՝ թուրքերը, ստեղծելով փոքրիկ Հայաստան, ցանկանում էին գոհացում տալ աշխարհի հանրային կարծիքին և գ) Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով թուրքերը կարող էին այնտեղ հավաքագրել Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված հայության բեկորներին Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես հայաթափելու համար:²¹

Ավելի ուշ Լոզանի բանակցությունների ընթացքում Իսմետ փաշան տարբեր առիթներով 22 անգամ կրկնում էր, որ Հայկական հարցը վերջնականապես լուծված է իրենց կողմից Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով:²²

Հայոց պետականության հաստատման հարցն ամբողջության մեջ քննելու և ճիշտ հասկանալու համար Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման թուրքական ծրագրին զուգընթաց անհրաժեշտ է նաև տարբերակել, զատորոշել, իրար հետ չկապել և իրար հետ չշփոթել 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը և 1918թ. մայիսի 28-ի «անկախության» ակտը՝ ըստ արժանվույն բնորոշելու համար յուրաքանչյուրի պատմական արժեքը:

²⁰ «Լրաբեր», Նիւ-Եորք/Լոս-Անճելոս, 1954թ., փետրվարի 20, թիւ 93:

²¹ **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 89:

²² **Անդ**, էջ 89-90:

Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի փայլուն հաղթանակը Սարդարապատում 1918թ. մայիսի 24-ին և 25-ին, երբ կատաղի կռիվների արդյունքում թուրքերը պատրաստվում էին փախուստի, Բաթումի թուրքական պատվիրակությունը (Խալիլ) մայիսի 26-ի երեկոյան (ժ. 20-ին) Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակությանն է հանձնում իր վերջնագիրը՝ պահանջելով 72 ժամվա ընթացքում ընդունել սահմանների ստորագրման մասին իրենց առաջարկը:²³

Չհամաձայնելով վերջնագրի պայմաններին՝ թուրք-գերմանական-վրացա-մուսավաթական գաղտնի դավադրության արդյունքում մայիսի 26-ին լուծարվում է Սեյմը,²⁴ և նույն օրը հռչակվում է նախ Վրաստանի, իսկ մայիսի 27-ին՝ Ադրբեջանի անկախությունը: Հայաստանը մնում է մենակ և ինչպես վրացական պատվիրակության անդամներից պրոֆ Ջ. Ավալովն է գրում, «հայերն են միայն մեջտեղը՝ մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքված, գոհ հարևանների դավաճանության...»:²⁵

1918թ. մայիսի 28-ին «անկախություն» ստացավ նաև Հայաստանը: Լեոն նշում է, որ այս ծաղրական հանրապետությունն էլ իհարկե ժամանակավոր խաղ էր, քանի որ Կ.Պոլսում թյուրքերը հրատարակել էին Այսրկովկասի քարտեզը, որի վրա «այլևս Հայաստան չէր մնում»:²⁶

Սարդարապատի հաղթական ճակատամարտը մնաց կիսատ և չհասավ իր հավանական նպատակին: Հայկական բանակի երկրորդ առաջխաղացումը կանխելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը գործողության մեջ դրեց «անկախ» Հայաստանի գաղափարը: Վճռական հարվածից առաջ, երբ հայ աշխարհագորայինները պատրաստվում էին ազատագրել թուրքերի կողմից 1918թ. մայիսի 15-ին ապօրինաբար բռնազավթված

²³ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928, էջ 129:

²⁴ Անդ, էջ 130:

²⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 156:

²⁶ Լեո, Անցիալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 404

Ալեքսանդրապոլը և մտնել նույնիսկ Կարսի մարզ, իսկ Անդրանիկը պատրաստվում էր Ջուլֆայի վրայով շարժվել դեպի Պարսկաստան և Վան, գեներալ Մ. Սիլիկյանին հետ կանգնեցրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մայիսի 28-ի պարտադրված գեներալ Թ. Նազարբեկյանի զինադադարի կոչը: Մի պահ նույնիսկ Մ. Սիլիկյանը մտածում էր մերժել Թ. Նազարբեկյանի հրամանը, քանի որ թուրքական բանակը գլխիկոր նահանջում էր: Այս ամենը հաստատում է Բաթումում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլն իր հուշերում:²⁷ Իսկ Վեհիբ-Մահմեդը խոստովանում է. «Կը պատրաստուէինք ետ քաշուիլ՝ Հայ ժողովուրդի դիմադրութեան առջեւ՝ լքելով Ալեքսանդրապոլը եւ նոյնիսկ Կարսը»:²⁸

Եվ մինչ Մ. Սիլիկյանը 1918թ. մայիսի 28-29-ին նախապատրաստվում էր ընդհանուր առաջխաղացմանը,²⁹ և մայիսի 29-ին Մ. Սիլիկյանը ժողովրդին ու բանակին ուղղված իր երկրորդ կոչում հիշեցնում էր, որ «մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը... եւ ապա միայն թուրքերի հետ բանակցութեան մէջ մտնենք հաշտութիւն կնքելու համար»,³⁰ շուտով հեռագիր ստացվեց այն մասին, որ առանց ժողովրդի կամքը և կարծիքը հաշվի առնելու Ա. Խատիսյանի, Հ. Քաջազնունու, Մ. Պապաջանյանի կողմից Բաթումում հունիսի 4-ին թուրքերի պահանջած «անկախ» Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվել է Հայոց դատը թաղող «խաղաղության և բարեկամության» դաշնագիրը,³¹ որտեղ «ծովից ծով» առասպելական Հայաստանի փոխարեն ստեղծվում է «թզուկ» մի Հայաստան, որը փաստորեն հանդիսանում էր սուլթանական

²⁷ Վեհապետեան Թ., Լուսարձակ. Մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կեանքին վրայ, Ե. Գիրք, Պէյրութ, 1995, էջ 273:

²⁸ Տեղակալ Ավետեան Մ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ 1954, էջ 193:

²⁹ Մկրտչյան Վ. Սարդարապատի հերոսը. գեներալ Մովսես Սիլիկյան, Երևան, 2012, էջ 26-27:

³⁰ Վրացյան Մ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան 1993, էջ 148:

³¹ Կեօքլիզեան Ա., Անմոռանալի յուշեր, Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի գուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1967, էջ 223:

Թուրքիայի մի փոքրիկ գավառը:³² Հայաստանին թողնվում էր մի աղճատված տարածք, այն դեպքում, երբ Սարդարապատի հաղթանակով հայկական բանակի արդեն իսկ ազատագրած տարածքը կրկնակի գերազանցում էր այն:³³

Հայ ժողովրդին ուղղված կոչը փաստում էր մի կարևոր հանգամանք, այն որ հայկական բանակի հրամանատարությանը հայտնի էին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերի ներկայացրած պահանջները, և ճիշտ հակառակը Մ. Սիլիկընանի հետագա գործողությունների մասին անտեղյակ էին Բաթումում գտնվող Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները:³⁴

Այսպիսով, թուրքերը հաշվի առնելով հայերի հակահարձակման վտանգը՝ շտապեցին ստեղծել «անկախ» Հայաստան Արևելյան Հայաստանի մի փոքր տարածքում՝ Օսմանյան Թուրքիային հողային կորուստներից զերծ պահելու համար: Մ. Վրացյանը խոստովանում է, որ հաշտության բանակցություններ վարելու համար նախապայման էր դրված անկախության հայտարարությունը:³⁵

Այս ամենից հետևում է, որ եթե Մայիսյան հերոսամարտերը ազգային ինքնության պահպանման դրսևորումներ էին, մեր ժողովրդի տարած փայլուն հաղթանակները, հայ ժողովրդի միասնականության փաստի արտահայտումը և 1915թ. վրիժառության փափագը, ապա մայիսի 28-ը Թուրքիայի կողմից պարտադրված և որոշում, որին չէր կարող ընդդիմանալ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը:

Մայիսյան հերոսամարտերի փառքը պատկանում է արևմտահայ և արևելահայ ժողովրդին, բովանդակ հայության

³² Բադալյան Խ. Հ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, էջ 38:

³³ Աֆանապյան Մ., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 70:

³⁴ Պետրոսյան Վ., Հայաստան. 1918 թվական, Երևան, 2014, էջ 176:

³⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 132:

համաժողովրդական շարժմանը: Ըստ Դ. Անանունի՝ հենց Սարդարապատի և Ղարաբիլիսայի ճակատամարտերի հետևանքով Թուրքիան հայերին թույլ տվեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ Բաթումի կոնֆերանսում:³⁶

Հետևաբար, Սարդարապատի հերոսամարտը անուղղակիորեն ապահովեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացումը:

Аветис Арутюнян, Турецкий план установления первой Республики Армения и Майские героические бои армянского народа в 1918г. - В статье рассматривается вопрос о планах Турции по созданию Республики Армении в 1918г.. В частности, согласно этому плану провозглашение Армянской государственности в 1918г. был даром турецких правителей.

Но майские героические бои и великие победы армянского народа в 1918г. разрушил этот план.

Avetis Harutyunyan, The Turkish plan of the creation of the first Republic of Armenia and the heroic battles of the Armenian people in May 1918 - In the article is being discussed the question of Turkish plan of the creation of the first Republic of Armenia in 1918.

According to this plan the establishment of the Armenian statehood in 1918 was the gift of the turkish governors.

But the heroic battles and great victories of the Armenian people in May 1918 destroyed this plan.

³⁶ **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի քաղաքական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 683:

**ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՄԵՆՈՒԱ ԱՐՔԱՅԻ ԿԱՌՈՒՑԱԾ
ՀՈՉԱԿԱԻՈՐ ՋՐԱՆՑՔԸ**

(Մենուայի Ջրանցքը՝ Մենուապիլի եւ ոռոգմացանցերու
կառուցման հոսքը հիւսիսէն հարաւ)
ՊԵՏՐՈՍ Մ. ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

Բանալի բառեր – Ուրարտու, Մենուա, Ասորեստան, Վան, Մենուապիլի, Միջին Արևելք, Մինհարիբ, Շամիրամ, Արգիշտի Բ, Հայկական լեռնաշխարհ, Միջագետք, ջրանցք, գետ, ոռոգման ցանց, շինարար, արձանագրություն:

ՑԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ուրարտուի՝ Վանի թագաւորութեան Իշպուինի (825-810 Ք.Ա.) գահակալը եղաւ բացառիկ ղեկավար ղեմք մը. ան տակաւին ողջ էր, երբ իր երիտասարդ զաւակին՝ Մենուային գահ բարձրացուց եւ ինքը մնաց որպէս խնամակալ թագաւոր, ինչ որ շատ հազուագիւտ պատմական արարք էր այդ հին պատմաշրջանին:

Իշպուինիի մահէն ետք իր որդին Մենուա շարունակեց թագաւորել առանձին մօտ քառորդ դար (810-786 Ք.Ա.) դառնալով Ուրարտուի հզօրացման կերտիչը: Մենուայի անունը բուն հայկական է. ծագած՝ բնիկ հայերէն **մե(ն)** կամ **մի(ն)** բառէն, որ կը նշանակէ մէկը կամ միակը:¹

Մենուայի ժամանակ Վանի թագաւորութիւնը (Ուրարտու) դարձաւ Առաջաւոր Ասիայի ամենահզօր պետութիւնը: Ուրարտուի հզօրացման շրջանը տեւեց մօտաւորապէս 70 տարի, եւ ընդգրկեց նաեւ Մենուայի յաջորդներու՝ Արգիշտի Ա-ի, Սարդուր Բ-ի եւ Ռուսա Ա-ի գահակալութեան տարիները: Ուրարտուի հզօրացումը հետեւանքն էր երկրի ներքին պայմաններու բարելաման, ինչպէս նաեւ կեանքի զարգացման ու ներքին ճակատի կայունութեան:

¹ **Ռաֆայէլ Իշխանեան**, Պատկերագրող Պատմութիւն Հայոց, Ա. Գիրք, Երեւան-Արեւիկ, 1989, էջ 21:

Մենուա մեծ նուաճումներ կատարեց ռազմական յաջող արշավանքներով բոլոր ուղղություններով: Մենուայի ջանքերով Ուրարտուն վերածուեցաւ կայսրութեան, որուն ազդեցութիւնը հասաւ մինչեւ Կիլիկիոյ Միջերկրականի ափերը, ինչպէս նաեւ Տրապիզոնի Մեւ ծովի ափերը: Հայոց պատմութեան մէջ, վեց դար ետք՝ Տիգրան Բ. (95-55 Ք.Ա.) նոյնպէս ստեղծեց կայսրութիւն մը, որ իր ծաւալով աւելի ընդարձակ էր Մենուայի ստեղծած կայսրութենէն, բայց աւելի կարճ կեանք ունեցաւ, հազիւ 22 տարի: Այսպէս, երբ Մենուա մահացաւ 780 Ք.Ա. Ուրարտուն որպէս կայսրութիւն իր ընդարձակութեամբ եւ բնակչութեամբ հաւասար էր իր մրցակից հզօր Ասորեստանին:

Մենուայի ջանքերով զարգացաւ նաեւ մշակոյթը իր բոլոր բնագաւառներով: Ան կառուցեց նոր քաղաքներ, ամրոցներ, բերդեր, պալատներ եւ տաճարներ: Ուրարտուի մէջ երկրագործութիւնը զարգացնելու համար մեծ անհրաժեշտութիւն ունէին արհեստական ոռոգման ցանցերը, որովհետեւ անհնարին էր բաւարարուիլ տեղումներու ապահոված ջուրով: Մենուա եղաւ Ուրարտուի թագաւորներէն առաջինը, որ ծրագրեց եւ կառուցեց ոռոգման ցանցեր, որ նպաստեց երկրագործութեան, եւ ի մասնաւորի խաղողագործութեան զարգացմանը Ուրարտուի մէջ: Մենուան այն գահակալներէն էր, որուն իրաւացիօրէն կարելի է տալ “Շինարար” կոչումը:

Ճարտարապետութեան տեսակետէ արժէքաւոր են Մենուայի գործերը, մեզ հետաքրքրողն է այս ուսումնասիրութեան առումով՝ Մենուայի շինարարական գործունէութեան գլխաւոր մեծագործութիւնը, իր անունով կոչուող Մենուայիի նշանաւոր ջրանցքը:

ԶՐԱՆՑՔԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ԵՒ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մենուայի կառուցած ջրանցքը սկիզբ կ'առնէր Հայոց Ձորի (Հայոց տան)՝ Խոշաբ գետէն 5 կմ. հարաւ գտնուող լեռան ստորոտէն բխող աղբիւրներէն, ու կ'երկարէր մօտաւորապէս 72 կմ.: Զրանցքը ունէր 4 ու կէս մետր լայնութիւն եւ մէկ ու կէս մետր խորութիւն. եւ կը հասնէր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տոսպ (Վան): Զրանցքը որոշ տեղեր

կ'անցնէր լեռնալանջերով, փորուած ժայռերու մէջով, ցածրադիր մասերու մէջ ան կ'անցնէր հսկայական քարերէ յատկապէս կառուցուած՝ եւ 15-20 մետր բարձրութիւն ունեցող լայն ու անշաղախ պատերու վրայով². Ինչ որ շատ հետաքրքրական երկրաչափական եւ ճարտարապետական աշխատանքներ էին:

Ջրանցքը քաղաքին ջուր կը բերէր եւ կը ոռոգէր իր շրջակայքի դաշտերը, **«Ջրանցքն ունի բարդ հիդրոտեխնիկական կառուցուածք: Այն անցկացուած է լեռների լանջերին փորուած եւ տեղ-տեղ քարէ պատնէշներով ամրացուած հունով, ինչպէս նաեւ ձորերի վրայ կառուցուած յատուկ կամուրջներով»:**³ Այս կամուրջները ճարտարապետական մեծ նշանակութիւն ունէին:

Եղիա Քասունի խօսելով Մենուայի ջրանցքի մասին կ'անդրադառնայ, թէ ինչպէս ան դարձած էր հիմնաքարը Վան քաղաքի արեւելեան մասի հռչակաւոր Այգեստան կոչուող արուարձանին, **«Հայոց Ձորի Անգղ (այժմ Խոշաբ) գետակէն հարաւ առատաջուր ակերու միացեալ ջուրերը կամուրջի մը միջոցաւ գետակին վրայէն անցուց եւ բերաւ հասցուց մինչեւ Տուսբայի հարաւակողմը եւ հոն յառաջ բերաւ մղոններով տարածուող պարտիզախառն աւան մը, Վանայ Այգեստանքին նախատիպը»:**⁴ Ուղադրութեան արժանի է, որ Մենուայիլին կանցնէր Խոշաբ գետակի վրայէն, որ կը թափէր Վանայ լիճի մէջ:

Մենուա այս ջրանցքի կառուցման մասին արձանագրութիւններ ձգած է տարբեր տեղեր ջրանցքին կից, որոնք փորագրուած են ժայռերու վրայ, եւ բոլորն ալ կը յիշեն Մենուայի կողմէ այս ջրանցքի կառուցման մասին: Այդ բազմաթիւ արձանագրութիւններէն բարեբախտաբար միայն 14 հատը մինչեւ օրս⁵ չէն վնասուած.

² Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Երեւան 1975, էջ 40:

³ Հայ Ժողովրդի Քրեւստումատիա, Հատոր 1, Երեւան 1981 էջ 50:

⁴ Եղիա Քասունի, Նախահայկական Հայաստան, Պէրոյ, 1950, էջ 313:

⁵ Անցեալ դարի կէսերուն:

անոնցմէ մէկուն մէջ Մենուա ըսած է, «Խալդիսի⁶ շնորհատու զաւակներուն, Մենուաս Իսպոլինեան այս ջրմուղը քաշեց. Մենուապիլի է անունը: Խալդիսի մեծագոր որդիներուն, Մենուասէ, որ է հօր արքայ, մեծ արքայ, Բիայնայի թագաւոր, որ կը բնակի Տուսբա քաղաքին մէջ: Մենուաս կ'ըսէ. ով որ այս արձանագրութիւնը կը քանդէ, ով որ կը վնասէ, ով որ տեղափոխէ, ով որ ուրիշին վերագրէ ըսելով, ես այս ջրմուղը քաշեցի, մէկը եւ միւսը թող Խալդիս, Տէիսպաս եւ Արդինիս աստուածներ, զինք իր տեղը, իր սերունդը, իր քաղաքը աշխարհի երեսէն կորսնցնեն»:⁷ Մենուայի այս անէծքները ուղղուած էին Ուրարտուի բոլոր թշնամիներուն, եւ ի մասնաւորի ամենամօտիկ պիտյեան՝ հօր Ասորեստանին:

ՄԵՆՈՒԱՊԻԼԻՆ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Մենուապիլիի կառուցման մասին Մենուայի թողած արձանագրութիւններու մէջ իր յիշած անէծքները, եւ իր մտահոգութիւնը ու գուշակումը շատ արդարացի էին: Մենուա քաջատեղեակ էր, իր գործի բացառիկութեան եւ մեծագործութեան. գործ մը, որ իր տոկունութեամբ պիտի գոյատեւէր տասնեակ դարեր: Ան գիտէր, որ իր կառուցած ջրանցքը կանգուն պիտի մնար Ուրարտուէն յետոյ. ու պիտի ծառայէր Հայաստանի բնակչութեան. շատ հաւանական էր, որ ապագայի տեղական կամ օտար տիրակալները պիտի փորձէն այդ մեծագործութիւնը իրենց վերագրել. այդ պատճառով ան այդ 72 կմ. երկարութիւն ունեցող ջրանցքի մօտ ձգեց բազմաթիւ՝ տասնեակներով արձանագրութիւններ, որպէսի գոնէ

⁶ Խալդիսը կամ Խալըր Ուրարտուի մեծագոյն աստուածն էր. այդ պատճառով Ուրարտուն կոչուած է նաեւ Խալդեան թագաւորութիւն, քանզի հին ժամանակ սովորութիւն կար ժողովուրդները կամ պետութիւնները կոչել իրենց պաշտած հիմնական աստուծոյ անունով. ինչպէս ասորեստանցիներու պարագային Աշուր աստուածը:

⁷ **Նիլա Քասունի**, Նախահայկական Հայաստան, էջ 31 եւ Հայ Ժողովրդի Քրեւստումատիւ, Հատոր 1, Երեւան, 1981, էջ 50:

անոնցմէ մէկ քանին մնան անվնաս դարերու ընթացքին՝ ժամանակի անողորմութեան հարուածներու տակ...:⁸

Մենուապիլին կառուցուելէ դարեր յետոյ հայ ժողովուրդական ասանդութեան մէջ այդ հրաշակերտ մեծագործութիւնը վերագրուեցաւ Ասորեստանի Շամիրամ թագուհիին. Մենուապիլին կոչուեցաւ “Շամիրամագետ” կամ “Շամիրամի Ջրանցք”: Ով էր այս Շամիրամ՝ կոչեցեալ թագուհին, որուն վերագրուեցաւ այդ կարեւոր գործը՝ Մենուապիլին, ի հեճուկս Մենուայի թողած տասնեակներով արձանագրութիւններուն, որուն անդրադարձանք:

Ասորեստանի Շամշիադադ Ե. թագաւորը մահացաւ 811 Ք.Ա. երբ նոր վերադարձած էր Բաբելոնէն. իր յանկարծակի մահը՝ տակաւին երիտասարդ հասակին կասկածներ յառաջացուց: Պատմաբանները համոզուած են, որ Շամշիադադ թագաւորը թունաւորուեցաւ իր փառասէր կնոջ՝ Շամիրամի կողմէ: Յամենայնդէպս, Շամշիադադին յաջորդեց իր անչափահաս որդին՝ Ադադներարի Գ. , բայց որովհետեւ ան ի վիճակի չէր պետութիւնը կառավարելու, հետեւաբար իր խորթ մայրը՝ Բաբելոնցի Շամիրամը ստանձնեց իշխանութիւնը, որպէս խնամակալ մինչեւ 806 Ք.Ա.:

Շամիրամը, որպէս թագաւորի կին (Շամշիադադ Ե.ի կինը) ժամանակակից եղած է Ուրարտուի Իշպուինի (825-810 Ք.Ա.) գահակալին: Ապա, որպէս Ասորեստանի թագուհի (811-806 Ք.Ա.) ժամանակակից եղած է Իշպուինիի գաւակին եւ յաջորդին Մենուային: Ու վերջապէս, ապրած է որպէս թագաւորի մայր (Ադադ Նիրարի Գ.ի մայրը) անոր գահակալութեան շրջանին (806-781 Ք.Ա.): Վերջին յիշատակութիւնը Շամիրամի մասին եղած է 782ին: Եզրակացնելով, Շամիրամը, որպէս թագուհի ժամանակակից եղած է Մենուային միայն հինգ տարի (810-806 Ք.Ա.):

Պատմութեան մէջ աւելի ուշ Շամիրամը շատ մեծարուեցաւ յոյն պատմիչ Հերոտոդի կողմէ (5-րդ դար Ք.Ա.): Ասորեստանի

⁸ Պետրոս Թովմասեան, Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Միջագետքը, Ջանգակ, Երեւան 2006, էջ 68:

թագուհիին վերագրուեցան շարք մը գործեր, յիշենք այստեղ կարեւորագոյները. Բաբելոնի կախեալ պարտեզներու կառուցումը, Եգիպտոսի եւ հեռաւոր Հնդկաստանի նուաճումները, եւ այլ գործեր, որոնք զինք բարձրացուցին ու դարձուցին հին Միջագետքի փառքի խորհրդանիշներէն մին: Բնականաբար նրան վերագրուեցաւ նաեւ կարեւոր գործեր հարեւան Հայկական լեռնաշխարհի մէջ, որոնցմէ էր Մենուայի կառուցած Մենուապիլի ջրանցքը:

Իսկ թէ ինչ էին պատճառները այս սխալ անուանակոչութեան, յիշենք հետեւեալ բացատրութիւնները:

1. Մեզ հասած Մենուայի արձանագրութիւններու մէջ, ան յիշած է, թէ այդ ջրանցքի կառուցման իրեն օգնած էր իր մայրը, Տարիրիասը Tariria. պատմաբան Սէյսի կարծիքով այս տիկնոջ անունը փոխուած է Շամիրամի, **«Յայտնի է նոյնիսկ, որ Մենուան մենակ չէ այդ մեծագործութիւնը կատարել, այլ նրա հետ է եղել եւ նրա մայր Տարիրիասը: Մէյս կարծում է, որ այս տիկնոջ անունն է ժողովրդական աւանդութեան մէջ դարձել Շամիրամ թագուհի»:**⁹
2. Ըստ մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացիի Շամիրամն է փորած այդ ջրանցքը: Ան պատմելով, թէ երբ Արա Գեղեցիկը կը նահատակուի ճակատամարտի մէջ, Շամիրամը կը հրամայէ, **«Շամիրամը հրամայում է անմիջապէս Ասորեստանից եւ իր իշխանութեան միւս տեղերից փափաքած տեղը բերել չորս բիւր եւ երկու հազար սեւագործ բանուորներ, վեց հազար իր ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ եւ երկաթագործ արհեստաւորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարեալ լինեն իրենց գործի մէջ:** Եւ գործը հրամանի համապատասխան կատարւում է. անմիջապէս բերուեցին բազմաթիւ սեւագործ բանուորներ եւ բազմաարհեստ հմուտ վարպետներ: Եւ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը

շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի եւ աւազի շաղախով, շատ լայն ու բարձր, որ մինչեւ այժմ, ինչպէս ասում են, հաստատ մնում է»:¹⁰ Յստակ չէ մեզի, թէ ինչ աղբիւրներէ հաւաքած է Մ. Խորենացին այս մանրամասն տեղեկութիւնները...:

3. Ինչ որ ստոյգ է, Շամիրամը ժամանակակից էր Մենուային, ու հաւանական է, երբ Ուրարտուն եւ Ասորեստանը խաղաղ յարաբերութիւններու մէջ էին, ասորեստանցի վարպետներ մասնակցած են այդ ջրանցքի կառուցմանը. թերեւս այս հիման վրայ ժողովուրդը աւանդած է, թէ Ասորեստանի Շամիրամն է կառուցած այդ ջրանցքը: Սակայն պէտք է արձանագրել, թէ այս երրորդ բացատրութիւնը շատ տկար հաւանականութիւն ունի, որովհետեւ ջրաբաշխային կառուցումներու բնագաւառի մէջ Ուրարտուն շատ աւելի յառաջադէմ էր, ինչպէս որ պիտի անդրադառնանք:

ՄԵՆՈՒԱՊԻԼԻ ՈՐՊԷՍ ԳԵՏ

Մենուապիլին կը ներկայանար Միջին Արեւելքի հնագոյն խոշոր ջրանցքներէն մէկը, այդ պատճառով ան կոչուած է գետ: Մովսէս Խորենացին ալ գայն գետ կը կոչէ:¹¹ Այս առնչութեամբ մէջբերենք հետեւեալը, «Իր վիթխարիութեամբ եւ ջրառատութեամբ Մենուայի ջրանցքը իւրայատուկ տեղ է գրաւում ոչ միայն Ուրարտուի, այլեւ Հին Արեւելքի ոռոգման սիստեմում: Մովսէս Խորենացին այն պարզապէս «գետ» է անուանում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Ուրմիա լճից հիւսիս անցկացուած Ուլխուի ուրարտական ջրանցքը

⁹ Լէօ, Երկերի Ժողովածու, Ա. հատոր, էջ 215:

¹⁰ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Առաջին ԺԶ, Երեւան 1968:

¹¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Առաջին ԺԶ:

ասորեստանեան թագաւոր Սարգոն Բ-ը ուղղակի համեմատում է Եփրատի հետ»:¹²

Ըստ Նիկողայոս Ադոնցի Ասորեստանցի Սարգոն Բ-ի Եփրատի հետ համեմատած ջրանցքը նոյն ինքն Մենուայի կառուցած Մենուապիլին է, եւ ոչ թէ Ուլուխի ջրանցքը, «Գալով «ջրերի ցայտումին» եւ ջրանցքին, որը Եփրատի նման հոսում էր եւ «անհամար վտակներ» ուներ, ուրիշ բանի մասին չէ խօսքը, եթէ ոչ Մենուայի pili-ի եւ արտակարգ առատ այն ակունքի մասին, որը նրան սնունդ էր տալիս:

Մենուայի հրաշալի գործը եւ իր տեսակի մէջ միակ այդ ակունքը, որը մէկ վայրկեանում 1500-1300 լիտր ջուր է մատակարարում՝ նայած տարուայ եղանակին, անշուշտ, ասորեստանցիների վրայ տպաւորութիւն է գործել: Հայկական լեռնաշխարհի եւ ոչ մի վայր առաւել կամ պակաս չափով չէր համընկներ մեր վաւերագրի նկարագրութեան հետ: Մենուայի pili-ն՝ Շամիրամի ջրանցքը, բոլոր յայտնի ջրանցքների համեմատութեամբ որպէս մի Եփրատ է ներկայանում: Ուրիշ ձեւ ասած՝ Մենուայի ջրանցքների միջեւ այնպիսին է, ինչպիսին Եփրատը՝ գետերի միջեւ»:¹³

Իրաքցի արաբ մեծ պատմաբաններէն Տահա Պակըր Մենուայի ջրանցքը եւս կոչած է գետ, «Կուտակուեցան զարմանալի գործերը Հերոտոդէն յետոյ եւ Շամիրամի հոչակը տարածուեցաւ հեռաւոր երկիրներ, նոյնիսկ գետերէն մէկը Հայաստանի մէջ Վանի մօտ՝ կոչուեցաւ Շամիրամի գետ»:¹⁴

¹² Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հատոր 1, Երեւան, 1971, էջ 360:

¹³ Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանի Պատմութիւն, Ակունքները X-VI Դարերուն մ. թ. ա., Հայաստան հրատարակչ., Երեւան, 1972, էջ 237:

¹⁴ Տահա Պակըր, Մուսք Հին Քաղաքակրթութիւններու Պատմութեան –Արաբերէն (Մուկատամա ֆի թարիխ ալ-Հատարաթ ալ-Կատիմա), Բաղդադ, 1976, էջ 641, 641 ص طه باقر مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة

ՄԻՆՀԱՐԻԲԻ ՋՐԱՆՑՔԸ ԵՒ ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՄԵՆՈՒԱՊԻԼԻ ՋՐԱՆՑՔԸ

Մենուային եւ Ուրարտուի միւս արքաներուն հետեւեցան հարեւան գերպետութեան՝ Ուրարտուի պատմական ոսոխ հզօր Ասորեստանի արքաները, անոնք սովորելով իրենց հիւսիսային հարեւաններէն կառուցեցին ոռոգման ցանցեր: Հռչակաւոր է Սինհարիբի կամ Մենեքերիմի (705-681 Ք.Ա.) կառուցած խոշոր ջրանցքը, որ սակայն իր խոշորութեամբ շատ կը զիջեր Մենուայի կառուցած ջրանցքին:¹⁵

Սինհարիբ գահ բարձրանալէն յետոյ անմիջապէս սկսաւ իր շինարարական լայնածաւալ գործունէութիւնը, ի մասնաւորի Նինուէ քաղաքի մէջ: Սարգոն Բ. երբ արաշաւեց Ուրարտուի վրայ 714 Ք.Ա. տեսաւ հոն կառուցուած ջրանցքները եւ ջուր փոխադրող փապուղիները, որոնք ջուրը կը փոխադրէին ստորերկրեայ աղբիւրներէն դէպի ստորնաբլուրները: Սարգոն Բ.ի գաւակը եւ յաջորդը Սինհարիբ (705-681 Ք.Ա.), որ գահակալած է Մենուայէն (810-786 Ք.Ա.) մօտ մէկ դար ետք, իրագործեց կարեւոր ջրաբաշխական կառուցումներ. կառուցեց ջրանցք մը, որ ջուր կը մատակարարեր Թէրիթու գետէն դէպի Նինուէ քաղաքը, միայն 19 կմ. երկայնութեամբ. յիշեցնենք Մենուայիլին 72 կմ. երկարութիւն ունէր...:

Սինհարիբ երբ գահ բարձրացաւ Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր Քալխու քաղաքը, որ կը գտնուէր Նինուէի հարաւին՝ Տիգրիսի ափին, ներկայ Մուսուլ քաղաքէն մօտ 30 կմ. դէպի հարաւ-արեւելք, որ յետագային կոչուեցաւ Նամրուտ. ան Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր սկսած Աշուր Նասըրպալ Բ.էն (884-859 Ք. Ա.) մինչեւ Սարգոն Բ. (722-705 Ք.Ա.): Սինհարիբ իր գահակալութեան ժամանակ Նինուէն

¹⁵ Երբ աշակերտ էի Բաղդադի համալսարանի երկրաչափական բաժնի մէջ (1971-1976), ոռոգման դասընթացքի նիւթերէն մէկն էր Սինհարիբի կառուցած ջրանցքը. սակայն այդ տարիներուն յիշատակութիւն չկար, թէ Ասորեստանեան ջրանցքներու կառուցումը մեծ չափով ընդօրինակուած էր հիւսիսային Ուրարտուի՝ Վանի թագաւորութեան կառուցման ոճէն:

հռչակուեցաւ մայրաքաղաք ու մնաց Ասորեստանի մայրաքաղաք մինչեւ թագաւորութեան վերջնական անկումը 612 Ք.Ա.:

Մինհարիբ, որպէս շինարար գահակալ հռչակաւոր եղաւ Մենուայի նման, կառուցելով արհեստական ոռոգման ցանցեր՝ գործածելով Ուրարտուի մէջ գործածուած գիտական ոճը, ինչպէս եւ Ուրարտուէն Ասորեստան հրաւիրուած փորձառու շինարարական վարպետներուն, կամ ինչպէս յիշուած է հետեւեալ մէջբերման մէջ՝ Ասորեստանի մէջ բռնահաստատուած Ուրարտուի վարպետներուն, «Բժախնդիր ուշադրութեան արժանի եւ Մինհարիբի ջրաբաշխային երկրաչափական գործերը, որ նկատելիօրէն մեծապէս ընդարձակեցին հերկելի հողերը Նինուէ քաղաքի շուրջ, ինչպէս նաեւ ջուրի մատակարարումը բազմաթիւ պարտէզներու եւ մրգաստաններու, որոնք Մինհարիբի յատուկ բերկրանքն էին: Մաս մը այս լաւ կառուցուած փապուղիներէն, թումբերէն եւ ջրամուղներէն գործածական են մինչեւ օրս: Հաւանական է, որ ան օգտուեցաւ Ուրարտուի արհեստագէտներու փորձառութենէն, որոնց իր հայրը (Սարգոն Բ.) վերահաստատեց արեւմտեան Անատոլիայէն, իր յաղթանակէն ետք Ուրարտուի բանակի վրայ 714ին: Ուրարտագիները հռչակաւոր էին իրենց ջրաբաշխային զետեղումներու հմտութեամբ»:¹⁶

Շատ հաւանական է, որ Մինհարիբ Ուրարտուէն մասնագետ վարպետներ բերել տուաւ, որովհետեւ Ասորեստանի եւ Ուրարտուի քաղաքական յարաբերութիւնները այդ հանգրուանին բարեկամական էին. լուսաբանենք: Ուրարտուի Արգիշտի Բ. արքան փորձեց բարեկամութեան ձեռք երկարել Ասորեստանի նոր գահակալ Մինհարիբին, երբ ան գահ բարձրացաւ իր հօր Սարգոն Բ.ի եղբակն մահէն ետք 705 Ք.Ա.: Արգիշտի Բ. բարեկամութիւն հաստատելու նպատակով նուերներով բեռնուած դեսպանութիւն մը ուղարկեց Մինհարիբին. վերջինս բարեկամութիւն ցոյց տուաւ Ուրարտուի խաղաղասէր դեսպանութեան, ու երկու մշտնջենական ոսոխները

¹⁶ Gwendolyn Leick, Mesopotamia, Penguin Books, 2001, p. 227.

կնքեցին խաղաղութեան դաշինք մը, որու մանրամասնութիւններու մասին դժբախտաբար գրաւոր տեղեկութիւններ հասած չեն մեզի:

Արգիշտի Բ.ի եւ Սինհարիբի այս խաղաղասէր քաղաքականութեան դիրքորոշման ետեւ կանգնած էր անոնց մօտ յառաջացած մտահոգութիւնը նոր ժողովուրդներու հզօրացումէն, մարերը, սկիւթները եւ պարսիկները. մարերը շուտով պիտի հզօրանային եւ դաշնակցելով Բաբելոնի հետ, Ասորեստանին մահացու հարուածը պիտի հասցնէին: Միւս կողմէն Սինհարիբ տագնապներ չունեցաւ Ուրարտուի հետ իր հիւսիսային սահմանի երկարութեամբ ի հետեւանք իր հօր՝ Սարգոն Բ.ի ռազմական գործունէութեան, ինչպէս եւ Ուրարտուի զբաղուածութեան Կիմմիւրներու արշաւանքներուն դիմադրելով:¹⁷

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Մենուայիլի, որմէ բաւական մասեր մինչեւ օրս գոյութիւն ունին եւ կը գործեն ոռոգելու ու խմելու ջուր մատակարարելով Վան քաղաքին ու անոր շրջակայքի գիւղերուն, կը ներկայանայ մեր օրերուն, իր կառուցումէն 27 դարեր ետք, Հին Հայաստանի մշակոյթի կենդանի կոթողներէն մէկը, ինչպէս նաեւ հին Միջին Արեւելքի քաղաքակրթութեան հրաշագործերէն մէկը:

Ուրարտուի մշակութային զարգացումը ջրաբաշխական բնագաւառի մէջ, զգալիօրէն ազդեց հիւսիսային Միջագետքի՝ Ասորեստանի մշակութային նոյն բնագաւառի զարգացման վրայ: Ոռոգմանցներու կառուցումներու հոսքը եղած է հիւսիսէն հարաւ՝ Ուրարտուէն Ասորեստան, այսինքն Հայկական լեռնաշխարհէն Միջագետք...:

¹⁷ **Հարի Սազգ**, Բաբելոնի Հզօրութիւնը-Արաբերէն (Աղամաթ Բաբըլ), Պաղդադ, 1979, էջ 153, 153 هاري ساكز عظمة بابل ص

ՄԵՆՈՒԱՅԻ ԶՐԱՆՑՔՆ ԱՅՍՕՐ

Педрос М. Товмасян, Знаменитый канал построенный королем Урарту Менуа, (Менуапили и ирригационные системы сroitельного потока с севера на юг) - Менуа стал первым из царей Урарту, который спроектировал и построил ирригационные сети в Урарту для развития виноградарства. Канал Менуапили был длиной около 72 км. шириной 4,5 метра и глубиной 1,5 метра и достиг столицы Урарту, Тосп (Ван).

Город Ван и окрестные деревни - одно из древнейших сооружений средневековой цивилизации. Менуапили является одним из старейших крупных каналов на Ближнем Востоке, поэтому многие историки называли его рекой.

Ассирийский царь Сеннахирим хорошо известен как урартский царь, который строил некоторые из этих хорошо построенных туннелей. Сеннахериб использовал опыт технику урартских строителей, так как они были хорошо известны своим умением конструировать

гидравлические установки. Самый большой канал, который он построил, имел длину всего 19 км, а канал Менуа длиной 72 км.

Поток оросительных каналов идет с севера на юг, от Урарту до Ассирии, то есть от Армянского нагорья до Месопотамии.

Менуа был одним из царей, которого называли «Шинарар».

Менуа умер в 780 –ом г. до рождения Христа. Урарту, как империя своим населением и территорией была равна территории и населению сопернической великой Ассирии.

Bedros M. Tomassian, Urartu's king Menua's constructed renowned canal, Menuapili and Irrigation Systems Construction Flow From North to South - The Urartian king Menua organized a formidable force and elevated the military might to a level comparable to that of the neighbouring Assyria.

From the point of view of architecture, Menua's works are worthy of interest, as we are interested in this study, the principal magnitude of Menua's construction activity, the famous Menuapili canal, called by his name.

Menua became the first of Urartu's kings who designed and constructed irrigation networks that contributed to farming and, in part, to the development of the vineyard in Urartu.

Menuapili canal was about 72 km length. The canal was 4.5 meters wide and 1.5 meters deep, and reached the capital of Urartu, Tosp (Van).

The canal passes in some places along the slopes, dug with rocks, and in the lower parts of the canal it was built especially from huge stones and over a wide and unbreakable wall with a height of 15-20 meters.

Menuapili of which there are still many parts existing and are working to supply irrigation and drinking water to City of Van and the surrounding villages, is one of the surviving monuments of ancient Armenian culture and one of the oldest medieval civilization famous constructions. Menuapili is one of the oldest major canals in the Middle East, for that reason it was called by many historians a river.

The Assyrian king Sennacherib is well known like Urartian king Menua in constructing hydraulic engineering works some of these well-constructed tunnels are still in use today. Sennacherib used the expertise of Urartian technicians since they were well known for their skill in constructing hydraulic installations. The biggest canal he build was only 19 km in length comparing with Menua's canal which was 72 km in length.

Urartu's cultural development in the water sector has had a considerable impact on the development of northern Mesopotamia and the same cultural field of Assyria. The flow of irrigation canals is from north to south, from Urartu to Assyria, ie from the Armenian Highland to Mesopotamia.

Menua was one of the candidates to whom the title "Shinarar" ie. builder can be given legally, and when Menua died in 780 Urartu was empire and equaled to his strong opponent Assyria.

«ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩИЙ ФАКТОР КАВКАЗА»

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - Рауф Гусейн-заде, Дестабилизирующий фактор, Кавказ, Армения, Карабах, период, НКР, Армянский вопрос, психотропная война, Азербайджанский ССР, Нагорно-Карабахская автономная область, мифотворческий.

В психотропной войне азерпропа против истории Армении представлены разные подходы: искаженная трактовка отдельных явлений и событий, наряду с этим фиксируется формирование мифотворческих концептуальных пазлов.

Работа Рауф Гусейнзаде “Кавказ и армяне”, вышедшая двумя изданиями - в 2013 г.¹ и 2014 г.,² является продуктом психотропной войны против истории Армении. В ней представлено искусственное обоснование различных периодов азербайджанской истории - древнеазербайджанский, среднеазербайджанский и новейшей.³ Изложена концепция “Дестабилизирующий фактор Кавказа”, слепок сконструированной этнополитики на Кавказе.

Главный дестабилизирующим фактором стабильности региона в новое и новейшее время признается арменизация Кавказа, стимулируемой руководством Российской империи, которая представляется в три периода. Первый имперский период охватывает первую треть XIX – начало XX веков, когда самодержавие России якобы намечало заселить “основной массой армян” Армянскую области. Вместо этого армяне стали расселяться, ”где им больше нравилось: в Карабахе, Джавахети, Абхазии; но главным образом - в городах Баку, Эривань, Тифлис,

¹ Гусейнзаде Р. Кавказ и армяне, Баку, 2013, с. 600. - <http://erevangala500.com/upload/kitab/14165961145743530.pdf>

² Гусейн-заде Р. Кавказ и армяне, Баку, 2014.-<http://ebooks.azlibnet.az./book/39nat120715.pdf>.

³ Тунян В. Рауф Гусейнзаде, Кавказ и армяне,- Вопросы Арменоведения. 2018, N 1, с.214-223.

Елизаветполь (ныне Гянджа), Сухуми, Шуши”.⁴ Процесс обживания Кавказа представлен действующим до конца XIX в., в ходе которого армяне проявляют активную экономическую жилку. После образования в 1918 г. Азербайджанской и Армянской республик, последняя якобы провела против первой две “захватнические войны”.

Советский период: 1922-1990 годы. В это время Кремль стал мусссировать “территориальные проблемы” армянского народа. Обращено внимание на Декрет “О Турецкой Армении” 29 декабря 1917 г. с претензией к Османской империей, чтобы якобы “получить Карсскую область”.⁵

Другой поблажкой армянам указывается создание армянского анклава в Азербайджанской ССР - Нагорно-Карабахская автономная область, вокруг которой периодически вспыхивали конфликты. В 1988г. Республика Армения якобы объявила третью “необъявленную захватническую войну”, что привело к отторжению семи районов и созданию Нагорно-Карабахской Республики. Утверждается нелегитимность её создания советскому законодательству.

Постсоветский период начинается с 1991 г. по текущее время. Карабахская война оказалась “прерванной” в 1994 г., но освобожденные районы НКР не достались Азербайджану.⁶ Обобщающий вывод гласит о представлении армянский экспансии под руководством самодержавия и Советской властью: “Вышеперечисленные периоды поэтапной арменизации Кавказа свидетельствуют, что христианский армянский переселенческий вектор изначально был “нацелен” на мусульманский Азербайджан”.⁷

Обоснование парадигмы арменизации Кавказа в XIX-XX вв. имеет мифотворческий характер. Прежде всего умалчивается политика Карабахского хана Ибрагим хана по вытеснению армянских меликов с

⁴ Гусейн-заде Р. Кавказа и армяне..., с. 240.

⁵ Гусейн-заде Р. Кавказа и армяне..., с. 242.

⁶ Там же, с. 241- 246.

их подданными. 29 марта 1799 г. карабахские мелики Джимшид Шахназаров (Варанда), Фридон Бегляров (Гюлистан) и Петрос Мадатов, покинувшие свое владения, обратились к царю Павлу I с просьбой о защите и покровительстве.⁸

2 июня 1799 г. Павел I подписал соответствующую грамоту карабахским меликам об удовлетворение их прошения, “чтобы, оставя прежнюю отчизну, где вы были угнетены, позволено было вам с подвластными вам народами поселиться в Империи нашей, или в областях его высочества Карталинского и Кахетинского царя Георгия”.⁹ Царь учитывал значимость армянских меликов Джимшида, Фридона, Петроса и других, которые “от древности сохранили независимость своих владений до самых новейших времен, когда отец нынешнего владельца карабагского Ибрагим хана, как и выше в статье о Карабахе упомянуто, водворился у них, а потом и совсем вытеснил их”.¹⁰ Местом переселения избрано Лори.

7 октября 1797 г. царь Павел I санкционировал также поселение пяти армянских меликов с их подданными 11 тыс. семейств (6 тыс. семейств и 5 тыс. из Шаки и Ширвана) на Кавказской линии при содействии русских войск.¹¹ Они расселились в Сомхетии, Шемахе, Болниси, Борчалу, Гяндже и российских пределах.¹² 11 тыс. семейств означает численность армянского выселяемого населения около 60 тыс. чел.¹³ При этом они составляли большая часть предполагаемых выселенцев в 20 тыс. семейств. Значительная часть нетерпеливых 9 тыс.

⁷ Там же, с. 248.

⁸ Армяно-русские отношения в 18 в. т.4, N 348, с. 501; N 343, с. 496.

⁹ Там же, N355, с. 507

¹⁰ Там же, N374, с. 534.

¹¹ **Гасарджян С.П., Восканян В.К.** Материалы по русско-закавказским отношениям конца XVIII века, N7, с.241-243; N 8, с.244.- <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1780-1800/Matrusszakavkaz/text.htm>

¹² Армяно-русские отношения..., N322,с.462;N356,с.507,508; N 361,с.510,511.

¹³ Там же, N 340, с. 489.

выселенцев раселилась на Северном Кавказе, концентрируясь в г. Кизляре и на Кубани.¹⁴

Из этого следует, что дестабилизирующим фактором в регионе являлись не армяне, а мусульманский элемент.

Аналогичным образом представлен переселенческий вопрос в Армянскую область. Межведомственный комитет по включению Ереванского ханства в состав Российской империи осенью 1827 г. принял постановление, что по заключению мира осуществить поселение здесь как удалившегося населения, так и пригласить новых поселенцев разных конфессий. Разрешалось перемещение кочевых племен в Ереванской провинции.¹⁵

Подход руководства Российской империи получил воплощение в Туркманчайском мире от 10 февраля 1828 г. На переселение христианских выселенцев (айсоров, греков и преимущественно армян) было истрачено 16 тыс. червонцев, а на мусульманское - во главе с мушкетером Ага-Мир Фетте Тавриским 20 тыс червонцев.¹⁶

Если использовать аргументацию Гусейн-заде о том, что самодержавие России использовало "армянский потенциал в собственных геополитических интересах" для руссификации и арменизации Кавказа, то точно также следует оценить мусульманское переселенчество. Более того, так как они являлись шиитами из Персии, то соответственно противостояли туркам-суннитам и укрепляли безопасность закавказских рубежей Российской империи. Если Гусейнзаде говорит, что Туркманчайский мир обусловил появление "армяно физико-географической дефиниции" "Армянская область",¹⁷ то тождественно возникла "мусульманская физико-географическая

¹⁴ Там же, N 329, с.473.

¹⁵ **Тунян В.Г.** Материалы правительственного комитета о включении Ереванского ханства в состав Российской империи, N 4.- <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/MatvklerevanchanRI/text.html>

¹⁶ Тунян В.Г. Историческое пристрастие...,с.215, 216.

¹⁷ Гусейн-заде Р. Каквазс и армяне ...,с 303, 308.

дефинация – “мусульманские провинции”, на базе которых возникает Республика Азербайджан в 1918 г.

Новый нивелировочный курс II пол. XIX в. получил воплощение в параметрах населения присоединенной Карсской области (1878 г.): преимущественно поселять русских представителей, не сдерживать мусульманских выселенцев, ограничить численность армянского населения (одна треть с греками).¹⁸

Интерпритация Гусейн-заде декрета “О Турецкой Армении” 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) заключается в том, что Советская власть стремилась “получить Карсскую область”. Содержание же декрета составляют четыре пункта: 1) вывод русских войск из Турецкой Армении и обеспечение безопасности населения; 2) возвращение беженцев и эмигрантов армян; 3) возвращение депортированных в “глубь Турции” армян; 4) создание Временного народного правления “Турецкой Армении” – Совета депутатов армянского народа.¹⁹

Декрет – это декларативный документ, поскольку после гибели 1 млн. турецкоподданных армян, кто мог заставить руководителей Геноцида – младотурецкий режим и правящая партия, которые, с четверным блоком, находились на гребне военного успеха осуществить предлагаемые меры, требующие огромные финансовые средства и длительного времени. Это был оправдательный документ перед историей, который был призван прикрыть сдачу Турецкой Армении, но при этом привлечь армян к установлению Советской власти в Закавказье под руководством чрезвычайного комиссара на Кавказе С. Шаумяна.

В “Обращение ко всем трудящимся России и Востока”, за подписями Ленина и Сталина от 20 ноября/ 3 декабря 1917 г. говорилось об свободном устройстве национальной жизни мусульман бывшей Российской империи – России, Туркестана, Поволжья, Крыма и

¹⁸ **Тунян В.Г.** Политика самодержавия России в Закавказье XX – нач. XX вв. 1877-1900 гг. Ереван, 2000, ч.5, с.44, 45,52.55.

Кавказа. Союзником в этом вопросе рассматривалась младотурецкая Турция. В силу чего Истамбул (Константинополь) должен был “остаться в руках мусульман”.

Возможному союзнику младотурецкий Турции заявлялось о возврате Турецкой Армении: “Мы заявляем, что договор о разделе Турции и отнятии у нее Армении порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определять свою политическую судьбу”.²⁰ Пропагандистским камуфляжем сдачи Турецкой Армении стал декрет о Турецкой Армении.

Взамен намечалось сохранить русскую границу Закавказья 1914 г. Однако великий визир Талаат заставил в январе 1918 г. германскую делегацию в Брест-Литовске поднять вопрос принадлежности Турции округов Карса, Батуми и Ардагана, что оказалось закрепленным Брестским миром 3 марта 1918 г. Советская власть выиграла временную передышку, а после поражения Германского блока в Первой мировой войне отменила Брестский мир 13 ноября 1918 г.²¹

Между тем Гусейн-заде говоря о декрете относительно Турецкой Армении, указывает что он был развит при наркомне национальностей И. Сталине созданием “Комиссариата по делам Армении” под руководством В.А. Аванесова, который просуществовал до 1921 г. “для притезаний “на восточную Азию” и на Карсскую область”.²² На деле с 1918 по 1921 гг. Аванесов являлся комиссаром по делам Армении, принимавший участие в разработке декрета “О Турецкой Армении”, содействовавший облегчению беженцев армян в России. Одновременно являлся членом коллегии ВЧК и наркомата госконтроля, заместителем наркома Рабоче-крестьянской инспекции.²³

¹⁹ Декрет о “Турецкой Армении” 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) - <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-29.htm>

²⁰ Документы внешней политики СССР. Под ред. А.А. Громыко. М., 1957, т.1, N18, с.35.

²¹ Брестский мир. Ст. IV. - <http://www.hrono.ru/dokum/191dok/19180303brest.php>

²² Гусейн-заде. Кавказ и армяне..., с. 243, 243.

²³ Аванесов Варлам Александрович. - [http://medal-sss.ru/09\(21\).09.1884-16.03.1930](http://medal-sss.ru/09(21).09.1884-16.03.1930)).

Наличие стольких должностей не могло содействовать концентрации деятельности в одном направлении.

Наличие специального комиссара по делам Армении при наркомате по делам национальностей РСФСР означало создании политического инструмента для воздействия на руководство Турции, центра консолидации необходимой информации по армянским делам, которое эффективно воздействовало на кемалистское движение. В марте 1920 г. состоялась Московская конференция с турецкой делегацией, создавшая абрис раздела территории Республики Армения, а в августе был парафинирован договор о дружбе с Турцией в Москве. Намечена советизация Армении путем вторжения армии Карабекир паши с остановкой на линии Саракамыш-Сурмала с последующим продвижением.²⁴ На севере у Дилижане концентрировались части Красной Армии и Советского Азербайджана. В результате 2 декабря 1920 г. часть руководства республики подписали Александропольский договор, а левые представители договор с РСФСР. После чего надобность в “Комиссариате по делам Армении”, естественно, отпала.

Интересен также тезис Гусейнзаде о наличии двух захватнических войн республики Армения против Азербайджана. Между тем, сами азербайджанцы содействовали в мае 1918 г. распаду Закавказской Федеративной Республики,²⁵ чтобы сконструировать “Азербайджанский Кавказ”. Отсюда маршевая песня в азербайджанских частях “Бир ики, Кавказ бизимки” (“Раз, два - Кавказ наш”).²⁶ В первом пункте “Акте о независимости” Азербайджана от 28 мая 1918 г. говорилось о его составлении на землях Восточного и Южного Закавказья.²⁷ Это означало курс на захват армянских земель,

²⁴ Республика Армения в 1918-1920 гг. Рук сбор. документов **В. Хазахемян**. Ереван, 2000, N 222, 223, с.258, 259.

²⁵ **Багирова А.** Азербайджанское представительство в Закавказском Сейме и федерации (февраль – май).- <http://www.clio-caucasus.org/assets/files>

²⁶ **Лео.** Из прошлого. Ереван, 2009, с. 377 (на арм. яз).

²⁷ **Балаев А.** Мамед Эмин Расулзаде. (1884-1955). М., 2009, с. 106.

дестабилизацию этнических отношений, что естественно встретило отпор армян.

У Рауф Гусейнзаде первая “захватническая война” именуется “Аракская война”. В конце 1918 г. армянские войска подавили провозглашенную “Аракскую республику” Джафаркали хана, что привело к столкновению с муставатистскими частями. Заключено перемирие в Нахичеванском районе.²⁸

Причиной военных действий правительство Республики Армения, считающей районы Нахичеван и Шарура неотъемлемыми частями страны, изложило Верховному комиссару западных союзников полковнику Гаскелю 18 декабря 1919 г. Суть заключалась в подготовке Азербайджаном и Турцией восстания мусульман края и выхода их из подчинения Республики Армения. “Вследствие этой преступной агитации Азербайджана и Турции в начале прошлого августа в районах Шарура и Нахичевана вспыхнуло восстание среди мусульман, что принудило Армянское правительство, вследствие недостатка в военных припасах, увести свои войска из означенных районов”.²⁹

Второй армяно-азербайджанской войной представлены вооруженные столкновения в марте-апреле 1920 г. в Карабахе, которые затем охватили Зангезурский, Нахичеванский и Гянджинский уезды. Началось с решения властей Азербайджана силовым путем решить Карабахский вопрос. 11 и 12 марта 1920 г. из Баку через Джебраил в Карабах и Зангезур было направлено 90 вагонов вооруженных частей, начавших формально разоружения армянского населения, что грозило “очищением” Нагорного Карабаха от армян. Татары 22 марта вырезали 8 тыс. армян в г. Шуши, а армяне заняли крепость Аскеран и осадили татарские гарнизоны в Ханкенды и Шуши. Начались

²⁸ Армяно-азербайджанские вооруженные конфликты 1919-1920 гг. - <http://hrono.ru/sobyty/1919arm.html>

столкновения в Зангезуре и Карабахе.³⁰ Лишь 11 апреля в Тифлисе открылась конференция республик Армении, Азербайджана и Грузии о прекращении межнациональных столкновений.³¹ Завершение азербайджано-армянской военной конфронтации связано с Советизацией Армении 2 декабря 1920 г.³²

У Гусейн-заде эта война изложена лаконично, с возложением вины на “захватчиков” армян, а главное не представлен союз Азербайджана с Турцией и деятельность тандема кемалистов Красного Кремля против Армении.³³ Так, 15 апреля 1920 г. состоялось подписание секретной конвенции между кемалистской Турцией и муссаватистским Азербайджаном. Статья 5 отмечала значимость союза с Красными Кремлем: “Республиканское правительство обещает продолжать оказывать дотажение военного сближения между Советским Правительством и “Комитетом защиты прав Анатолии и Румелии”. В случае необходимости оно войдет само в это сближение”.

Статья 7 гласит о взаимодействии в Армянском вопросе: “Представительство “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” категорически обещает, что в случае нападения Армении на Азербайджан и, - Азербайджан категорически обещает, что в случае нападения Армении на Азербайджан и, - Азербайджан категорически обещает, что в случае, если восточные провинции [Западная Армения] будут отданы и присоединены к Армении, - обе договаривающиеся

²⁹ Нахичеван-Шарур в 1918-1921 гг. Документы и материалы. - Вестник архивов Армении. 1993, N 1-2, док. 91, с.127.

³⁰ Республика Армения..., N 155, с.179, 180.

³¹ Там же, N 158, с.182.

³² Армяно-азербайджанские вооруженные конфликты 1919-1920 гг. - <http://hrono.ru/sobyit/1919arm.html>

³³ Тарасов С. Почему подрались Микоян с Наримановым. - <https://regnum.ru.news/polit/1430412.html>

стороны будут защищать друг друга и действовать как одна соединенная армия”.³⁴

Избирательный подход Гусейн-заде к фактам позволяет представить Азербайджан беленьким и пушистым, хотя на деле он все время с Турцией стремился к захвату армянских территорий под покровом Советской власти и значения Октябрьской революции для мусульман Востока. Указанный триумвират стран создали Карсский договор 1921 г. по переделу территории Республики Армении и не допустили реализации Севрского договора по формированию объединенной Армении, сорвали воплощение арбитражного решения президента США В. Вильсона. В итоге Армянский вопрос был выведен на время из международной повестки решениями Лозаннской конференции 1923 г.

Москва не давала “поблажек” Республике Армения. Наоборот она ввела понятие “спорные области” между двумя республиками-Карабах, Нахичеван и Зангезур, чтобы иметь возможность арбитражного решения. По поводу заявки председателя Ревкома Азербайджана Н. Нариманова на эти территории 29 июня 1920 г. последовало разъяснения позиции наркома РСФСР Г. Чичерина председателю Совнаркома В. И. Ленину: “Никто ничего не отнимает у Азербайджана. Карабах и так называемые спорные местности занимаются временно российскими советскими войсками, и мы их временно не отдаем ни Армении, ни Азербайджану. Это не обижает ни тех, ни других. Всякое иное решение поставило бы нас на ложный путь потворствования одним во вред другим”.

Проявлено понимание ситуации: “Наше решение есть единственно возможное. Карабах есть исконно армянская местность, но после избиения армян в долинах поселились татары, а в горах остались армяне. Мы теперь не отдаем этот округ армянам, чтобы не обидеть

³⁴ **Казахецяп В.** Новый документ о турецко-азербайджанской политике Геноцида армян. - www.academhistory.am/images/downloadfiles/KAZACHECYAN%20rus.pdf

татар. Но мы не отдаем его татарам, что было бы глубоко ложным шагом, противоречащей нашей необходимой политике миротворцев”.³⁵

Установление границ между двумя республиками было “отбоярено” лишь на время. Итогом стало появления двух автономий - Нахичевана, который Карсским договором 1921 г. перешел под протекторат Азербайджана, ставший с 1936 г. Нахичеванской автономной советской республикой в его составе, и Нагорно-Карабахской области, созданной постановлением Кавбюро 6 июня 1922 г. Протесты армянского населения, составляющего большинство населения, просто были игнорированы. Создание автономий означало равнозначную зависимость Азербайджана и Армении от Красного Кремля. Причем Азербайджан нарушил статус Нахичевана, что вызвало протест Турции в 1923 г., а затем позволило приступить к деарменизации.

Третью армяно-азербайджанской войной Гусейнзаде датирует 1988 г., но забывает представить причину и следствие. 20 февраля 1988 г. сессия областного Совета НКАО высказалось в пользу присоединение к Республике Армения. Соответствующие обращения были направлены в Верховный Совет СССР и Верховный Совет АзССР. На следующий день начались армянские погромы в Сумгаите.

Возник рост этнополитической напряженности. 15 июня 1988 г. Верховный Совет Армянской ССР постановил удовлетворить просьбу областного совета НКАО о вхождение в ее состав, а в июле Верховный Совет АзССР отверг и наметил отмену автономии. В очередной раз руководство Азербайджана взяло на себя роль дестабилизатора. Чтобы не допустить дестабилизацию этнических отношений Президиум Верховного Совета СССР 18 июля 1988 г. отклонил прошение о воссоединении Арцаха и Республики Армения. В сентябре 1988 г. начались военные столкновения.³⁶ После выхода Аз.ССР из состава

³⁵ Тарасов Ст. За кого был Москва в карабахском конфликте в 1920-х годах.- <https://regnum.ru/news/2289532.html>

³⁶ Карабах: история конфликта - http://www.aif.ru/dontknows/file/karabahistoriya_konflikta

СССР 29 августа 1991 г., провозгласивший преимущество республики 1918-1920 гг., 2 сентября 1991 г. была провозглашена Нагорно-Карабахская республика. Легитимность обеспечил закон СССР, что в случае выхода из состава державы союзной республики местная автономия имеет право самоопределиваться путем референдума, что и было реализовано.³⁷

5 мая 1994 г. состоялось Бишкекское перемирие, подписанное представителями Армении, Azerbaijan и Нагорного Карабаха.³⁸ Оно не удовлетворяло все стороны. В частности не было принято предложение армянской стороны по созданию нейтральных миротворческих сил, а Azerbaijan не хотел допустить участия представителя НКР в подписании протокола. В результате состоялось признание де-факто Нагорно-Карабахской республики со стороны Azerbaijan.³⁹ Протокол вступил в силу 12 мая,⁴⁰ содействуя установлению относительного мира.

Начался процесс урегулирования территориальных проблем. В апреле 2004 г. в Ки-Уесте штата Флорида руководство Azerbaijan Гейдар Алиев и Армении Роберт Кочарян были близки к подписанию мирного плана - "уступка Нагорного Карабаха с Лачинским коридором", - с последующим вводом миротворческих сил для его соблюдения в зону конфликта. Однако Алиев вернувшись в Баку, под воздействием ближайшего окружения, - "Как мы будем отдавать куски своей территории", - был вынужден отказаться от плана мирного урегулирования.⁴¹

³⁷ **Каленчан К.** Что такое статус-кво в Нагорном Карабахе, и что означает его изменение? - <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/view/54557>

³⁸ Бишкекский протокол. - <http://www.nkr.am/ru/the-bishkek-protocol/43>

³⁹ **Казимиров В.Н.** Бишкекский протокол - <http://www.vn.kazimirov.ru/x013.htm>

⁴⁰ 20 лет перемирию в Карабахе: хронология событий. - www.bbc.com/russian/international/2014/05/140505karabakhannofacts

⁴¹ Российский экс-посопредседатель МГ ОБСЕ: Гейдар Алиев был готов пойти на территориальные уступки. - <http://ru.aravot.am/2016/10/25/224873/>

Следовательно, представление Гусейн-заде так называемых трех армяно-азербайджанских войн XX в. осуществил с позиции псевдо-научной агрессии⁴², приписав их начало армянской стороне. На деле они начинались с экспансионистских установок Азербайджана, которые сохраняются до сих пор, по захвату Арцаха, Верхнего Зангезура и Нахичевана, Этот подход приходится обосновывать подрастающему поколению за счет вымышленной экспансии армян. Блажен кто верует. Реальным дестабилизирующим фактором в Закавказье выступает Республика Азербайджан, а не Армения. Научная элита Азербайджана лишь послушно выполняет установку руководства страны по фальсификации истории Закавказья, взаимоотношений армянского и азербайджанского народов.

Վալերի Թունյան, «Կովկասի ապակայունացնող գործոնը» - Ադրբեջանի պատմահոգեբանական պատերազմում, ընդդեմ Հայոց պատմության, Ռաուֆ Հուսեյնզադեյի կողմից մշակվել է զեղծարարական հայեցակարգ՝ «Կովկասի ապակայունացնող գործոնը», որը վերագրում է հայ ժողովրդին: Կովկասի հայացումը ներկայացվում է երեք փուլերով. 1) կայսրական փուլ՝ XIX դ. առաջին երեսունամյակը-XX դ. սկիզբը, երբ հայերը հաստատվում են Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքներում: Անտեսվում է հայերի բարձր կենսամակարդակը, քաղաքային սովորությունը, աշխուժությունը կյանքում և տեղաբնակությունը: 1918-1922 թթ. հայերն իբր սանձահարեցին երկու նվաճողական պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի: Մինչ դեռ՝ Ադրբեջանը 1918 թ. մայիսի 28 հռչակեց ողջ Արևելյան Անդրկովկասը որպես իրենց տարածքը՝ աշխատելով խոչընդոտել Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը:

2) Սովետական փուլ՝ 1922-1990 թթ., որի ժամանակ հայերին հաջողվեց ստեղծել Ղարաբաղի ինքնավար մարզը և 3)

⁴² **Мелконян А.** Мельница мифов. - <http://haa.am/ru/2016/10/21/araspelnerijra-ghac-ru/>

հետսովետական փուլ՝ կապված Ղարաբաղի 1991-1994 թթ. պատերազմի հետ: Մինչ դեռ ստեղծված ազգամիջյան լարվածությունը հանդիսանում է Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականության արգասիքը և հայ բնակչության ազգային իդեերի անտեսումը:

Valery Tunyan, «The destabilizing factor in the Caucasus» - In the Historical-Psychological War of Azerbaijan against the Armenian History, Rauf Hussein-zade has developed a fraudulent concept, "destabilizing factor in the Caucasus," which attributes to the Armenian people. The Caucasus invasion is presented in three stages: 1) Empire stage, XIX century first thirty years - 20th century the beginning of the year when Armenians start the inhabitation of the main cities of Transcaucasia. The high standard of living of Armenians, the urban habit, the liveliness in life and locality are ignored. 1918-1922 Armenians have allegedly condemned 2 insurgent wars against Azerbaijan. Meanwhile, in 1918, May 28 proclaimed the whole Eastern Transcaucasia as its territory by working to impede the creation of the Republic of Armenia. 2) the Soviet period, 1922-1990, during which Armenians succeeded in creating the autonomous region of Karabakh and 3) the post-Soviet stage in connection with the 1991-1994 Karabakh conflict with war. The interethnic tensions that existed before are the result of Azerbaijan's policy of extermination and the neglect of national dreams of the Armenian population.

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԻՄՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏՆ ԸՍՏ «ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ» ԾՐԱԳՐԻ ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստանի ազատագրում, «Մոսկովյան ծրագիր», ցարական Ռուսաստան, Պետրոս I, Մինաս վարդապետ, Պֆալցի կուրֆյուրստ, արշավանք, Եվրոպական տերություններ, դեսպանություն, առաքելություն, ռուսական կողմնորոշում, քաղաքական ռոմանտիզմ, հայեցակարգ:

Իսրայել Օրու «Պֆալցյան» ծրագրով հայոց պետականության վերականգնման խնդիրը քննություն չբռնելուց հետո հենց Եվրոպայում նրան մատնանշվում է նույն խնդրի՝ Ռուսաստանից կախյալ լինելու հանգամանքը: Եվ Օրին Ավստրիայի կայսեր և Հովհան Վիլհելմի հանձնարարականներով, ինչպես նաև Լեհաստանի Ավգուստ II թագավորի անցագրով 1701թ. հուլիսին հասնում է Մոսկվա:

Ընդհանրապես խորհրդահայ պատմագրության մեջ այն տեսակետն է իշխել, որ Իսրայել Օրու շրջադարձը դեպի Ռուսաստան սկիզբն էր համայն հայության կողմից այն հայեցակետի որդեգրման, որ հայության ազատագրության խնդիրը կախյալ էր Ռուսաստանից և այնուհետև հայ քաղաքական միտքն ընթացավ այդ ճանապարհով:¹⁸

Սակայն, սա արհեստածին հայեցակարգ է: Այն հանգամանքը, որ Օրին Արևմուտքում հասկանալով իր ծրագրի անհեռանկար լինելը, գնաց փրկություն որոնելու Ռուսաստանում (ընդ որում սա նրան հուշեցին հենց Արևմուտքի տերությունները), ամեննին չի նշանակում, որ հայոց փրկությունը պետք է փնտրել միայն հյուսիսում և հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ այլևս անբեկանելի դարձրեց

¹⁸ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը, Երևան, 1975, էջ 671, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. IV, էջ 138-145, **Հովհաննիսյան**

այն գիծը, որ հայոց փրկության երաշխիքը Ռուսաստանն է: Հաջորդ կարևոր հանգամանքը, որը կարևոր ենք համարում մատնանշել, այն է, որ եթե Օրին տվյալ իրավիճակում համոզվեց, որ պետք է իր ծրագրերը իրականացնի Ռուսաստանի օգնությամբ, ապա դա ամեննին էլ չի նշանակում, որ այդպես էր մտածում ողջ հայ ժողովուրդը կամ նրա առաջնորդները: Հայ ժողովուրդը նույնիսկ նրա մասին չէր էլ լսել: Այսինքն նրա կողմնորոշումը հայ ժողովրդի կողմնորոշումը չէր:

Կուզենայինք նաև շեշտել, որ Ռուսաստանի հայ ժողովրդի ճակատագրում ունենալիք կամ ունեցած նշանակության մասին թերևս և դեմ տեսակետները եղել են և Իսրայել Օրու ժամանակներում և նրանից հետո և նաև՝ այժմ էլ: Ուրեմն, հայ քաղաքական միտքն Իսրայել Օրիից հետո չի ընթացել միայն այն հիմնավորումներով, որ Ռուսաստանի օգնության մեջ է հայոց փրկությունը: Այս հայեցակետը խորհրդային շրջանում գաղափարական պարտադրանքների հետևանք էր:

Իսրայել Օրին, ինչպես կհամոզվենք քիչ անց, **ճիշտ կերպով հասկացավ, որ Ռուսաստանի քաղաքական շահերը նրան բերելու են Կովկաս, ուստի և կարելի է դրանք ծառայեցնել հայության քաղաքական շահերին:** Եվ դրա հիմնական կովանը հայության քրիստոնյա լինելու հանգամանքն էր, որը միշտ շահարկվել է նույն կրոնն ունեցող մեծ տերությունների կողմից, բայց որը որոշիչ չի եղել հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Այս տեսակետն այսօր էլ իր կորցրել իր արդիականությունը:

Կարլովցիի պայմանագրից հետո Իսրայել Օրուն հասկացրին, որ Արևելքի խնդիրները լուծելը թողնված է Ռուսաստանի վրա, բայց արդյո՞ք Ռուսաստանն ի վիճակի էր դրանք լուծելու, երբ դեռևս չէր լուծել Արևմուտք կամ Եվրոպա դուրս գալու ծովային ճանապարհի հարցը, որի համար շվեդների հետ պատերազմ էր սկսել (Հյուսիսային պատերազմը՝ 1700-1721թ.): Անշուշտ, ոչ: Կամ եթե Ռուսաստանն

ՍԶ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2 –րդ, Երևան, 1959, էջ 414-415, **Աբրահամյան Ա.**, Իսրայել Օրի, Երևան, 1978թ., էջ 65 և այլն:

իսկապես ձգտում էր ընդլայնել իր հարավային սահմաններն՝ ինչո՞ւ պետք է իր հարավային սահմանների մոտ ստեղծեր թեկուզ քրիստոնյա Հայկական թագավորություն:

Փորձենք այս ամենում ավելի համոզվել՝ դիմելով փաստերին:

Օրին Մոսկվա է հասնում Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի և Նազար Օրելսովիչի հետ, որն ըստ երևույթին նրանց միացել էր Լեհաստանից՝ որպես թարգման: Նա կաթոլիկ էր:

Հուլիսի 11-ին նրանց է ընդունում Ռուսաստանի կանցլեր (արտաքին գործերի վարիչ) Գոլովինը, ցանկանալով ճշտել նրա առաքելության նպատակը: Օրին հանդիպման ժամանակ արդեն մեջտեղ է բերում Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովրդին ազատագրելու խնդիրը:

Ինչպես նկատել է Աշ. Հովհաննիսյանը՝ «Փաստապես Օրին դեսպանական պրիկազի հետ բանակցություններ էր սկսում ոչ թե իր արևմտանվորդական հովանավորողների, այլ մելիքների անունից»:¹⁹

Սա նշանակում է, որ Օրին մի նրբին դիվանագիտական հնարք է կիրառել, որն արդարացվում է, և որով նա այն տպավորությունն է ստեղծում, որ թե՛ Եվրոպայում և թե՛ Հայաստանում գտնում են, որ հայ ժողովրդին կարող է ազատել միայն ռուսական ցարը: Նրա այս մարտավարությունը հաստատում է մելիքների ստորագրությամբ այն գրությունը (քարտ բլանշ), որն ուղղված էր ցարին և որն ամենայն հավանականությամբ ինքն էր գրել մելիքների կողմից ստորագրված բաց թղթի վրա, որը վերցրել էր Անգեղակոթի ժողովում:²⁰ Այդ գրությամբ մելիքները Օրիին երաշխավորում էին՝ գործելու իրենց անունից:

Լեոն միանգամայնորեն ճիշտ է հասկացել Օրու քաղաքական շրջադարձի դրդապատճառները, որի վկայությունն են նրա հետևյալ տողերը. «Թագավորը երկար ժամանակ ունկնդրության չընդունեց

¹⁹ Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 496:

²⁰ Այդ գրությունը տե՛ս Զօռ, Сношения Петра Великого с армянским народом, С.-Петербург, 1898, N 6, էջ 17-20, Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1973, էջ 43-46:

Օրին. դրա փոխարեն բոյարին Գոլովինն էր նրան հարց ու փորձի հրավիրում: Այն միջոցով ռուսաց կառավարությունը պարզում էր իր համար այն ամբողջ շարժումը, որ սկսվել էր հայերի մեջ, նրա նպատակը ծրագրած գործողությունները, իհարկե, լուսաբանվեց այնպես ինչպես կամենում էր Օրին: Իսկ Օրին իբրև քաղաքագետ մարդ, որ բանակցություններ էր վարում իր երկրի օգտի համար, Մոսկվայում արդեն փոխել էր իր լեզուն: Նա շուտ ըմբռնեց, որ ռուսաց կառավարությունը չի կարող հասարակ գործակատարի դեր ստանձնել կուրֆյուրստի կամ նույնիսկ կայսրի համար այնպիսի մի ձեռնարկության մեջ, ուր շոշափվում էին նաև Ռուսաստանի շահերը, ուստի տեղափոխեց հարցի ամբողջ ծանրությունը Ռուսիա, նրան հանձնելով այն դերը, որ սկզբնական ծրագրով պիտի կատարեին կուրֆյուրստն ու կայսրը»:²¹

Այսպիսով, ամենակարևոր բանը, որ հասկացել է Օրին՝ գալով Մոսկվա, հետևյալն է եղել՝ **Ռուսաստանին ամենին չէր կարող ձեռնադրել Պֆալցի կուրֆյուրստի կամ Ավստրիայի կայսեր հետ համատեղ ծրագրի իրականացումը, քանի որ Անդրկովկասին տիրելը նրա քաղաքական ծրագրերի մեջ էր մտնում:**

Պատահական չեն այն հարցին, թե ի՞նչ նպատակով է եկել Ռուսաստան Օրինի տված պատասխանը, որում մասնավորապես կարդում ենք. «Եվ ինչպես Ադամի որդիները հույսով սպասում էին Մեսիայի գալստյան, որ պիտի ազատեր նրանց հավիտենական մահից, այնպես էլ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել է և այժմ ապրում է այն հույսով, թե օգնություն կստանա ձեր թագավորական մեծությունից»:²²

Այսպիսով, Օրին Արևմուտքին լրիվ տարանջատում է հայոց ազատագրության խնդրից և այն կապում է միայն Ռուսաստանի հետ:

Օրին կարողանում է մասնավորապես Գոլովինի միջոցով Պետրոս I-ի ուշադրությունը գրավել իր ծրագրերի վրա, քանզի դրանք

²¹ Նույն տեղում, էջ 74:

²² **Զօռ**, նշվ. ժողովածուն, N 36, էջ 75:

բխում էին Սև և Կասպից ծովերի ափերին հաստատված նրա քաղաքական ձգտումներից, ուստի և պահանջում է (նույն Գոլովինի միջոցով) իրեն ներկայացնել հստակ ծրագիր Հայաստանի ազատագրման և դրանում Ռուսաստանի ունենալիք դերակատարության մասին:

Եվ ահա, Օրին կարճ ժամանակահատվածում գրում է Պետրոս I-ին և ներկայացնում իր ծրագիրը, որը հայտնի է «Մոսկովյան» անունով (1701թ. հուլիսի 25): Մինչև դրա վերլուծությանն անցնելը, կարևոր ենք համարում մի փաստաթղթի ևս անդրադառնալը, որովհետև դրանից երևում են Իսրայել Օրու դիվանագիտական հմտությունները՝ Արևմուտքին հայոց պետականության խնդրից ամբողջովին զատելու և այն միայն Ռուսաստանի հետ կապելու առումով:

Այսպես, մեկիքների գրությունից հետո Գոլովինը որոշ անորոշություններ ճշտելու նպատակով Օրինի առաջարկել է պատասխանել հետևյալ հարցերին.

1. Պֆալցի կուրֆյուրստը որքա՞ն գորք է մտադիր տրամադրելու և ուրիշ ի՞նչ գերմանական իշխանություններ և ինչքան գորքով պետք է մասնակցեն արշավանքին:
2. Այդ գորքերը Ռուսաստանի ո՞ր ճանապարհով պետք է անցնեն և ո՞վ է նրանց պարենավորելու:
3. Ռուսաստանից անցնող գորքերը չե՞ն վնասի տեղի բնակիչներին:
4. Եթե Հայաստանում գրավվեն նախատեսված վայրերը, ո՞վ է լինելու այդ տարածքների տերը և ո՞ւմ գորքերն են այնտեղ մնալու:
5. Արշավանքի ավարտից հետո գորքերեն ու՞ր են ձմեռելու և ում հաշվին են պարենավորելու:²³

Օրին հետևյալ պատասխաններն է տալիս.

²³ Զօռ, նշվ. ժողովածուն, N 33, էջ 72-73:

1. Պատերազմի առաջին տարում ռուսաց զորքերից բացի կուրֆյուրստի կամ այլ պետությունների զորքեր մեզ հարկավոր չեն: Կուրֆյուրստը զորքեր կտրամադրի, եթե Թուրքիան խառնվի պատերազմին, իսկ կայսրերը կօգնեն, եթե ցարը կամենա:

2. Ռուսաստանի վրայով զորքերի անցնելու դեպքում ամեն ինչ կգնվի փողով: Նրանք կանցնեն ռուսաց թագավորի անվան տակ:

3. Եթե թագավորը (ցարը) թույլ տա զորքերին անցնելու Ռուսաստանի վրայով, ամեն տեսակ ապահովության կտրվի նրանց, բնակիչները չեն վնասվի, այլ ընդհակառակը՝ կօգտվեն զորքերից:

4. Եթե Աստված օգնի, որ Հայաստանը գրավվի, ապա՝ բոլոր գրավված բերդերը կմնան թագավորի իշխանության տակ և այնտեղ կպահվեն ռուսական զորքերը:

5. Զիվորական արշավանքի վերջանալուց հետո ռուսական զորքերը կձմեռեն Հայկական թագավորության մեջ և կկերակրվեն հայերի հաշվին:

Բավական է, որ 10-20 հազ. զինվոր մտնի Հայաստան, ցարը կհամոզվի, որ 10 օր անց 100 հազ. հայեր կմտնեն նրա իշխանության տակ:²⁴

Ինչպես համոզվում ենք՝ Օրին նրբորեն մի կողմ է վանում Արևմուտքի տերություններին և փորձում է այն համոզմունքն առաջ բերել, որ Հայաստանի ազատագրման ակնկալիքը ինքը և իրեն լիազորողները սպասում են Ռուսաստանից:

Օրիի այս պատասխաններից հետո նրանից պահանջվում է մանրակրկիտ ծրագիր՝ Հայաստանի ազատագրության մասին, որը նա ներկայացնում է, ինչպես նշել ենք, 1701թ. հուլիսի 25-ին: Ծրագիրը նա

²⁴ Նույն տեղում, N 40, էջ 78-83, հմմտ. **Աբրահամյան Ա.**, Բարայել Օրի, էջ 72-73, **Լեռ**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 75-76, **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ. աշխ., գիրք 2, էջ 498-500, **Գեղամեանց Ե.**, Բարայել Օրին և իր քաղաքական ծրագրերը, , էջ 55-57:

ներկայացնում է մանրամասն զեկուցման մեջ, որը զետեղված է Էզովի կազմած ժողովածուում:²⁵ Այն բաղկացած է 18 կետերից: Լեոն ճշտորեն նկատել է, որ «Այդ նույն ծրագիրն էր, որ նա ներկայացրել է Հովհան Վիլիելմ կուրֆյուրստին, բայց համառոտած և այն տարբերությամբ, որ ավստրո-բավարա-տուսքանյան զորքի մասին խոսք անգամ չկար»:²⁶

Համաձայն դրա՝ արշավանքը պետք է սկսեին 25 հազարանոց զորաբանակով, որը բաղկացած պետք է լիներ 15 հազ. հեծելազորից և 10 հազ. հետևակից: Զորաբանակի մեջ մտնելու էին կազակներն ու չերքեզները, որոնք գտնվում էին պարսկական սահմանագծում և անսպասելիորեն պետք է ներխուժեին Իրաք: Բանակը պետք է ունենար 6 թնդանոթ, 2 հրասանդ, հարյուր ռումբ, 100 դրոշակ, վառոդ և այլն:²⁷

Արշավանքը կատարվելու էր երկու ուղղությամբ և շատ արագ՝ 1701թ. հոկտեմբերի սկզբներին: 10 հազ. կովոդ ուժեր, հավաստապես բաղկացած հետևակից և հեծելազորից Նիզովայի նավահանգիստ էին դուրս գալու և այստեղից շարժվելու էին Շամախու վրա: Այս տարածությունը զորքը պետք է անցներ երեք օրվա ընթացքում: Իսկ 15 հազ. կովոդ ուժերը անցնելու էին Անդրկովկասի ցամաքային ճանապարհով՝ Թերեք-Դերբենդ ուղղությամբ:

Շամախի հասած զորքերն այնուհետև բաժանվելու էին չորս գնդերի, որոնցից մեկը շարժվելու էր դեպի Գանձակ, երկրորդը՝ Լոռի, երրորդը՝ Ղափան, իսկ չորրորդը՝ Նախիջևան, ուր նստում էր խանը:²⁸ Նախիջևանում ռուսական զորքերին միանալու էին 100 հազ. հայկական կովոդ ուժեր, որոնք այնուհետև պետք է շարժվեին Օրդուբադ, ուր պարսիկներ էին ապրում, որոնք հարուստ արհեստավորներ էին և որոնցից հարուստ ամբողջ աշխարհում չկա:²⁹

²⁵ **ԶՅՅԵ**, նշվ. ժողովածուն, N 43, էջ 85-91:

²⁶ **ԼԼԼ**, նշվ. աշխ., էջ 77:

²⁷ **ԶՅՅԵ**, նշվ. ժողովածուն, N 43, էջ 86:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 87:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 88:

Այնուհետև Օրին մատնանշում է Երևանի գրավման ուղին: Ըստ նրա՝ այն ուներ 200 կովոդներ: Նա հետևյալն է գրում. «Քաղաքն ունի երկու դուռ, որոնցից մեկն ունի պահակ, իսկ մյուսի վրա չկա և ոչ մի պահակ: Քաղաքում կան մեծ այգիներ, որոնց միջով զորքը գիշերով կարող է մոտենալ և հայերի հետ պայմանավորվել, որոնք քաղաքում 300-ն են և որոնք առանց դժվարության կբացեն դարպասը»:³⁰

Օրին իր ծրագրում որոշակի դեր է վերապահում նաև Վրաստանին: Նա առաջարկում է Հայաստանի ազատագրումից հետո ռուսական զորք ուղարկել Վրաստան, Բեշտաու լեռան մոտ թողած մարտական ուժերից, որոնց Թիֆլիսին մոտենալով՝ նրանց կաջակցեն տեղական իշխանները՝ հպատակություն հայտնելով ռուսներին՝ իրենց ազատարարներին:³¹

Օրին իր ծրագրում չի անտեսում Իրանի ուժերը միավորելու և Անդրկովկաս մտնելու վտանգը: Այն կանխելու համար նա գտնում է, որ ռուսները չպետք է թողնեն, որ այդ զորքն Անդրկովկաս շարժվի՝ Արաքսն անցնելով: Ռուսական զորքն ինքը պետք է անցնի Արաքսը և արշավի Թավրիզի վրա, որը գրավելուց հետո Պարսկաստանի հաշվին զինվել 100 հազ.-ոց մի բանակ՝ ավարի ենթարկելով շրջակայքի հարուստ գյուղերը:³²

Օրին ցարական արքունիքին ցանկանում է շահագրգռել Ստեան Ռազինի օրինակով, որը 3000 կազակներով կողոպուտի էր ենթարկել Մերձկասպյան շրջանի հարուստ քաղաքները և հատկապես Գիլանը և շահը չէր կարողացել արգելել այդ:³³

Ահա այսպես հեշտորեն գրավվելու էին Հայաստանը, ապա՝ Թավրիզը ու Գիլանը: Իսկ ընդհանուր ծրագրի իրականացման համար նա նախատեսում է ընդամենը 15 օր:³⁴

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 88:

³² Նույն տեղում, էջ 89:

³³ Նույն տեղում, էջ 89-90:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 90:

Կարծում ենք, որ չափազանցված է Օրին ներկայացնում հայերի տնտեսական հնարավորությունները, հակառակ դրա, թերագնահատելով պարսկական ուժերին: Ըստ նրա, քանի որ վերահաս ձմռան պատճառով շահը չափի կարողանար գործեր հավաքել, ձմեռը պետք էր անցկացնել Թավրիզի և Գիլանի կողմերում և կարիքից նեղվելու վտանգ չկա, քանի որ հայկական 17 գավառներից յուրաքանչյուր ի վիճակի է տարեկան 100 հազ. մարդ կերակրել: Պատերազմի դեպքում այդ գավառները կարող են տալ 116 հազ. կովոդ: Բացի այդ, այս շրջաններից 60 հազ. հայ առևտրականներ ապրում են Թուրքիայում, որոնք մելիքների կարգադրությամբ տուն կվերադառնան և կանցնեն ցարի տրամադրության տակ: Վրացիներն էլ իրենց հերթին կտրամադրեն 30 հազ. կովոդներ: Իսկ շահը կարող է հույս դնել ընդամենը 38 հազ. կովոդների վրա, որոնցից հազիվ կարողանա 5 հազարին զորահավաքի ենթարկել:³⁵ Եվ սա այն պաճառով, որ նա կորցրած կլինի Հայաստանն ու Վրաստանը: Իրանը ստիպված կլինի զորք պահել ուզբեկների (ըստ Օրու՝ ղզլաշների) դեմ, որոնց հետ անընդհատ կռիվների մեջ էր:

Այսպիսով, Իրանը կդառնա անկարող ռուսների դեմ, քանի որ իրեն կմնա ընդամենը 20 հազ. զորք հանելու հնարավորություն, որը ստիպված պետք է պահի ընդդեմ ուզբեկների:³⁶

Ծրագրի 18-րդ կետով Իսրայել Օրին խնդրում է ցարին՝ չհետաձգել արշավանքը:

Ինչպիսի՞ քաղաքական գնահատականներ կարելի է տալ Իսրայել Օրու այս ծրագրին: Նախ և առաջ հարկ է շեշտել, որ նախորդ ծրագրի համեմատությամբ այն ավելի շատ էր իրատեսական, թեպետ դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե այնտեղ քաղաքական ռոմանտիզմն ավելի քիչ էր: Փորձենք գատել ռոմանտիկն իրականից:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 90-91:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 91, հիմտ. **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ. աշխ., էջ 505-506, **Աբրահամյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 76:

Առաջին. Իսրայել Օրին, ինչպես նախորդ ծրագրով, այնպես էլ երկրորդով ի հայտ է բերում քաղաքական իրավիճակների ընդունման իր կարողությունները: Նա շատ լավ հասկանում է, որ Ռուսաստանի քաղաքական ցանկության մեջ է մտնում Անդրկովկասը գրավելը և այդ ցանկությունը փորձում է ծառայեցնել հոգուտ հայ ժողովրդի ազատագրության:

Երկրորդ. Նա դարձյալ հայ ժողովրդի (ինչպես նաև վրաց) ազատագրությունը չի թողնում միայն ուժեղ տերության վրա (տվյալ դեպքում՝ Ռուսաստանի), այլ՝ դնում է հայության զինված ապստամբության հարցը ևս, որի հնարավորությունը կախյալ է համարում ռուսական արշավանքից: Որ իսկապես ռուսական արշավանքը կարող էր ազդակ հանդիսանալ հայերի ապստամբության համար, երևաց Պետրոս I-ի կասպիական արշավանքի (1722թ.) օրերին, երբ հայերը ապստամբեցին Սյունիքում և Արցախում: Բայց նա չափազանցնում էր հայկական զինված ուժեր ստեղծելու հնարավորության հարցը:

Երրորդ. Ճշտորեն դնում էր հայ և վրաց ժողովուրդների համատեղ ապստամբության հարցը (այս անգամ նա որպես համախոհ էր գտել Իմերեթի նախկին թագավոր Արչիլին, որն ապաստան էր գտել Մոսկվայում և դարձյալ Ռուսաստանի հետ էր կապում իր ժողովրդի ազատագրության խնդիրը³⁷): Սակայն, տվյալ իրավիճակում դրան գնալը դյուրին խնդիր չէր:

Չորրորդ. Ճիշտ էր հասկացել, որ Իրանը, ի տարբերություն Ռուսաստանի, գնում էր դեպի թուլացում, բայց չափազանց փոքր էր ներկայացնում նրա ռազմական հնարավորությունները:

Հինգերորդ. Ուռճացրած էր ներկայացնում հայերի տնտեսական և մեղիքների ռազմական հնարավորությունները: Չհիմնավորվող էր Թուրքիայի առևտրական հայերի՝ մեղիքների հրահանգներին ենթարկվելու նրա հավաստիացումը:

³⁷ St' u Переписка, на иностранных языках грузинских цает с российскими государями 1639-1700 гг., Санкт Петербург, 1861, с. XXV.

Անհնար էր այդքան կարճ ժամանակահատվածում այդ ծրագրի իրականացումը և ինչքան էլ նա փորձեր ոռճացրած փաստերով հրապուրելու ռուսաց ցարին, վերջինս այդքան միամիտ չէր՝ դրանով այդքան արագ հրապուրվելու համար:

Ավելացնենք նաև, որ ծրագրի ուսումնասիրության ընթացքում պարզ է դառնում, որ Օրին այնտեղ չի քննարկում երկու խնդիր՝ հայերի դավանափոխության և հայոց թագավորության վերականգնման: Դավանափոխության խնդիր չի դրել այն պարզ պատճառով, որ Ռուսաստանը դա էական չի համարել իր համար, ինչպես Հռոմի պապը կամ Եվրոպական տերությունները: Իսկ թագավորության վերականգնման հարցը թերևս թողնելու էր հետազային, երբ իր մատնանշած ծրագրով կազատագրվեր Հայաստանը: Ուրեմն, «Մոսկովյան» ծրագրով հայոց պետականության վերականգնման Օրու հայեցակետը մշուշապատ է: Հայաստանի հնարավոր ազատագրումից հետո նրա ստանալիք կարգավիճակն այս ծրագրով մնում էր անորոշ:

Վերջնական եզրակացությունն այն է, որ Օրին նախ՝ ցանկացել է հասնել արշավանքի իրականացման գաղափարի իրականացմանը, ապա նոր միայն գեթ տեսականորեն առարկայացնել պետականության խնդիրը:

Ցանկանում ենք մի փաստ մեջբերել, որը վկայում է, որ Օրին Հայաստանը և կից տարածքները գրավելու համար 15-20 հազ. կռվողներ խնդրել է միայն առաջին տարվա համար:³⁸

Սա նշանակում է, որ նա չգիտեր, թե ինչ կարող է լինել հաջորդ տարի՝ հակառակորդը կակտիվանար, Թուրքիան կմտներ պատերազմի մեջ, թե՛ ոչ և այլն: Ուրեմն, տվյալ իրավիճակում թագավորության վերականգնման հարցը մնում էր անորոշ, և հրատապ էր դառնում Հայաստանի ազատագրության հարցը (ինչպես

³⁸ ՁԶՅԵ, նշվ. ժողովածուն, N 41, էջ 5:

գրում էին և գրում են շատ պատմաբաններ և քաղաքագետներ) կամ ավելի ճիշտ՝ նվաճման:

Այստեղից էլ դժվար է համաձայնվել Ա. Աբրահամյանի հետևյալ տեսակետի հետ՝ «Մոսկովյան ծրագրում թեն ոչինչ չի ասվել Հայաստանի պետական ստատուսի մասին, սակայն դա հիմք չի տալիս կարծելու, թե Օրին հայ ինքնուրույն պետականություն ունենալու հարցը անորոշության մեջ է թողել: Ցարական արքունիքի հետ վարած բանակցությունների ընթացքից երևում է, որ հարցը դրված էր ռուսական ռազմական օգնության շնորհիվ օտարերկրյա լուծը թոթափելու և անկախ պետականություն ստեղծելու իմաստով: Մեկիքների՝ արքունիքի ուղարկած գրության մեջ ևս խոսքը գնում էր ռազմական օգնության մասին»:³⁹

Ինչո՞ւ պետք է Ռուսաստանը արշավանք կատարեր, կորուստներ կրեր՝ հանուն հայկական պետականության վերականգնման: Ոչ մեկը չի կարող լիարժեքորեն համոզել, որ այդ էր պահանջում նրա քաղաքական շահը:

Ըստ երևույթին սա ըմբռնել է Օրին՝ իր ծրագրում չդնելով թագավորության ստեղծման հարցը:

Ընդհանրապես այն տեսակետն է իշխել (և իշխում), որ Օրոս «Մոսկովյան» ծրագիրը «Պֆալցյան» ծրագրի հետ համեմատած ավելի գործնական էր, ավելի իրատեսական և համոզիչ (Աշ. Հովհաննիսյան, Աշ. Աբրահամյան, Պ. Հովհաննիսյան և այլն): Մենք այդ տեսակետը չեք ուզում վիճարկել: Բայց ցանկանում ենք հետևյալ քաղաքագիտական հայեցակարգը մատուցել. «Պֆալցի» ծրագրով նախատեսված արշավանքի հրաշքով կյանքի կոչվելու դեպքում հայկական թագավորության վերականգնման հնարավորությունն ավելի ռեալ էր, քան «Մոսկովյան», որովհետև եթե առաջին ծրագրի գլխավոր դերկատարները ազատագրեին Հայաստանը, տարածքային հեռավորության պատճառով կձգտեին այն տեսնել որպես իրենց հպատակ թագավորություն, իսկ ռուսական ցարը կցանկանար իր

սահմաններն ընդլայնել հոգուտ այդ տարածքների և ոչ թե դրանց վրա ստեղծել հայկական թագավորություն:

Չի բացառվում, որ սա ևս հասկացել է Իսրայել Օրին՝ ռուսական արշավանքի ծրագրում անտեսելով հայկական թագավորության վերականգնման հարցը:

Կարծում ենք նաև, որ վիճելի է այն ընդունված տեսակետը, որ Օրին վերջնականապես Հայաստանի ազատագրման հույսը արդեն կապում էր Ռուսաստանի հետ: Դիմենք փաստերի: 1701թ. հոկտեմբերի 7-ին Պետրոս I-ը վերջապես ընդունում է Իսրայել Օրիին (Մինաս վարդապետի հետ) բնականաբար, որպես կուրֆյուրստի դեսպանի: Ցարը հայտնում է, որ ինքը ցանկնում է ընդառաջել հայերին, բայց միայն Հյուսիսային պատերազմից հետո: Լեոն հետևյալն է գրում. «Ընդունելությունը միանգամայն գոհացրեց Օրիին, բայց նոյեմբերի 19-ին թագավորի անունից հայտարարեց նրան ռուսական կառավարության պատասխանը, որ ուզում էր իմանալ Օրին, այն էր, թե արդյոք թագավորը համաձայն է ընդունել հայոց ազատագրության գործն իր հովանավորության տակ: Նրան պատասխանեցին, թե թագավորը «հակված է» ընդունել, բայց շվեդական պատերազմը թույլ չի տալիս, որ նա ամբողջ գործն իր վրա վերցնի:

Ուստի առաջարկվում էր Օրիին գրել կուրֆյուրստին, որ նա, ինչպես խոստացել էր, ուղարկի երեք կամ չորս գունդ զինվոր, որոնց ռուսաց հողով անցնելու մասին առանձին կարգադրություն կարվի:³⁹ (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)

Հատկապես մեր ընդգծած պարբերությունից պարզ է դառնում, որը Պետրոս I-ը Օրիին վերաբերվել է որպես դեսպանի և պատասխանը գրել է կուրֆյուրստին: Սա նշանակում է, որ խորամանկ ցարն իր հերթին խնդիրն իր վրայից գցել է և Օրիին կրկին կողմնորոշել է դեպի Եվրոպա: Եվ նա այն աստիճան միամիտ չէր, որ չիմանար, թե Եվրոպան ի վիճակի է այդ իրականացնել, թե՛ ոչ:

³⁹ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴⁰ Լեո, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 78:

Իսկ Օրին նորից դիմեց Լեոպոլդին և Հովհան Վիլհելմին, ինչը նշանակում է, որ նրա համար մեկ էր թե ո՞վ հանձն կառներ **Հայաստանի ազատագրության գործը**: Ուրեմն, ի՞նչ վերջնականապես որդեգրված ռուսական կողմնորոշման մասին կարող էր խոսք լինել: Միանգամայնորեն ճիշտ է ասված. «Ուստի և այժմս էլ ռուսաց կայսրը Օրին խորհուրդ տուեց Աւստրիոյ կայսեր և Պֆալցի իշխանի օգնութեանը դիմելու»:⁴¹

Պետրոս I-ը չէր կարող չիմանալ, որ Ավստրիան և Պֆալցի իշխանը ներքաշված են իսպանական ժառանգության համար մղվող պայքարի մեջ: Ուստի և, Օրին վերստին կողմնորոշում է դեպի Եվրոպա՝ հստակ գիտակցելով, որ մերժումը կլինի պատասխանը: Այդպես էլ եղավ:

Իսրայել Օրիի ծրագիրը մտավ փակուղի: Այն, ինչ կատարվեց այս ամենից հետո շարադրվել է պատմաբանների և քաղաքագետների կողմից: Աննկուն Իսրայել Օրու հետագա գործունեությունը ոչ մի արդյունք չի տալիս և ոչ միայն իր մահվան պատճառով (1711.թ): Գլխավոր պատճառն այն էր, որ նրա քաղաքական ծրագրերը չէ, որ պետք է առաջնորդեին մեծ տերություններին, որոն եթե ցանկանում էին (և ցանկանում են) քաղաքական խնդիրներ լուծել, չեն դժվարանում ծրարգրեր կազմելու մեջ:

Փաստաթղթերի և աշխատությունների խորին ուսումնասիրությունն այն համոզմունքն է առաջ բերում, որ 1702-1711թթ. իր գործունեությամբ Օրին, չնայած այդ տարիների ընթացքում ձեռք բերած դիվանագիտական հմտություններին, Ռուսաստանի և Եվրոպայի հակընդդեմ քաղաքականությունների ոլորտում չկարողացավ իրականացնել իր քաղաքական նկրտումները: Երբ տապալվեց նրա «Պֆալցյան» ծրագիրը, տապալողները նրան կողմնորոշեցին դեպի Ռուսաստան, երբ Պետրոս I-ը նրան որպես դեսպանորդ առաքեց Պարսկաստան, այդ նույն Եվրոպան աշխատեց նրա առաքելության դեմ, որը նշանակում էր՝ ընդդեմ ռուսական

⁴¹ **Գեղումեանց Ե.**, Իսրայել Օրին եւ իր քաղաքական ծրագիրը, էջ 58:

շահերի: Չդառնալով խաղաքարտ Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի ձեռքերին, վերջիններիս նկատմամբ խնդրողի դերում հանդես գալով, Օրին չանտեսեց նաև իր ժողովրդի հնարավորությունները, բայց միևնույն է՝ նրա քաղաքական ծրագրերն իրենց վախճանը գտան այդ տերությունների խարդավանքների մեջ:

Ճշմարիտ է ասված, որ Օրիի ծրագիրը «չէր կարող իրագործուել այն պատճառաւ ևս, որովհետև Աւստրոյ և Ռուսիոյ կայսրեր և Պֆալցի իշխանը, եթէ կարելի է այդպէս ասել, - խաղաթղթեր չէին, որ Օրին նրանցից իրենց ուղած տնակներ շինէր»:⁴²

Ճշմարիտ է նաև այն, որ նա և ցավոք նաև իր հետնորդները «աւելի իրենց ազգասիրական թոփփնէրով են ղեկավարվել և ընթացել, քան իրական կեանքով»:⁴³

Ամփոփենք: Հայաստանի պետականության Ռուսաստանի օգնությամբ վերականգնելու Իսրայել Օրիի հայեցակետը պատմական քննություն չբռնեց, որովհետև դեռ Ռուսաստանի համար չէր հասունացել պատմական պահը՝ Անդրկովկասն Իրանից գրավելու համար: Եթե պահը հասունանար նա ինքը կմշակեր հարկ եղած ծրագիրը: Այդ ծրագիրը ավելի ուշ մշակվեց և իրականացավ (հայտնի ճշմարիտություն է) ոչ թե հայերին իսկապես օգնելու, այլ՝ օգտագործելու հայեցակարգային հիմքով: Հայաստանը ոչ թե ազատագրվեց, այլ՝ նվաճվեց: Սա է անողոք ճշմարտությունը:

Ашот Нерсисян, Реконструкция армянского государства с точки зрения Исааеля Ори по «Московскому плану» - В статье анализируется стремления Исааеля Ори по освобождению Армении по «Московскому плану». Сопоставив фактами там попытались доказать, что этот план Исааеля Ори целиком последствие политического романтизма, когда он желаемое путал с реальностью. Там всесторонне были приподняты причины неудач всех его планов, а также

⁴² Գեղամեանց Ե., նշվ. աշխ., էջ 43:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 51:

политическая точка зрения Ираеля Ори по отношению к освобождению Армении.

Ashot Nersisyan, The concept of Armenian statehood restoration according to plan «Moskavian» by Israel Ori - Here is the author's historical and political absolutely new analyse of the plan " Moskovian " by Israel Ori. He is trying to prove that the intentions of Israel Ori to liberate Armenia with the help of Russia are nothing but the political consequence of romanticism He tried to perceive the desirable instead reality. If the historical moment matured Russia would have started the war without the plan of Israel Ori. Wishes of Ori were fated to failure

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՀՈՒՄԱՆԻՄՏՆԵՐԻ ՀԱՅԱՆՎԵՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Բանալի բառեր – գերմանացի, հումանիստ, հայանվեր, կոտորածներ
Պարսկաստան, գործունեություն. Լեփսիուս, որբանոց:

Համիդյան կոտորածների ծավալումը վտանգված հայությանը սատարելու առաքելության կոչեց տարբեր երկրների մարդասերների: Գերմանացի բարեկամների հայօգնության աշխատանքները համակարգելու համար, Յոհաննես Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ, 1896 թ. հունիսին ստեղծվեց Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը, որը բաղկացած էր երկու՝ Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի հիմնական կոմիտեներից: Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը կոտորածների տարբեր շրջաններում բացեց որբանոցներ, արհեստագործական ձեռնարկություններ եւ հիվանդանոցներ: Բեռլինի կոմիտեն, կարճ ժամանակ անց առանձնանալով, դարձավ ինքնուրույն կազմակերպություն և վերանվանվելով Գերմանական արևելյան առաքելություն (այսուհետ՝ ԳԱԱ)՝ Լեփսիուսի ղեկավարությամբ հետևողականորեն շարունակեց իր փրկարար աշխատանքները, որոնք անգնահատելի նշանակություն ունեցան սովամահության դատապարտված բազմահազար հայ որբերի և անօթևան այրիների փրկության գործում:

Կոտորածներից հետո անասելի զրկալից պայմաններում տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ էին կուտակվել Թուրքիայի հարևան երկրներում, որտեղ նրանք առանց աջակցության ի վիճակի չէին գոյատևել: Քանի որ փախստականները մեծ թիվ էին կազմում Պարսկաստանում, հատկապես Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններում, Լեփսիուսն ու նրա աշխատակիցները որոշեցին իրենց

գործունեությունը ծավալել նաև այնտեղ: Ըստ այդմ՝ Դավիթ Իսմայել անունով մի ասորի ուսուցչի, որին Լեփսիուսն անձնապես ծանոթ էր, հանձնարարվեց այցելել կարիքի գոտիներ և վատթար վիճակում գտնվող փախստականներին ցուցաբերել առաջին օգնություն, միաժամանակ որբանոցային խնամքի վերցնելու նպատակով հավաքագրել որբ երեխաների:¹

Դ. Իսմայելը նախ այցելեց Թավրիզ և Սալմաստ, որտեղ օթեւանել էին համապատասխանաբար 3000 ու 5000 փախստականներ, հիվանդներին եւ առավել ծանր դրության մեջ գտնվողներին հագուստ, վերմակներ ու որոշ դրամ հատկացնելուց հետո մարտին մեկնեց Ուրմիա՝ ասորի փախստականների հիմնական հավաքատեղի՝ այնտեղ շարունակելով աշխատանքները:² Նա տեղեկացնում է. «Ուրմիայում կա 10000 փախստական, ու դեռ այդքան էլ կլինեն Ուրմիայի և պարսկական սահմանի միջև: Եթե Դուք կամենում եք նրանց համար ինչ-որ հիմնավոր բան անել, ապա որքան հնարավոր է շուտ այստեղ մի գերմանացի պետք է գա... Ես մինչ այժմ այցելել եմ 8000 փախստականի ու միայն փոքր օգնություն եմ կարողացել ցուցաբերել: Կարիքը շատ մեծ է, իսկ իմ հնարավորությունները՝ չնչին»:³

Դ. Իսմայելի այդ տեղեկության հիմամբ որոշվեց որբանոցը հիմնել Ուրմիայում, որտեղ նա սկսել էր որբերի հավաքագրումը:⁴ Այդ առաջադրանքը հանձնարարվեց պաստոր Հանս Ֆիշերին, որն իր կնոջ և երկու օրիորդների՝ Մարիա և Մարգարետ Պաուլատների հետ մայիսի 1-ին Բեռլինից ճանապարհվելով Պարսկաստան՝ երկու ամիս

¹ Տե՛ս «Das deutsche Hilfswerk für Armenien», «Der Christliche Orient» (այսուհետ՝ ChOr), 1897, S. 331. Դ. Իսմայելին այդ նպատակով հատկացվել էր 11.000 մարկ. անդ, էջ 280:

² Անդ, էջ 279-280. խոսքը վերաբերում էր Թուրքիայի քրդական շրջաններում ապրող մոտ 20.000 նեստորական ասորիներին, որոնք 1895-1896 թթ. քրդերի դեմ երկարատև պայքարից հետո դիմեցին փախուստի՝ կուտակվելով հիմնականում Պարսկաստանի Ուրմիայի շրջանում:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

անց արդեն Ուրմիայում էր:⁵ Այնտեղ իրադրության մանրագնին ուսումնասիրությունից հետո, սակայն, նպատակահարմար գտավ մեկ որբանոցով չբավարարվել, ինչը, անշուշտ, խորապես կշռադատված էր: Հայ փախստականները, հիմնականում կենտրոնացած լինելով Սալմաստի շրջանում, Ուրմիայում մեծ թիվ չէին կազմում.⁶ բացի այդ՝ այնտեղ արդեն հիմնվել և գործում էին բարեգործական մի շարք հաստատություններ, մինչդեռ Սալմաստի շրջանում քրդերի վայրագությունների, նաև հայ «հեղափոխականների» վերաբերյալ ամենուր, այդ թվում՝ Եվրոպայում տարածված լուրերի պատճառով դեռ ոչ մի ընկերություն այնտեղ մուտք չէր գործել:⁷

Իրադրությանը տեղում ծանոթանալու և այդ լուրերի իսկությունն անձամբ ստուգելու նպատակով Հ. Ֆիշերն իր աշխատակիցների հետ մեկնեց Սալմաստ, որտեղ համոզվեց, որ «հայ հեղափոխականների» առասպելը թուրքական իշխանությունների ստահող քարոզչության հետևանքն էր և իրականությանը չէր համապատասխանում: Նա՝ ընկերությանն ուղղված իր նամակներից մեկում գրում է. «Այն, ինչ այդտեղ հայերի հեղափոխական

⁵ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam 1932, S. 15. Հ. Ֆիշերը ճանապարհին Էջմիածնում այցելեց նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որը նրան խոստացավ իր աջակցությունը ցուցաբերել և Պարսկաստանում գտնվող քրիստոնեական հնագույն հաստատությունը՝ Ս. Թադևոսի վանքը, տրամադրեց նրան. „Das deutsche Hilfswerk für Armenien“, „ChOr“, 1897, S. 331:

⁶ Տե՛ս **H. Fischer**, Aus unserer Arbeit in Persien, „ChOr“, 1897, S. 422:

⁷ Անդ: Դրանց էությունը պարզաբանելու համար նշենք, որ Սալմաստում ձեռավորվել էին հայկական զինված խմբեր, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել՝ հայ բնակչությանը պաշտպանել քրդական ցեղերի հարձակումներից: Նրանք Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում մեծ սարսափ էին տարածել, որից օգտվելով, սակայն, թուրքական իշխանությունները դարձյալ շահարկում էին «հայ հեղափոխականների»՝ հայտնի խաղաքարտը: Որոշակիորեն պարզ էր նաև այդ ամենի ենթատեքստը. Թուրքիայի սահմանի մոտ հայ փախստականների կուտակումները անհանգստություն էին պատճառում այդ երկրի կառավարությանը, որը, օգտվելով Պարսկաստանի կառավարության թուլությունից և թողտվությունից, ջանում էր հայկական տարրը թուլացնել և ոչնչացնել սահմանագոտում ապրող մահմեդական բնակչության միջոցով: Դա հնարավոր կլիներ միայն այն դեպքում, եթե հայերին արգելվեր զենք կրել. տե՛ս **M. Paulat**, Meine Erlebnisse in Persien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“ (այսուհետ՝ „AAH“), 1898, էջ 63:

ձգտումների վերաբերյալ փսփսում են, ես համարում եմ սին հերյուրանք՝ հորինված Թուրքիայի պատվին: Արդյո՞ք հանցագործությունը, որը Եվրոպայի աչքերում այդ մարդկանց այնպես դատապարտելի է դարձնում, որ կարծես խոսքը վերաբերում է ահաբեկիչների և ռմբարկուների, այն է՝ նրանք ներգաղթող փախստականներին լեռներում փոքր-ինչ ընդառաջ են գնում՝ օգնելու և քղերի հարձակումներից փրկելու համար: Կամ՝ գուցե այն, որ նրանցից ոմանք որսորդական հրացաններ ունե՞ն: Այդ դեպքում ես էլ եմ հեղափոխական և նմանապես ամեն ոք Պարսկաստանում, ով այդպիսի գենքեր կարող է գնել, քանի որ բոլորն էլ դրանցից ունեն»:⁸

Որոշում կայացվեց Սալմաստում ևս առանձին օգնության առանձին մարմին հիմնելու վերաբերյալ: Ֆիշերն ու իր աշխատակիցները նախ գնեցին հաց և հագուստ՝ բաժանելով սովահարներին: Այնուհետև բոլորովին անօթևանների համար Կալասար գյուղում վարձակալվեցին երկու աղքատանոցներ, որոնց կից հիմնվեց նաև հիվանդանոց՝ հանձնվելով մի հայ բժիշկի տնօրինությանը:⁹ Բացի այդ՝ չքավոր կանանց համար ստեղծվեց կարի արտադրամաս, որտեղ բավարար աշխատավարձով, հերթափոխային կարգով օրական աշխատում էին 40-50 կանայք՝ այդպիսով ի վիճակի լինելով իրենց ընտանիքների մասին հոգ տանել: Այնուհետև սկսվեց որբերի հավաքագրումն ու որբանոցի հիմնումը. վերջինս գտնվում էր Կալասարում վարձակալված մի երկհարկանի շենքում:¹⁰

Այսպես՝ 1897 թ. ամռանն Ուրմիայում հիմնվեց ասորական, իսկ Սալմաստում (Կալասար)՝ հայկական որբանոց, որի ժամանակավոր ղեկավարումը, Հ. Ֆիշերի ցուցումով, ստանձնեց ուրմիաբնակ հայ փախստական Միհրան Բաղդասարյանը:¹¹ Այնտեղ

⁸ H. Fischer, Aus unserer Arbeit in Persien, S. 423.

⁹ St' u M. Paulat, Meine Erlebnisse in Persien, „AAH“, 1898, S. 62:

¹⁰ Անդ, էջ 26:

¹¹ St' u „Unser Waisenhaus zu Kalassar, in Salmas, Persien“, „AAH“, 1898, S. 26:

ընդունվում և խնամվում էին հիմնականում 4-13 տարեկան երեխաներ, որոնց թիվը 1898 թ. սկզբին հասնում էր մոտ 30-ի:¹²

Ինչպես, սակայն, հետագայում պարզ դարձավ, Կալասարը, ապահովագրված չլինելով Թուրքիայի տարածքում գտնվող քրդական ցեղերի ավազակային հարձակումներից, որքանոցի համար հեռանկարային վայր չէր կարող լինել,¹³ որի պատճառով և օրակարգ մտավ հաստատության շուտափույթ տեղափոխման խնդիրը: Դրա իրագործումը վիճակվեց ընկերության՝ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի նոր ղեկավար պաստոր Էդուարդ ֆոն Բերգմանին, որը, մեկնելով այնտեղ, հուլիսից ձեռնամուխ էր եղել իր հանձնառությունների կատարմանը:¹⁴

Կալասարի որքանոցի համար առավել ապահով վայր գտնելու որոնումներն ի վերջո եզրափակվեցին Խոյի ընտրությամբ. վերջինս, չնայած մեծ մասամբ մահմեդականներով էր բնակեցված, սակայն ուներ հայկական թաղամաս և շրջապատված էր բացառապես հայկական գյուղերով:¹⁵ Քանի որ նախատեսված էր որքանոցում

¹² Տե՛ս „Unsere Waisenkinder in der Türkei, Persien und Bulgarien“, „AAH“, 1898, S. 9. հմտ. „Das Waisenhaus in Choi“, „AAH“, 1899, S. 78:

¹³ Տե՛ս „Aus Persien“, „AAH“, 1898, S. 124:

¹⁴ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 22: Պաստոր ֆոն Բերգմանը, նախքան Պարսկաստան մեկնելը, քառօրյություն էր իրականացնում Բաքվում՝ աշխատակցելով Թիֆլիսի սինոդին. **J. Lepsius**, Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, „AAH“, 1899, S. 123: Հ. Ֆիշերի վերաբերյալ հետագայում տեղեկություններ չհաղորդվեցին: Ամենայն հավանականությամբ, իրագործելով որքանոցների հիմնումը, նա վերադարձել էր Գերմանիա:

¹⁵ Ընտրության հիմնավորվածությունն առավել պարզ կդառնա, եթե նկատի առնվի դրա նախապատմությունը. Պարսկաստան գալուց հետո Ֆոն Բերգմանը ստույգ աղբյուրներից իրազեկվեց, որ Խոյի շրջանի՝ մեկ տարի առաջ թուրքերի կողմից կողոպտված և ավերված հայկական գյուղերում սովամահությունից խուսափելու համար մի շարք հայ ընտանիքներ մահմեդականություն էին ընդունել: Նմանապես հայտնի էր դարձել, որ մահմեդականները այնտեղ գտնվող բազմաթիվ որբերի պահում էին իրենց մոտ: Խոյի հայերին կրոնափոխման հուսահատ քայլերից ետ պահելու համար նա մեկնեց այնտեղ և գործազուրկ տղամարդկանց բաժանեց անձնագրեր, ճանապարհաձախս և մեկ թուման լրացուցիչ գումար, որ վերջիններս աշխատելու համար կարողանան մեկնել Ռուսաստան: Բերգմանը համոզված էր, որ նրանք այդպիսով ի վիճակի կլինեին հոգալ իրենց ընտանիքների ապրուստը: Այնուհետև նա վճռեց Խոյում մնացած որբերին հավաքել և տեղափոխել Կալասարի

խնամքի վերցնել գրեթե 100 երեխայի, իսկ Խոյուն համապատասխան տարածք ունեցող որևէ տուն չկար, Բերգմանը գնեց մի ընդարձակ հողամաս՝ շենքի կառուցումն այնտեղ իրականացնելու համար:¹⁶ Չնայած մահմեդական հոգևորականության դիմադրությանը¹⁷՝ նրան հաջողվեց կառավարությունից ստանալ նաև շինարարության թույլտվություն: Շինարարությունն ընթանում էր հնարավորին չափ արագ՝ նույնիսկ առանց այդ մասին ԳԱԱ-ին իրազեկ պահելու, քանի որ անհնար էր ասել, թե մահմեդական հոգևորականության ընդդիմության պարագայում «իշխանությունների բարեհաճությունը որքան կշարունակվեր»:¹⁸ 1899 թ. ամռան վերջին շինարարությունն ավարտվեց և սեպտեմբերի 9-ին բնակեցվեց մինչ այդ հավաքագրված երեխաներով, որոնց թիվը, Կալասարից բերված 30 որբերի հետ միասին, հասնում էր 136-ի:¹⁹

100 երեխայի բնակության համար նախատեսված որբանոցը, նրանց՝ անհամեմատ մեծ թվակազմին համապատասխանեցնելու նպատակով, հիմնական շենքին կից կառուցվեցին նաև երեք այլ օժանդակ շինություններ, որոնցից մեկը հատկացվեց ախոռի, շտեմարանների և ծառայողների բնակարանների, իսկ մյուսները՝

որբանոց, ինչը, սակայն, տեղի բնակիչների կողմից հանդիպեց որոշակի ընդդիմության: Նրանցից շատերը համաձայնում էին որբերին տալ միայն այն դեպքում, եթե հաստատությունը հիմնվեր Խոյուն: Ուստի, երբ հաստունացավ Կալասարի որբանոցի տեղափոխման խնդիրը, Բերգմանի ընտրությունը կանգ առավ Խոյի վրա. տե՛ս „Aus Persien“, „AAH“, 1898, S. 124:

¹⁶ Անդ, էջ 126: Հողամասը գնվեց 1600 մարկով, իսկ շինարարությունը, ըստ Բերգմանի հաշվարկների, պետք է արժենար ոչ ավել, քան 6000 մարկ:

¹⁷ Խոյի մոլեռանդ մոլլաներն ու շեյխերը թշնամանքով ընդունեցին որբանոցի հիմնման փաստը և բողոքագիր ուղարկեցին Թեհրան՝ հայտարարելով, որ օտարերկրացիների ներկայությունը «ճշմարիտ հավատը վտանգում է»: Նրանք սպառնում էին նույնիսկ հարձակվել որբանոցի վրա. տե՛ս „Das Waisenhaus in Choi“, „AAH“, 1899, S. 79:

¹⁸ **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S 19.

¹⁹ Տե՛ս „Das Waisenhaus in Choi“, „AAH“, 1899, S. 78. հմտո. **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 19: Ուշագրավ է, որ շենքի բնակեցումից մի քանի օր անց որբանոցի շինարարության առնչությամբ բարեհաճ տրամադրված՝ Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի նահանգապետ Բկբալի Մյուլկն աշխատանքից հեռացվեց, ինչը, փաստորեն, արդարացնում էր Բերգմանի շտապողականությունը:

խոհանոցի, ճաշասրահի, հացատան, լվացքատան համար:²⁰ Կարճ ժամանակահատվածում համալրվեց նաև մասնաճյուղի աշխատակազմը: Այդ նպատակով Լեփսիուսի հետ նրա՝ 1899 թ. ճամփորդության ընթացքում Պարսկաստան մեկնեցին պաստոր Յոհաննես Արբշատը, Մաթիլդե Գարդհաուզենը և Մանյա Հենզելմանը:²¹ Մայիսի 27-ին, երբ նրանք հասան Խոյ, Արբշատը ստանձնեց մասնաճյուղի ընդհանուր ղեկավարումը, Գարդհաուզենը տեղավորվեց աշխատանքի որբանոցում, իսկ Հենզելմանը տեղափոխվեց Ուրմիա՝ այնտեղի մանկատանը աշխատելու համար:²² Այդ աշխատաբաժանումը, սակայն, դարձյալ փոփոխվեց, քանի որ Արբշատը ծանր հիվանդության պատճառով 1899 թ. ամռանը հարկադրված եղավ վերադառնալ Գերմանիա: Ուստի, Բերգմանի առաջարկով նրա պարտականությունները, այն է՝ Խոյի որբանոցի ղեկավարությունն ստանձնելու համար Ուրմիայից Խոյ տեղափոխվեց Հենզելմանը:²³ Վերջինիս փոխարեն Ուրմիայի որբանոցում աշխատելու համար 1900 թ. նոյեմբերի 7-ին ԳԱԱ-ի կողմից այնտեղ ուղարկվեց Աննա Ֆրիդեմանը:²⁴

Վերոնշյալ համալրումները, ի դեպ, կարելու էին ոչ միայն մասնաճյուղի աշխատակազմի ձևավորման, այլև նաև Ուրմիայի, Վանի և Սալմաստի միջև ընկած շրջանների՝ ծանր իրավիճակում հայտնված հայ բնակչության համար: 1899 թ. համիդեական քրդերի դաժան հետապնդումների պատճառով նշյալ տարածքների հայ և ասորի բնակիչները փախչում էին Ռուսաստան, և քանի որ ռուսական

²⁰ Տե՛ս ААН, 1899, S. 157:

²¹ Տե՛ս „Mitteilungen“, „ААН“, 1899, S. 59. Թիֆլիսում նրանց միացան նաև Մովսես Ներսիսյանը և Հելենե Լազարը (ազգությամբ լատիշ), որոնցից առաջինը պաստոր Բերգմանի կողմից հրավիրվել էր Խոյի որբանոցի դպրոցում, իսկ երկրորդը՝ խոհանոցում աշխատելու: **J. Lepsius**, Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, S. 124:

²² Անդ, էջ 125. հմմտ. „Erdbeben in Choi“, „ChOr“, 1900, S. 56. Մ. Ներսիսյանին հանձնարարվեց թարգմանչի պարտականությունը՝ մինչ գերմանացի աշխատակիցները հայերենին կտիրապետեին. տե՛ս **J. Lepsius**, Reisebericht von Dr. Lepsius, „ААН“, 1899, S. 158:

²³ Տե՛ս **U. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 19:

²⁴ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 36:

սահմանակետից անցնելու թույլտվություն ստանում էին միայն ասորիները, մերժված հայերը վերադառնում էին Խոյ՝ ծայրահեղ գրկալից վիճակում պաշարելով որբանոցը:²⁵ Բերգմանը հարկադրված էր տղամարդկանց ցույց տալ Սալմաստի ճանապարհը, որտեղ նրանք փորձում էին հայրենակիցների օգնությամբ օթևան և աշխատանք գտնել, իսկ մինչ այդ նրանց կանանց եւ երեխաների խնամքը ժամանակավորապես ստանձնում էր որբանոցը: Բերգմանը նրանց համար կարողացավ ստեղծել աշխատանքի որոշակի հնարավորություններ,²⁶ իսկ ցրտերն ընկնելուց հետո նրանց օթևան որբանոցի շենքում: Դժվար է գնահատել այն օգնությունը, որ որբանոցն այդ շրջանում ցուցաբերեց հայ փախստականներին: Բերգմանը նկարագրում է. «Կանայք գալիս էին՝ ոտքերի վրա ցրտից գոյացած ուռուցքներով, հիվանդ և անօգնական: Ես չէի կարող նրանց ասել՝ հեռացե՛ք, ես միայն որբերի համար միջոցներ ունեմ: Նրանք գրեթե մեկ շաբաթ ինձ մոտ են և դեռ ի վիճակի չեն ուտել՝ առանց որովայնի սուր ցավերի»:²⁷

Կայանի առաջին տարիները լի էին փորձություններով. 1900 թ. մարտի 6-ին տեղի ունեցավ ուժգին երկրաշարժ, որը քաղաքում մեծ ավերածություններ գործեց՝ զգալի վնասներ պատճառելով նաև նորակառույց որբանոցին: Երբ ԳԱԱ-ի միջոցներով շենքը հիմնականում վերանորոգված էր,²⁸ ստորգետնյա մեկ այլ ցնցման պատճառով, որ տեղի ունեցավ նույն թվականի սեպտեմբերի 13-ին, այն կրկին հայտնվեց վթարային վիճակում. որոշ ժամանակ անց՝ զարնանը, ենթարկվեց մասնակի փլուզման, որին դարձյալ հետևեցին նորոգման ծախսաշատ աշխատանքները:²⁹

²⁵ Տե՛ս **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 22:

²⁶ Որբանոցի համար պատրաստի ապրանքներ (հատակի ծածկույթ, գործվածքեղեն և այլն) գնելու փոխարեն, նա գնում էր հումք և դրանց պատրաստումը համապատասխան վճարման դիմաց հանձնարարում այդ կանանց. անդ, էջ 24:

²⁷ Անդ. նրանց թվի վերաբերյալ, ցավոք, ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

²⁸ Տե՛ս **M. Henselmann**, Erdbeben in Choi, „ChOr“, 1900, S. 56-57:

²⁹ Տե՛ս **M. Henselmann**, Neues Erdbeben, S. 158:

Սկզբնական շրջանում շարունակվում էր թշնամանքի դրսևորումը մահմեդական կրոնավորների շրջանում, որոնք, փորձելով միջամտել հաստատության ներքին գործերին, չէին խուսափում նույնիսկ բացահայտ առճակատումներից:³⁰ Բարեբախտաբար, այդ առնչությամբ Հենզելմանի՝ քաղաքագլխին ուղղված բողոքները հասան իրենց նպատակին, և վերջինս նրան հատկացրեց որբանոցի անվտանգության ապահովման մի գրավոր հրամանագիր՝ տրամադրելով նաև երկու հսկիչ:³¹ Այլապես, ինչպես հուշում էին հետագա զարգացումները, մահմեդականների վարքագիծը կարող էր անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ:³²

Այնուամենայնիվ, ժամանակն իր դերը կատարում էր. 1900 թ. վերջին այդ տրամադրությունները տեղի էին տալիս, իսկ որբանոցի համբավը քաղաքում նկատելիորեն աճում էր. հանգամանք, որ առավելապես պայմանավորված էր քաղաքի անօգնական հիվանդ բնակիչներին, նրանց թվում նաև որոշ մահմեդականների՝ Մ. Հենզելմանի և նրա գործընկերների կողմից դեղորայքի հատկացումով: Հենզելմանը նշում է. «Քանի որ մենք ունեզուրկ հիվանդ մահմեդականներին կարողացել ենք օգնել, բնակչության սրտում տեղ ենք նվաճել»:³³

Ուսումնասիրտադրական նպատակով արհեստագործությունը զարգացնելու համար ԳԱԱ-ի կողմից 1901 թ. գարնանը Խոյ ուղարկվեց գերմանացի աստղագործ Հերման Շուրերտը,³⁴ իսկ

³⁰ Մահմեդական կրոնավորները գալիս էին որբանոց՝ պահանջելով թույլ տալ շենքը խուզարկել: Արգելքի հանդիպելով՝ ծեծում էին որբանոցի աշխատակիցներին և փորձում տարաբնույթ առճակատումներ ստեղծել. տե՛ս «Briefe aus Choi», „ChOr“, 1900, S. 135:

³¹ Անդ:

³² Դրա վկայությունն էր 1901 թ. փետրվարի 23-ի դեպքը, երբ որբանոցի վրա տեղացի կրակահերթ: Հենզելմանը, նրա աշխատակիցներն ու երեխաները միայն պատահականությամբ մնացին անվնաս. տե՛ս «Gnädige Bewahrung von Fr. Henselmann», „ChOr“, 1901, S. 39:

³³ „Briefe aus Choi“, „ChOr“, 1901, S. 140.

³⁴ Տե՛ս **M. Henselmann**, Gefahr und Bewahrung in Choi, „ChOr“, 1901, S. 85-86:

տարեվերջին նրան փոխարինեց Մաքս Շյունեմանը, որը մեծ դեր խաղաց մասնաճյուղի ուսումնաարտադրական կյանքում:³⁵

1902թ. փետրվարին ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի տեսչական վերահսկողությունն ստանձնեց պաստոր Դետվիգ ֆոն Օերցենը:³⁶ Նրա նշանակումից կարճ ժամանակ անց՝ մարտի 15-ին, Մ. Հենզելմանն առողջության վերականգնման նպատակով ծառայությունից հրաժարվեց և վերադարձավ Գերմանիա:³⁷ Մինչ որբանոցի նոր ղեկավար գտնելը՝ այդ պարտականությունը ևս հանձնարարվեց Դետվիգ ֆոն Օերցենին, իսկ նրան օգնելու համար ԳԱԱ-ի միջնորդությամբ ժամանակավորապես այնտեղ հաստատվեց նաև Պաուլինե Պատրունկին: Այդ անորոշ իրադրությունը, սակայն, երկար չշարունակվեց: Ամռանը ԳԱԱ-ի առաջարկով որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնեց Աննա Հառնակը, որը 1902 թ. օգոստոսի 2-ին արդեն Խոյում էր և ողջ նվիրումով ձեռնամուխ լինելով հաստատության բարգավաճմանը՝ դարձավ կայանի մեծագույն երախտավորներից մեկը:³⁸

Որբանոցի սաների կրթությունը պատշաճ կազմակերպելու համար դպրոցում աշխատանքի ընդունվեցին շնորհալի հայ ուսուցիչներ, որոնց կազմը 1909-ից համալրվում էր նաև հաստատության «շրջանավարտներով»:³⁹ Երեխաների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպվում էր հայ ազգային և եկեղեցական ավանդույթների հիմքի վրա՝ զերծ քարոզչության կամ դավանափոխության որևէ միտումից: Ուշագրավ է, սակայն, որ Ա. Հառնակի և իր աշխատակիցների «ոչ քարոզչական» աշխատառճը պայմանավորված էր ոչ միայն Լեփսիոսի և նրա ընկերության՝

³⁵ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 66:

³⁶ Տե՛ս „Mitteilungen“, „ChOr“, 1902, S. 32:

³⁷ Անդ, էջ 80:

³⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Reiseberichte, „ChOr“, 1902, S. 183:

³⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99-102. հմմտ. նույն հեղինակի՝ „Russland in Persien“, „ChOr“, 1912, S. 73, „Aus der Arbeit in Khoi“, „ChOr“, 1913, S. 102, „Bilder aus dem muhammedanischen Leben“, „ChOr“, 1914, S. 91:

որդեգրած սկզբունքներին հավատարիմ մնալու անհրաժեշտությամբ, այլ նաեւ ուներ սեփական փորձառությամբ ամրակայված դրդումներ: Այդ էր, թերևս, պատճառը, որ նրանք հաճախ հանդես էին գալիս ծավալուն հրապարակումներով՝ ըստ ամենայնի հիմնավորելով Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հավատացյալների և որբանոցի երեխաների շրջանում քարոզչության իրականացման անթույլատրելիությունը: Այդ առումով առանձնապես բնութագրական է Օերցենի 1903 թ. հրատարակած «Մեր որբ երեխաների եկեղեցական պատկանելությունը» հոդվածը, որտեղ նա խնդիրը դիտարկում էր տարբեր տեսանկյուններից:⁴⁰ Նա նշում է. «Գերմանական պետական օրենքները Գերմանիայում արգելում են կաթոլիկ ծնողների որբացած երեխաներին ավետարանչական եկեղեցում դաստիարակել, ուրեմն ինչո՞ւ դա պետք է թույլատրելի լինի հայ քրիստոնյաների որբերի հանդեպ: Առավել ևս, երբ այդ դեպքում երեխաները պետք է պատկանեն մի Եկեղեցու, որի խնամքն ու հոգատարությունը հետագայում չեն վայելելու: Չէ՞ որ Պարսկաստանում, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, Գերմանական ավետարանչական եկեղեցի չկա, և նրանք կորբանան նաև Եկեղեցու առումով»:⁴¹

Օերցենի համոզմամբ՝ «...չնայած Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին կարծրացած է՝ պահպանել սովորույթներ, ուսմունքներ և այլն, որոնց հետ մենք, որպես ավետարանչական քրիստոնյաներ, չենք կարող համաձայնել, սակայն մի՞թե իրավունք ունենք որպես մրցակիցներ հանդես գալու նրա դեմ, որը, չնայած իր բոլոր թուլություններին և հիվանդություններին, կոտորածների ժամանակ քրիստոնյա հազարավոր նահատակներ է տվեց»:⁴²

Այսպիսով, Օերցենն ընդդիմանում էր Հայ Եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետներին, քանի որ անկենդան Եկեղեցուց նահատակներ դուրս գալ չէին կարող:

⁴⁰ St' u D. von Oerzen, Die kirchliche Stellung unserer Waisen Kinder, „ChOr“, 1903, S. 177-181:

⁴¹ Անդ, էջ 177:

⁴² Անդ, էջ 178:

Ավելին՝ Հայ Եկեղեցու բարենորոգության ձգտումները և այն հանգամանքը, որ հայ հոգևորականներից շատերն էին մեկնում Գերմանիա՝ աստվածաբանություն ուսանելու,⁴³ հուշում էին, որ այդ Եկեղեցին ունի անհրաժեշտ ներուժը և միջամտության կարիք չի զգում⁴⁴։ Բացի այդ՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ոչ միայն չի բռնանում խղճի ազատության վրա, այլև «անհավատալի համբերատար է» և նույնիսկ իր հավատացյալներին չի արգելում մասնակցել այլ եկեղեցիների ժամերգություններին, այնպես որ «հասարակ հավատացյալը, եթե մի փոքր քրիստոնեական համբերատարություն և սեր է սովորել, Հայ Առաքելական Եկեղեցում ոչ միայն կարող է պահպանել իր ավետարանական հավատը, այլև գործել նրա համար»⁴⁵։ Ըստ Օերգենի՝ սխալ է որևէ Եկեղեցու վերաբերյալ կարծիք կազմել՝ հենվելով միայն նրա արարողակարգի ձևային տարբերությունների վրա։ Նման ընկալումները կարող են հանգեցնել թյուրիմացությունների, քանի որ «ձևերն ու էությունը տարբեր իրողություններ են»⁴⁶։

Օերգենն իր տեսակետները հիմնավորելու համար վկայակոչում էր Մ. Լութերին, որը, որքան էլ անողորմ էր Կաթոլիկ Եկեղեցու մոլորությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ, պահպանեց նրա դավանաբանության և արարողակարգի բազմաթիվ տարրեր⁴⁷։ Նա իր տեսակետները հաստատում էր՝ վկայակոչելով նաև ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց գործունեությունն այլ արդյունք չէր ունեցել, քան համայնքների պառակտումն ու ջլատումը⁴⁸։

⁴³ Նկատի ունի Կառապետ Տեր-Մկրտչյանին, Երվանդ Տեր-Մինասյանին և հայ մյուս հոգևորականներին, որոնք „Das Notwendige Liebeswerk“ ընկերության աջակցությամբ ուսանել էին Գերմանական համալսարաններում. տե՛ս **Hacik Rafi Gazer**, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche Im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, Göttingen, 1996:

⁴⁴ Տե՛ս **D. von Oerzen**, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, „ChOr“, 1903, S. 178:

⁴⁵ Անդ, էջ 181:

⁴⁶ Անդ, էջ 180:

⁴⁷ Անդ:

⁴⁸ Անդ, էջ 178:

Այսպիսով, մասնաճյուղի աշխատակիցներն անթույլատրելի էին համարում քարոզչության իրականացումը Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հավատացյալների շրջանում: Ի տարբերություն Հայաստանում և Պարսկաստանի հայաշատ վայրերում գործող այլ ընկերությունների՝ նրանք որբախնամ աշխատանքի հետ մեկտեղ իրենց հիմնական առաջադրանքը համարում էին Արևելքում կրթության և լուսավորության տարածումը, որ պետք է կատարվեր դպրոցի միջոցով. մի առաքելություն, որը, նրանց համոզմամբ, կարող էին իրագործել միմիայն հայերը: Թուրքերը և մահմեդական մյուս ժողովուրդները, միանգամայն անտարբեր լինելով կրթության և լուսավորության հանդեպ, բնականաբար, որևէ դեր չէին կարող խաղալ Արևելքի զարգացման հարցում: «Թուրքերը, - նշում էր այդ առնչությամբ Ա. Հառնակը, - աշխարհում միակ ժողովուրդն են, բացառությամբ հոտենտոտների և Ավստրալիայի նեգրերի, որոնց գիտակցությանը մինչև այժմ դեռ չի հասել իրենց երեխաներին պատշաճ կրթություն տալու անհրաժեշտությունը»:⁴⁹

Նրա համոզմամբ՝ հայերից բացի ոչ ոք, նույնիսկ Արևելքի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներն ի վիճակի չէին իրականացնելու այդ առաքելությունը: Ա. Հառնակը գրում է. «Պարսկաստանի և ասիական Թուրքիայի բացման ու մշակութային զարգացման համար, որն այժմ սկսվելու է կամ ավելի շուտ արդեն սկսվել է ճանապարհաշինությամբ և սահմանադրության ներմուծմամբ, հայերը պետք է կատարեն գլխավոր աշխատանքը, քանի որ նրանք խելք և նկարագիր ունեն, մինչդեռ հույներն ու ասորիները խելք ունեն, սակայն ընդգծուն նկարագիր՝ ոչ: Մեր առաջադրանքն է հայերին դրա համար նախապատրաստել, այսինքն՝ սկզբում երիտասարդության համար պատրաստել քրիստոնյա գործուն ուսուցիչներ»:⁵⁰

Որբանոցի ղեկավարության կողմից դպրոցի հանդեպ ցուցաբերվող հոգատարությունը և ուշադրությունը պայմանավորված

⁴⁹ A. Harnack, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 100.

⁵⁰ Անդ:

էր նաև վերջինիս նշանակության գիտակցմամբ: Դպրոցի աշխատանքներն անձամբ վերահսկում էր Ա. Հառնակը, որը միաժամանակ այնտեղ դասավանդում էր կրոն, պատմություն, աշխարհագրություն, հետազայում նաև թվաբանություն,⁵¹ իսկ 1904 թ. դեկտեմբերին նրան օգնելու համար Խոյ մեկնեց Մետա Շուլենբուրգը:⁵² Նրանք որբանոցում 1905 թ. հիմնեցին նաև մի մանկապարտեզ, որտեղ նախադպրոցական տարիքի երեխաները, խաղերից զատ, սովորում էին գեղեցիկ երգեր եւ աստվածաշնչյան հետաքրքիր պատմություններ:⁵³ այստեղ, բացի հաստատության սաներից, ընդգրկվեցին նաև մերձակա հայ ընտանիքների երեխաները:⁵⁴

1903 թ. Ա. Հառնակը մի փոքրիկ դպրոց էր բացել նաև հարևան Շորաֆ գյուղում՝ այն պահելով մշտական հսկողության ներքո: Նա հաճախ դրամական օգնություն էր ցուցաբերում նաև Խոյի հայկական դպրոցին:⁵⁵ Այդ փաստերն ակնհայտ վկայում էին, որ նա ձգտում էր կրթության հնարավորություն ստեղծել նաև մյուս երեխաների ու երիտասարդների համար: «Մենք պետք է հասնենք նրան, որ մեր բարեգործությունը, այն է՝ քրիստոնեական լավ դաստիարակություն և կրթություն, տրամադրենք ոչ միայն որբերին, այլ նաև մյուսներին: Այլապես այստեղի երեխաների համար որբ լինելը կդառնա «արտոնություն», քանի որ նույնիսկ ամենաօժտված երեխաները մնում են առանց կրթության»:⁵⁶

Ա. Հառնակը համոզված էր, որ այդ կերպ հնարավոր կլիներ հաստատության ազդեցությունը մեծացնել երիտասարդների

⁵¹ Տե՛ս **A. Harnack**, *Russland in Persien*, „ChOr“, 1912, S. 72-73:

⁵² Տե՛ս „Aus unseren Stationen“, „ChOr“, 1905, S. 5:

⁵³ Տե՛ս **A. Harnack**, *Aus der Arbeit in Khoi*, „ChOr“ 1913, S. 99: Մանկապարտեզում (այն կոչվում էր նաև փոքրիկների դպրոց) դասավանդումը հանձնարարվել էր որբանոցի երկու շնորհալի սանուհիների. **M. v. d. Schulenburg**, *Aus der Schule in Khoi*, „ChOr“, 1905, S. 101:

⁵⁴ Տե՛ս **A. Harnack**, *Aus der Arbeit in Khoi*, „ChOr“, 1913, S. 99:

⁵⁵ Տե՛ս **S. Garabedian**, *Khoi und unsere Arbeit*, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁵⁶ **A. Harnack**, *Arschak Simonjan*, „ChOr“, 1912, S. 118. հատկանշական է, որ Հառնակը առանձնահատուկ հոգատարություն էր դրսևորում օժտված երեխաների նկատմամբ:

շրջանում՝ նպաստելով այնպիսի «հիվանդությունների» վերացմանը, ինչպիսիք էին «մատերիալիզմը, աթեիզմը», փոխարենը նրանց տալով քրիստոնեական դաստիարակություն:⁵⁷ Նշյալ աշխարհայացքների դեմ պայքարը, ըստ Ա. Հառնակի, առավելապես պետք է կազմակերպվեր հայ բնակչության մեջ, քանի որ միայն հայերն էին ի վիճակի իրականացնելու Արևելքի զարգացման առաքելությունը:⁵⁸

Այսպիսով, Ա. Հառնակը որբանոցի նշանակությունը կարևորում էր ոչ միայն որբերի խնամքի, այլ նաև բնակչության շրջանում լուսավորության տարածման և կրոնական գիտակցության ամրակայման առումով՝ ի դեմս հաստատության երեխաների տեսնելով ապագա «սերմնացաններին»:⁵⁹ «Պետք է միշտ աչքի առջև ունենանք ողջ ժողովրդի ապագան և յուրաքանչյուր երեխայի դաստիարակենք այնպես, որ նա, սեփական ուժերին եւ ունակություններին համապատասխան, իր միջավայրին օգտակար լինի»:⁶⁰

Ա. Հառնակի գործունեությունը ջերմ գնահատանքի էր արժանանում ոչ միայն հայ բնակչության, այլ նաև Եկեղեցու կողմից: Դրա ակնառու վկայությունն էր այն, որ 1911 թ. Թավրիզի արքեպիսկոպոսը դիմեց նրան՝ խնդրելով ստանձնել նաև Խոյի դպրոցի վերահսկողությունը: Ա. Հառնակի հանձնարարությամբ այդ պարտականությունն ավելի քան մեկ տարի իրականացնում էր նրա օգնական Զաքար Կարապետյանը:⁶¹ Երբ դպրոցը նյութական պայմանների սղության հետևանքով փակվեց, ընդառաջելով ծնողների խնդրանքին՝ Ա. Հառնակը կրթօջախի երեխաներին (թվով 50) թույլատրեց հաճախել որբանոցի դպրոցը:⁶² Ընդ որում՝ շատերը տարեկան 2 թուման կամ 8 մարկ կազմող ուսման վարձը վճարում էին

⁵⁷ Տե՛ս **A. Harnack**, Nachrichten aus Stationen, „ChOr“, 1908, S. 71:

⁵⁸ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁵⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Ist es nötig, dass wir unsere Waisenarbeit aufrecht erhalten?, „ChOr“, 1914, S. 79-80:

⁶⁰ **A. Harnack**, Bitte um Pflegeeltern für neu aufgenommenen Waisenkinder, „ChOr“, 1914, S. 54.

⁶¹ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁶² Անդ. հմմտ. **A. Harnack**, Russland in Persien, „ChOr“, 1912, S. 72-73:

մասնակի, իսկ ուլքեր ի վիճակի չէին, ամենևին չէին վճարում。⁶³ հանգամանք, որ բոլոր ցանկացողներին հնարավորություն էր ընձեռում ուսանել դպրոցում:

Այսպիսով, որբանոցի դպրոցը 1912-ից դարձավ Խոյի հայ համայնքի միակ կրթօջախը:⁶⁴ 1913 թ. այնտեղ սովորում էր 77 երեխա, որոնցից 49-ը դրսից էր, իսկ 28-ը՝ որբանոցից:⁶⁵ Ա. Հառնակը նշում է. «Մեր այժմյան հաջողությունն ինձ համար միայն սկիզբ է, որից, հավանաբար, կգարգանա կրթական մի հաստատություն, որ ժամանակի ընթացքում մեզ այս տարածաշրջանների համար աշխատուժ կտրամադրի»:⁶⁶

Ինչևէ, տարիների ընթացքում որբանոցում խնամվող երեխաների թվաքանակը նկատելիորեն նվազում էր: Եթե 1900-1901 թթ. այնտեղ խնամվում էր 120 երեխա, իսկ 1902-1905 թթ.՝ 89,⁶⁷ ապա 1910 թ. նրանց թիվը նվազել էր 35-ի.⁶⁸ Հնայած դրան՝ դպրոցի հեղինակությունն ու համբավը տարածվում էին:⁶⁹ Այն իր հաջողությունների համար առաջին հերթին պարտական էր Ա. Հառնակին և մյուս դասավանդողներին:

Ուսմանը զուգահեռ՝ մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև երեխաների արհեստագործական հմտությունների զարգացմանը: Եթե աղջիկները դեռևս Հենգելմանի դեկավարության շրջանում սովորում

⁶³ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99:

⁶⁴ 1910 թ. նրանց թվաքանակը հասնում էր 20-ի. տե՛ս **A. Harnack**, Deutsche Arbeit in Persien, „ChOr“, 1910, S. 148:

⁶⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99. դպրոցն ուներ գեղեցիկ կահավորված երեք դասասենյակներ:

⁶⁶ Անդ, էջ 100:

⁶⁷ Տե՛ս **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 25. հմմտ. **U. Feigel**, Das evangelische Deutschland und Armenien, Göttingen, 1989, S. 118:

⁶⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Deutsche Arbeit in Persien, „ChOr“, 1910, S. 148: Մյուս տարիների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ չեն պահպանվել: Որբանոցի սաների թվաքանակի նվազումը պայմանավորված էր որբ և անպաշտպան երեխաների թվի նվազմամբ. „Aus Choi“, „ChOr“, 1911, S. 123. հմմտ. **S. Garabedian**, Vom Waisenhaus in Khoi, S. 167:

⁶⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 100-101:

էին կարելի և գործել,⁷⁰ և այդ ավանդույթը շարունակվեց նաև Հառնակի օրոք,⁷¹ ապա տղաների համար կյանքի կոչվեցին առավել ընդգրկուն մտահղացումներ: Արհեստագործության զարգացումը կարևոր էր երեխաներին ապագայում գոյատևման ինքնուրույն հնարավորություն ընձեռելու առումով: Նպատակային զարգացման դեպքում այն կարող էր որբանոցի համար նաև եկամտի աղբյուր,⁷² մահմեդական շրջանների հետ օգտավետ շփումների կամ անուղղակի «քարոզչության» միջոց դառնալ: Մ. Շյունեմանը նշում է. «Պարսկաստանում, որտեղ միսիոները մեծ դժվարությամբ է կարողանում՝ բռնագրոսիկ քաղաքավարության, կեղծիքի ու ստի դիմակը, բնածին փակվածության և կեղծավորության պատենշը հաղթահարելով, մերձենալ մարդկանց հոգուն, արհեստագործի համար առկա է մի լռին և, ըստ այդմ, առավել ներգործուն ասպարեզ... Արհեստագործի առաջադրանքը՝ դառնալ լուռ քարոզիչ, պետք է իրականացվի նաև մեր արհեստանոցներում»:⁷³

Նախ անհրաժեշտ էր պարզել, թե որբանոցում որ ճյուղերը պետք է զարգացնեին, քանի որ մահմեդական մոլեռանդ երկրում, ինչպիսին Պարսկաստանն էր, քրիստոնյաները զրկված էին որոշ արհեստներով զբաղվելու հնարավորությունից՝ չունենալով համապատասխան շուկա: Մահմեդականները պիղծ էին համարում այն ամենը, ինչին դիպչում էր քրիստոնյաների ձեռքը, մասնավորապես, եթե առկա էր խոնավության գործոնը, այսինքն՝ պատրաստման ընթացքում առարկան կարող էր խոնավանալ կամ թրջվել,⁷⁴ ուստի

⁷⁰ Տե՛ս **M. Gardthausen**, Neues Erdbeben, „ChOr“, 1900, S. 159:

⁷¹ Տե՛ս **A. Harnack**, Bericht aus Khoi, „ChOr“, 1910, S. 203-204:

⁷² Տե՛ս **M. Schünemann**, Tischlereibericht aus Choi, „ChOr“, 1902, S. 169:

⁷³ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 70-71:

⁷⁴ Մահմեդականները քրիստոնյաների ձեռքով պատրաստված կոշիկներ չէին հագնում, քանի որ պատրաստողի ձեռքը դիպել էր խոնավ կաշվին և այն «պղծել»: Նմանապես անմաքուր էին համարվում նաև քրիստոնյաների պատրաստած մթերքները, ձեռագործերը (որոնք իբրև թե պատրաստվել են խոնավացած մատներով) և այլն: Նույնիսկ հյուսնագործական առարկաները լաքապատման և ողորկման դեպքում

որոշվեց նախապատվությունը տալ չոր փայտի հետ կատարվող աշխատանքներին, կահագործությանը և պայտագործությանը:⁷⁵

Ամիսներ շարունակ Մ. Շյունեմանը ջանադրաբար հայերեն էր սովորում, որ կարողանար հաղորդակցվել երեխաների հետ: Քիչ ժամանակ չպահանջվեց նաև տեղական կլիմային, փայտի առանձնահատկություններին և շուկայի պահանջներին ծանոթանալու համար: Այդ դժվարությունները, սակայն, շուտով հաղթահարվեցին, և աշխատանքը մտավ իր բնականոն հունի մեջ: Խոյից դուրս՝ մասնավորապես Ուրմիայում և Թավրիզում շուկա ձեռք բերելու համար Մ. Շյունեմանը նախագծեց և կազմակերպեց կահագործական այնպիսի առարկաների արտադրություն, որոնք հնարավոր էր մաս-մաս տեղափոխել և վերահավաքել այնտեղ: Այդ ձեռնարկն ունեցավ մեծ հաջողություն, և արդեն երկրորդ տարում Թավրիզից տրվեցին պատվերներ:⁷⁶

Առաջին հաջողություններին զուգահեռ՝ կատարվում էր գործիքների, հաստոցների համալրում, և աշխատանքն ավելի լայն թափ էր ստանում՝ հնարավորություն ընձեռելով մեծացնել նաև աշակերտների թվաքանակը: Եթե 1902 թ. սկզբին Մ. Շյունեմանն իր գործունեությունն սկսեց որբանոցի 4 տղաների հետ, իսկ տարեվերջին նրանց թիվը հասավ 5-ի, ապա 1903 թ. նրա մոտ աշակերտում էին 9-ը, ևս մեկ տարի անց՝ 15-ը:⁷⁷ Որբանոցի արհեստագործական ձեռնարկությունը կարճ ժամանակում մեծ համարում ստացավ ոչ միայն Խոյում, այլ նաև Թավրիզում, Ուրմիայում և այլուր: Չնայած այն հետզհետե ընդլայնվում և առավել եկամտաբեր էր դառնում (1904 թ. այն ունեցավ շուրջ 1000 մարկ եկամուտ), սակայն ի վիճակի չէր բավարարելու արագ աճող շուկայական պահանջարկը: 1905 թ.,

պիղծ էին համարվում, քանի որ, մահմեդականների կարծիքով, դրանց խոնավ մակերևույթին կարող էր խառնված լինել քրիստոնյաների քրտինքը. անդ, էջ 66:

⁷⁵ Անդ:

⁷⁶ Անդ, էջ 67:

⁷⁷ Արհեստանոցները, օրինակ, ԳԱԱ-ի կողմից 1902 թ. համալրվեցին 1000, 1903 թ.՝ 2200, իսկ 1904 թ.՝ 2200 մարկ արժողությամբ շարժական գույքով. անդ, էջ 69:

օրինակ, ընդունվեց 4000 մարկի պատվեր, մինչդեռ Մ. Շյունեմանը հարկադրված էր մերժել եռապատիկ ավելին՝ համապատասխան տարածքի, նյութատեխնիկական բազայի և մասնագիտական ուժի բացակայության պատճառով: Աշակերտների մեծ մասը 1905 թ. դեռ գտնվում էր ուսուցման փուլում և ինքնուրույն չէր կարող աշխատել: Բացի այդ՝ նրանց թիվն էականորեն ավելացնելու հնարավորություն ևս չկար, քանի որ դրա համար առկա չէին աշխատատարածք ու սարքավորումներ:⁷⁸

Թե՛ Շյունեմանը և թե՛ ԳԱԱ-ի ղեկավարությունն այդ հիմնահարցի լուծման համար միայն մեկ ճանապարհ էին տեսնում. որքանոցի մոտակայքում գնել մի հողամաս և այնտեղ կառուցել նոր, ընդարձակ և նորագույն սարքավորումներով ու հաստոցներով զինված ձեռնարկություններ:⁷⁹ 1905 թ. ամռան սկզբին այդ ձեռնարկի իրականացմանը կազմակերպչական ընթացք տալու համար հիմնվեց «Պարսկաստանում միսիայի արդյունաբերության կազմակերպման հատուկ կոմիտե», որի կազմում, ի թիվս այլոց, ընդգրկվեցին ԳԱԱ-ի տնօրեն Յոհաննես Լեփսիուսը, Դ. ֆոն Օերցենն ու Գերմանական արևելյան առևտրաարդյունաբերական ՍՊԸ-ի կառավարիչ Կ. Ռուրիչշուսը,⁸⁰ որին եւ արտոնվեց ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպումը: Քանի որ այդպիսով ձեռնարկությունները դադարում էին իրավականորեն ԳԱԱ-ի ենթակայության տակ գտնվել, վերջինս դրանց վերաբերյալ այլևս տեղեկություններ չհրապարակեց: Հայտնի է միայն, որ սկզբնապես նախատեսված էր աշխատատեղեր ստեղծել 30 երեխայի համար, և այդ նպատակի համար անհրաժեշտ 30.000 մարկը՝ 1000-ական մարկի փոխատվության տեսքով, ստանալ 30 փոխատուներից:⁸¹ Հուլիսին 30

⁷⁸ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 69:

⁷⁹ Այդ ծրագրի իրագործման դեպքում ձեռնարկություններն ի վիճակի կլինեին ոչ միայն ինքնուրույն գոյատևել, այլ ունենալ շահույթներ. տե՛ս **J. Lepsius**, Daheim und draußen, S. 127:

⁸⁰ Տե՛ս „ChOr“, 1905, S. 71-72:

⁸¹ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, S. 67:

փոխատուներից 7-ը արդեն գտնվել էին, և դրամի հայթայթումը շարունակվում էր:⁸² Հայտնի է նաև, որ ընդլայնվող աշխատանքներում Մ. Շյունեմանին օգնելու նպատակով ամռանը Խոյ էր ուղարկվել երկրորդ ատաղձագործ վարպետը՝ Ռոսները, որի հետ, ձեռնարկությունների զինման համար, առաքվել էին նաև սարքավորումներ:⁸³

Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, արհեստագործության զարգացման այդ ծրագիրը չի իրագործվել, իսկ եթե կյանքի է կոչվել, ապա՝ մասամբ, քանի որ Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադրության ապակայունացման պայմաններում դա խիստ անհավանական էր. 1907-1908 թթ., ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիուսն իր հրապարակումներից մեկում, այդ երկրում ծավալվող հեղափոխական պայքարի, երթևեկության ու առևտրի դադարեցման հետևանքով որքանոցի ձեռնարկությունները բոլորովին չէին գործում:⁸⁴

Խոսքը վերաբերում է Պարսկաստանում «Ժողովրդի ներկայացուցիչների» սահմանադրական ընդդիմադիր կուսակցության կողմից 1907 թ. կեսերին շահի կառավարության դեմ ծավալված սուր պայքարին, որի նպատակն էր զավթել իշխանությունը: Արյունահեղ պայքարը կարճ ժամանակում տարածվեց երկրի բոլոր շրջաններում, և արդեն 1908 թ. Թավրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Քերմանշահում, Մազենդերայում, Աստրաբադում, Լարստանում և Պարսկաստանի այլ խոշոր կենտրոններում կազմել էին ժամանակավոր ինքնուրույն կառավարություններ, որոնք այլևս շահին չէին ենթարկվում: Խոյը, որ հարում էր հեղափոխականներին, բնականաբար, նույնպես հայտնվեց պատերազմական իրավիճակում՝ հարկադրված լինելով դիմագրավել կառավարամետ Մակուի զորագնդերի հարձակմանը: Եվ քանի որ Մակուի Սարդարի կոչով՝ Խոյի դեմ պատերազմում ավարառության

⁸² Տե՛ս **C. Rubitschung; J. Lepsius**, Helft suchen!, S. 105:

⁸³ Տե՛ս **J. Lepsius**, Daheim und draußen, S. 126:

⁸⁴ Տե՛ս Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „ChOr“, 1908, S. 90:

հույսով նրան միացան նաև շրջակայքում ապրող քրդերը, Խոյի հայ բնակչության, նաև որբանոցի համար ստեղծվեց անվերահսկելի ու խիստ վտանգավոր իրավիճակ:⁸⁵

Միաժամանակ ներկուսակցական պայքարը, կենտրոնախույս ուժերի հաջողությունները և ընդհանուր քառսային վիճակը պատճառ դարձան, որ Թուրքիան նույնպես գործուն քայլեր ձեռնարկի Պարսկաստանի հյուսիսային հատվածում տարածքներ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Օգտվելով իրադրությունից՝ Թուրքիան 1907 թ. գրավեց Ուրմիայի և Սաուլքուլաղի միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները,⁸⁶ ինչի հետևանքով քրդերը, լքելով իրենց բնակավայրերը, ներխուժեցին հարևան մահմեդական և քրիստոնյա գյուղերը: Ինչպես տեղեկացվում էր ԳԱԱ-ի կոչերից մեկում, արդեն 1908 թ. ապրիլին նրանք Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջակայքում ավերել էին թուրքական բազմաթիվ գյուղեր, բնակչությանը կոտորել և թալանել՝ մեծ սպառնալիք դառնալով նաև նշյալ քաղաքների համար:⁸⁷ Քրդերի ավերումն ու թալանն առավել մեծ չափերի հասավ տարեվերջին: 1908 թ. դեկտեմբերից մինչև 1909 թ. մայիս Խոյի շրջակայքում նրանք հիմնահատակ ավերել էին թուրքական մոտ 60 գյուղ:⁸⁸

Այն փաստը, որ Սարդարի և նրան միացած քրդերի գործողությունները հիմնականում ուղղված էին թուրք բնակչության դեմ, ուներ իր պատճառները: Չնայած հայերը Խոյում և տարածաշրջանում թվաքանակով քիչ էին, քան թուրքերը, պարսիկները կամ քրդերը, սակայն համարվում էին բնակչության ամենաուժեղ տարրը, քանի որ, ինչպես տեղեկացնում էր Ա. Հառնակը, կռվում անգերազանցելի էին և «իրենց քաջության շնորհիվ ամենուր սարսափ էին տարածել»⁸⁹ Խոսքը, անշուշտ, վերաբերում էր այդ

⁸⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Unruhen in Persien, „ChOr“, 1907, S. 147:

⁸⁶ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 56:

⁸⁷ Տե՛ս „Generalversammlung“, „ChOr“, 1908, S. 69:

⁸⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Erretung, „ChOr“, 1909, S. 100:

⁸⁹ Անդ, էջ101:

իրադարձությունների ընթացքում կազմավորված հայկական զինված մի շարք խմբերին. չնայած նրանք պատերազմող կուսակցություններից որևէ մեկին չէին հարում և նպատակ ունեին միայն ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունն ու սահմանափակվել ինքնապաշտպանությամբ, այնուամենայնիվ, Խոյին սպառնացող ընդհանուր թշնամու՝ քրդերի դեմ համատեղ պայքարը նպաստում էր նրանց և թուրքերի մերձեցմանը եւ, ինչպես Հառնակն էր վկայում, Խոյի և շրջակայքի թուրք բնակչությունը հայ փոքրաթիվ «հեղափոխականների» պաշտպանության ներքո առավել ապահով էր զգում «սպառնացող քրդական հորդանների» դեմ:⁹⁰

Հատկանշական է, որ պատերազմող երկու կուսակցություններն իրենց հաղթանակի բանալին տեսնում էին հայերի ձեռքում, ուստի ջանում էին նրանց հետ դաշնակցել, իսկ եթե դա անհնար էր, ապա՝ պահպանել չեզոք հարաբերություններ: Այդ պատճառով, ինչպես նշում էր Ա. Հառնակը, Մակուի գորաբանակի ղեկավարները շարունակ հայտարարում էին, որ նրանք հայերի դեմ ոչինչ չունեն, այլ կամենում են միայն պատժել «թուրք խռովարարներին»: Այդ բանակում այն համոզումն էր իշխում, որ Խոյը վաղուց իրենց ձեռքում կլիներ, եթե «մեկ դյուժին հայ հեղափոխականներն իրենց դեմ չկռվեին»:⁹¹

Ինչևէ, չնայած հայերը չեզոք և ինքնապաշտպանական դիրքորոշում էին որդեգրել, ու 1908 թ. նրանց մարտունակության շնորհիվ հայկական գյուղերը (Ցեղավար, Շորաֆ, Դիզա, Կարանջալու և այլն) հիմնականում զերծ էին մնում Մակուի գնդերի և նրանց

⁹⁰ Տե՛ս **A. Harnack**, Wandlungen in Persien, „ChOr“, 1910, S. 12. «Այդ պայքարի, հուզումների և վտանգների մեջ տեղի ունեցավ թոփախություն մահմեդականների և քրիստոնյաների փոխհարաբերության մեջ, հայերը վճռական առավելություն ունեին. նրանք հուսալիորեն պաշտպանված էին իրենց «հեղափոխականների» միջոցով, որոնց համարձակությունը ողջ երկրում հռչակված էր ու երկյուղ էր ներշնչում, և կառավարության կողմից, հավանաբար քաղաքական դրդապատճառներով, մեծագույն հարգանքի էին արժանանում: Նրանք մեծավ մասամբ սահմանափակվում էին ինքնապաշտպանությամբ». անդ, էջ 29-30:

⁹¹ **A. Harnack**, Erretung, „ChOr“, 1909, S. 101.

դաշնակցած քրդերի ասպատակություններից, այնուամենայնիվ, Խոյի անկումը կարող էր ճակատագրական լինել նաև հայերի համար: Քաղաքի գրավման վտանգն առավել ակնառու դարձավ 1909 թ. սկզբին, երբ Մակուի քրդական ջոկատներն արագ առաջանում էին դեպի Խոյ:⁹² Կասկած չկար, որ նրանց ներխուժման դեպքում նույնիսկ որքանոցը չէր խնայվի: Ուստի, Հառնակը մարտի 1-ին դիմեց Թեհրանի գերմանական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որ Պարսկաստանի կառավարությունը Խոյի գրավման դեպքում Սարդարին պարտավորեցներ հոգ տանել որքանոցի անվտանգության մասին: Գերմանիայի ներկայացուցիչն իր հերթին այդ նամակի հիմամբ դիմեց Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարարին, շահի գնդերի հրամանատարին, ինչպես և շահի կոդմնակից քուրդ առաջնորդներին՝ խնդրելով համապատասխան հրամաններով ապահովել Խոյի և Ուրմիայի որքանոցների անվտանգությունը:⁹³

Այդ միջոցառումները, սակայն, հազիվ թե որևէ ազդեցություն գործեին քուրդ խուժանի վրա, և որքանոցն ապրում էր մշտական երկյուղի մեջ: Ի վերջո, 1909 թ. մարտի 13-ին հեղափոխականները և նրանց հետ միասին Խոյի պաշտպանության համար կովող հայերը քաղաքի մատույցներում քրդերից պարտություն կրեցին, և ողջ բնակչությունը մատնվեց խուճապի: Քաղաքի հայաբնակ արվարձանային թաղամասերի բնակիչները, լքելով իրենց տները, հոծ զանգվածով գնում էին միակ հուսալի վայրը՝ որքանոց, որը նրանց առջև բացել էր իր դռները: Հսկա կառույցի բոլոր սենյակները, նաև հիվանդասենյակը, մառանն ու արհեստանոցը հաշվված ժամերի ընթացքում լցվեցին հայ փախստականներով: Ա. Հառնակը նրանց էր հատկացրել նաև իր բնակարանը: «Ես շաբաթներ ի վեր դրա համար նախապատրաստվել էի, - տեղեկացնում էր նա իր՝ մարտի 18-ին թվագրված նամակում: - Թե քանիսին ենք ապաստան տվել, ճշգրիտ

⁹² Տե՛ս **Klein**, Khoi bedroht, „ChOr“, 1909, S. 63:

⁹³ Անդ, էջ 64:

չեմ կարողացել հաշվել: Մակերեսային հաշվարկներով այդ թիվը տատանվում է 300-400-ի միջև»:⁹⁴

Բարեբախտաբար, անհասկանալի պատճառներով քրդերը քաղաք չմտան, այլ առժամանակ ամրացան Խոյի թուրքաբնակ արվարձաններից մեկում և 14 օր հետո, ավերելով Խոյի շրջակա գյուղերը, հեռացան:⁹⁵ Քրդերի դեմ լիարժեք հակակշիռ ստեղծվեց և քրդական ներխուժումների վտանգը վերացավ միայն 1912 թ. սկզբին, երբ ռուսական բանակը Պարսկաստանի հյուսիսային մի շարք այլ շրջանների հետ միասին գրավեց նաև Խոյը, և այնտեղ հաստատվեց խաղաղություն:⁹⁶ Իսկ մինչ այդ Խոյի իրադրությունը շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան լարված:⁹⁷

Այսպիսով, որքանոցը ոչ միայն ծնողագուրկների օթևան և կրթօջախ էր, այլ վտանգի ու կարիքի դեպքում՝ նաեւ պատասպարան Խոյի և շրջակա գյուղերի հայության համար. առավել ծանր տարիներին այն շտապ օգնություն դարձավ նաև ունեգուրկների ու հիվանդների համար՝ առանց կրոնական և ազգային խտրականության նրանց ևս ցուցաբերելով բժշկական օգնություն:⁹⁸

⁹⁴ Տե՛ս **J. Lepsius**, Khoi bedroht, S. 71-72:

⁹⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Errettung, S. 99-100:

⁹⁶ Տե՛ս **A. Harnack**, Russland in Persien, „ChOr“, 1912, S. 71.

⁹⁷ Մայիսի սկզբին շահն ընդդիմության հետ հաշտություն կնքեց՝ վավերացնելով սահմանադրությունը: Նրան հաջորդը՝ Մուհամեդ Ալին, սակայն, ամռան սկզբին սահմանադրությունը չեղյալ հայտարարեց, որի հետևանքով քաղաքացիական պատերազմը վերստին բորբոքվեց, իսկ հուլիսի 15-ին սահմանադրականները գրավեցին նաև երկրի մայրաքաղաքը՝ նրան հարկադրելով հրաժարական տալ: Պարսկաստանի նոր շահ նշանակվեց 9-ամյա թագաժառանգ Ահմեդ Միրզան: Մուհամեդ Ալին, սակայն, կարճ ժամանակ անց իր կողմը գրավելով նաև քրդական մի քանի ցեղերի՝ հրահրեց մի նոր պատերազմ, որը ձգվեց մինչև 1911 թ. վերջը՝ ավարտվելով սահմանադրականների հաղթանակով. տե՛ս **Wegener**, Chronik der wichtigsten politischen Ereignisse in der Türkei und Persien, S. 190. հմմտ. **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 74:

⁹⁸ 1908 թ. Խոյում ոչ մի բժիշկ չկար, հայ և մահմեդական հիվանդները դիմում էին որբանոցին՝ ստանալով անհրաժեշտ օգնությունը. տե՛ս **A. Harnack**, Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, „ChOr“, 1913, S. 35. հմմտ. **A. Harnack**, Errettung, „ChOr“, 1909, S. 102:

Աղքատներն ու հիվանդները որքանոցից պարբերաբար ստանում էին նաև սննդամթերք եւ դրամ: Չնայած այդ մասին վիճակագրական որոշակի տվյալներ չեն հաղորդվում, սակայն մարդասիրական այդ օգնությունն ուներ լայն ընդգրկում, առանց որի հարյուրավոր մարդիկ կդատապարտվեին սովահարության:⁹⁹

Ինչևէ, մասնաճյուղի երախտավոր գործունեությունը դեռ երկար կշարունակվեր, եթե չբռնկվեր աշխարհամարտը: Չնայած Պարսկաստանը պատերազմին չէր մասնակցում և համարվում էր չեզոք երկիր, այնուամենայնիվ, չէր կարող ամբողջովին խուսափել պատերազմական իրադարձություններից: Դեռ պատերազմի բռնկումից առաջ երկրի հյուսիսային հատվածում, նաև Խոյում դրության տերը ռուսական կազակային զորամասերն էին, ու քաղաքը փաստորեն ապրում էր ռազմական իրադրության պայմաններում՝ պատերազմում Թուրքիայի հավանական ներգրավումից հետո մարտական գործողությունների թատերաբեմ դառնալու տագնապով: 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուսական հյուպատոսը կարգադրեց փակել Խոյի որբանոցը՝ դա պատրվակելով անգլիական բանկում հաստատության ունեցած պարտքով:¹⁰⁰ Չնայած Ա. Հառնակի հարցման միջոցով պարզ դարձավ, որ բանկը նման պահանջ չէր առաջադրել, այնուհետև որբանոցի կառավարչուհու և Թավրիզի գերմանական հյուպատոս Լիտենի կողմից՝ հիշյալ հրամանի առնչությամբ բողոքներ ուղղվեցին ռուսական, ամերիկյան հյուպատոսներին և Խոյի պարսիկ նահանգապետին, այնուամենայնիվ, դրանք էական արդյունք չտվեցին: Հաջողվեց միայն կարճ ժամանակով պահպանել երեխաների բնակության սենյակները և հետաձգել նրանց վտարումը, իսկ հաստատության մնացյալ

⁹⁹ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 32-33:

¹⁰⁰ Քանի որ Գերմանիայի հետ կապը խզված էր, և այնտեղից օգնություն չէր կարող ստացվել, Ա. Հառնակը անգլիական բանկից վարկ էր վերցրել, և ըստ ռուսական կողմի՝ վերջինս պարտքը չվերադարձնելու պատճառով պահանջել էր որբանոցը փակել. տե՛ս **A. Harnack**, Die Schließung unseres armenischen Waisenhauses in Khoi durch die Russen, S. 168-169:

տարածքը՝ ներառյալ Ա. Հառնակի բնակարանը, հիշյալ օրը բռնագրավվեցին:

Որբանոցի շարժական գույքը կուտակվեց մի քանի սենյակում, իսկ Ա. Հառնակը, ժամանակավորապես ապաստանելով մի հյուղակում, հաջորդ օրը ձեռնամուխ եղավ երեխաներին որբանոցից դուրս բերելու և վստահելի հայ ընտանիքներին հանձնելու գործին: Մի քանի օրում որբանոցն արդեն իսպառ դատարկված էր: Ա. Հառնակը գրում է. «Պատերն առանց երեխաների տխուր էին... սակայն փորձում էի դիմանալ: Եթե ինձ հանգիստ թողնեին, լավագույն տարբերակը կհամարեի մնալը: Մնալու դեպքում ես կարող էի մեր տունը պաշտպանել հետագա ավերումներից, հետևել երեխաներին, հայերի համար, հավանաբար, դարձյալ բացել իմ տան դռները, եթե բանն իրոք հասներ ռուս-թուրքական պատերազմին: Այլապես ամեն ինչ ծանր ու տխուր էր: Մարդ իրեն զգում է իբրեւ ժանտախտով հիվանդ...»:¹⁰¹

Ա. Հառնակի համար, սակայն, անհնար էր մնալ Խոյում. նրա հասցեին արդեն հնչում էին լրտեսության մեղադրանքներ:¹⁰² Նրան կարգադրվեց մեկնել Թավրիզ. սեպտեմբերի 15-ին հայ երկու ուսուցչուհիների հետ մեկնեց այնտեղ՝ տեղավորվելով գերմանական հյուպատոսարանում:¹⁰³ Հոկտեմբերի վերջին, երբ Թուրքիան եւս մտավ պատերազմի մեջ, Թավրիզի գերմանական գաղութի դրությունը բարդացավ: Նրա անդամները, այդ թվում նաև Հառնակը հարկադրված դիմեցին ամերիկյան հյուպատոսությանը՝ հովանավորության խնդրանքով. վերջինիս միջամտությամբ ստանալով հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն՝ նոյեմբերին մեկնեցին Գերմանիա:¹⁰⁴

Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Ուրմիայի ասորական որբանոցը, որի գերմանացի աշխատակիցները (Ա. Ֆրիդեմանը և

¹⁰¹ Անդ, էջ 169-170:

¹⁰² Անդ, էջ 169:

¹⁰³ Անդ, էջ 174:

¹⁰⁴ St'u **A. Harnack**, Unfreiwillige Heimkehr, „ChOr“, 1915, S. 19-20:

օրիորդ Ռիխտերը), նոյեմբերի 4-ին երեխաներին ազատ արձակելով, վերադարձան Գերմանիա:¹⁰⁵

Պարսկաստանում գործող խիստ գրաքննության պայմաններում, բնականաբար, անհնար էր այնտեղից փոստային կապով տեղեկություններ ուղարկել Գերմանիա, և ԳԱԱ-ն Խոյի որբանոցի փակման մասին առաջին տեղեկությունն ստացավ Ա. Հառնակի՝ Բուլղարիայով ուղարկված հակիրճ և սրտառուչ հաղորդագրությունից. «Ես այժմ Թավրիզի գերմանական հյուպատոսությունում եմ: Խնդրում եմ պարոն Լեփսիուսին տեղեկացրեք, որ որբ երեխաները լավ պահված են... Մեր իրերը փակվել և կնքվել են մի քանի սենյակներում, մնացածը վերցվել են կոզակների կողմից...»:¹⁰⁶

Կազմակերպության վարչությունն այնուհետև բողոքներ հղեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը և Թեհրանի գերմանական դեսպանությանը՝ չեզոք երկրում «ռուսական հրամանով» գերմանական որբանոցների փակումը, կանանց ու երեխաների բռնի վտարումը դատապարտելով որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներ:¹⁰⁷ Դրանք, սակայն, որևէ արդյունք չէին կարող տալ, և Խոյի որբանոցը հատկացվեց կոզակներին՝ որպես զորանոց:¹⁰⁸ Ինչ վերաբերում է Ա. Հառնակին, ապա վերադարձից հետո նա աշխատանքի նշանակվեց ռազմական գործարաններից մեկում՝ զբաղվելով բանվորուհիների սոցիալական ապահովության խնդիրներով:¹⁰⁹ Միաժամանակ նա ջանում էր տեղեկություններ հայթայթել Խոյի հայերի և որբանոցի երեխաների մասին՝ հուսալով պատերազմից հետո դարձյալ վերադառնալ այնտեղ ու շարունակել իր

¹⁰⁵ Տե՛ս **M. Friedemann**, Das Mutter-Annen-Buch, Potsdam 1927, S. 154-155. Ա. Ֆրիդեմանը մեկնումից առաջ կարողացավ միայն 4 որբի տեղավորել ընտանիքներում, իսկ մյուսները դարձյալ մնացին անօթևան. „Brief aus Urmia von unserem Waisenmädchen Sultü Temris“, „ChOr“, 1915, S. 93:

¹⁰⁶ Այն թվագրված էր՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 15. տե՛ս „Nachrichten von den Stationen“, „ChOr“, 1914, S. 144:

¹⁰⁷ Տե՛ս „Nachricht“, S. 174:

¹⁰⁸ Տե՛ս „Nachrichten von den Stationen“, S. 144-145:

¹⁰⁹ Տե՛ս „Aus Briefen unserer Mitarbeiter“, „ChOr“, 1917, S. 39-40:

առաքելությունը: Երթևեկության և փոստային կապի բացակայության պատճառով, սակայն, պատերազմի տարիներին նրան չհաջողվեց հավաստի տեղեկություններ ստանալ, իսկ հետագայում ստացված կցկտուր լուրերը հուսալքող էին: 1919 թ. սկզբին հայտնի դարձավ, որ Խոյի որբանոցը հիմնահատակ թալանված և ավերված էր,¹¹⁰ իսկ 1920 թ. ստացված տեղեկության համաձայն՝ 1917 թ. Խոյի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը թուրքերի և քրդերի կողմից գրեթե ամբողջովին կոտորվել էր:¹¹¹ Ա. Հառնակը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ 1921 թ. կապ ստեղծել իր երկու սաների՝ Շողակաթ Բադալյանի և Թելլի Օհանյան-Գրիգորյանի հետ, որոնք հաստատեցին այդ տեղեկությունները:¹¹²

Ինչևէ, ԳԱԱ-ն այլևս հնարավորություն չունեցավ վերսկսել իր գործունեությունը Պարսկաստանում: Իսկ ինչ վերաբերում էր ընկերության՝ այնտեղ գտնվող սեփականությանը, ապա չնայած այդ երկրի կառավարությունը պաշտոնապես ստանձնել էր ինչպես Խոյի, այնպես էլ Ուրմիայի որբանոցների ու նրանց ունեցվածքի պահպանման պատասխանատվությունը,¹¹³ սակայն դա ուներ սուկ ձևական նշանակություն, և ԳԱԱ-ի վնասները երբեւէ չփոխհատուցվեցին:

Ашот Айруни, Проармянская активность немецких гуманистов в Персии после резни Хамида - После разнуздывания Амидской резни основанная Иоганнесом Лепсиусом организация "Восточная миссия" ещё с 1896 года предприняла спасательные работы находящихся в крайней нужде армян, переживших резню. Кроме других мест спасательные убежища были созданы также в Персии, где приютились

¹¹⁰ St' u **A. Harnack**, Aus Persien, „ChOr“, 1919, S. 7:

¹¹¹ St' u **A. Harnack**, Brief an die Pflegeeltern der Khoier Waisen Kinder, „ChOr“, 1921, S. 2:

¹¹² St' u **A. Harnack**, Nachrichten aus Persien, էջ 63. հմմտ. „Briefe aus Persien an Frl. Harnack“, „ChOr“, 1922, S. 25:

¹¹³ St' u **A. Harnack**, Die Schließung unseres armenischen Waisen Hauses in Khoi durch die Russen, „ChOr“, 1914, S. 172-174:

многотысячные армянские и ассирийские беженцы. В статье освещаются осуществлённые организацией арменофильские работы в Персии, которые непрерывно продолжались до разрастания Первой мировой войны. Благодаря им стало возможным спасти многочисленных армянских сирот и беспомощных вдов, которые, в противном случае, были бы приговорены к голодной смерти. В статье много и, в частности, в первый раз посредством включённых в научную циркуляцию первоисточников освещаются не только вышеуказанные спасательные работы, но и те методы и принципы, согласно которым они осуществлялись. Однозначно отрицая осуществление проповедничества вероотступничества верующих Армянской апостольской церкви и находящихся под их опекой армянских сирот, организация и действующие в Персии её сотрудники не только исчерпывающе обосновали свою позицию, но и подвергли острой критике ряд стереотипов, укоренившихся на Востоке об Армянской апостольской церкви и о народе. Работы убежища освещаются в контексте происходивших в Персии межгородских событий.

Ashot Hayruni, Pro-Armenian activity of German humanists in Persia after Hamid's massacre - After the collapse of the Hamidian massacre, „The German Eastern Mission“ organization, founded by Dr. J. Lepsius, has been set off since 1896 for the salvation of those Armenians who have survived the massacres and were in extreme depravity. Among other sites, rescue stations were established in Persia, where thousands of Armenian and Assyrian refugees were sheltered. The article outlines the activities of the organization implemented by in Persia, which continued uninterruptedly until the outbreak of World War II. Thanks to these, it became possible to save a large number of Armenian orphans and helpless widows who were otherwise condemned to starvation. The article covers, many and partly for the first time in scientific circulation, not only the above-mentioned rescue works, but also the principles and methods

according to which they were implemented. By unequivocally rejecting the apostolic beliefs of the Armenian Apostolic Church and the proselytizing campaign among the Armenian orphans under its patronage, the organization and its employees in Persia not only did substantiate their position but also harshly criticized some Western stereotypes about the Armenian Apostolic Church and the Armenian people. The station works are covered in the context of domestic political events in Persia.

«ԱՂԲԱՆՈՑԱՅԻՆ» ՄՈՏԵՑՈՒՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ

ԵՎ ԴՐԱ ՎՆԱՍՆԵՐԸ

ԺԻՐԱՅՐ ԼԻՊԱՐԻՏԵԱՆ

Բանալի բառեր – «Աղբանոցային» մոտեցում, պատմություն, Առաջին Հանրապետության պետականություն, Դաշնակցություն, Սովետական Հանրապետություն, Երրորդ հանրապետություն, ցեղասպանություն, քաղաքական ուժեր, քաղաքականություն, պայմանագիր:

Մի ժողովրդի համար, որի պատմությունը ձգվում է մի քանի հազարամյակ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նշանակությունը շատ ավելի մեծ է, քան պարզապես նրա գոյության տարիները: Չեմ կարծում, թե երկուսուկեսամյա այլ ժամանակահատված կա՝ բացի դրան նախորդած Ցեղասպանությունից, որին այդքան ուշադրություն են հատկացրել գիտնականները, հուշագիրներն ու հրապարակախոսները:

Դա թերևս զարմանալի չէ, քանի որ, նախևառաջ, Առաջին Հանրապետությունը նշանավորում էր հայկական պետականության վերածնունդը հայկական պատմական հողերի մի փոքրիկ կտորի վրա՝ հազարամյա բացակայությունից հետո, այն էլ՝ արդիական հանրապետության տեսքով:

Այդ պարագայում դժվար է հաղթահարել առկա բանակոթիվներն ու բանավեճերը՝ հատկապես մեկի համար, որը մեծացել է այդ ամենի մասին կարդալով ու լսելով, այնուհետև դրանք ուսումնասիրելով: Մեկի համար, որը որպես տնօրեն և ուսուցիչ է ունեցել Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանին, իսկ որպես գրականության ուսուցիչ՝ այն ժամանակ այդ հանրապետությանը պատկանող Կարսի նահանգապետ Կարո Սասունին: Խնդիրներն ինչ-որ տեղ նաև խճճված են, քանի որ այդ հանրապետության մասին գրեթե ամեն ինչ՝ նրա ծնունդը, զարգացումը, ղեկավարումը, քաղաքականությունը և անկումը,

փառաբանել է այդ հանրապետության գլխավոր դերակատարը՝ Դաշնակցությունը, իսկ մոլեգին վիճարկել ու կոշտ քննադատության են ենթարկել Երկրորդ՝ Սովետական Հանրապետությունը և այդ կուսակցության սփյուռքյան հակառակորդները՝ Ռամկավար-ազատական և Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցությունները:

Այժմ մեր Երրորդ Հանրապետությունը գրեթե 30 տարեկան է: Քաղաքական կուսակցությունները, որոնք հայոց պատմության թատերաբեմում են հայտնվել 1880-ական թվականներից (առնվազն որոնք կազմակերպված ձևով գոյատևել են մինչև Երրորդ Հանրապետության ծնունդը), բոլորն էլ հնարավորություն են ունեցել ներկայացնելու իրենց ներկա դիմագիծն ու գործը՝ Երրորդ Հանրապետության հայությանը, և բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրված էին կարդալու և իմանալու: Նրանք հնարավորություն ունեին առաջարկելու իրենց պատմությունները, անցյալի մասին իրենց մեկնաբանություններն ու իրենց պատումները:

1990-ական թվականների սկզբին Երկրորդ հանրապետության, այսպես կոչված, մարքսիստ գիտնականները, որոնք Առաջին Հանրապետության ու նրա գլխավոր դերակատար Դաշնակցության դեմ հատորներ էին «արտադրել», հանկարծակի փոխակերպվեցին նոր անկախության աննկուն պաշտպանների: Մինչդեռ Դաշնակցությունը, անկախության երբեմնի ամենաեռանդուն պաշտպանը, դժվարությամբ էր վերագտնում իրեն՝ ընդդիմությունից դեպի նոր անկախություն ճանապարհին: Հնչակյաններն ու ռամկավարները ստիպված էին իրենց քաղաքականությունը համապատասխանեցնել ծավալվող իրականությանը, սակայն միշտ փորձում էին ուղիներ գտնել պահպանելու համար իրենց ռեֆլեքսիվ դիրքորոշումները ընդդեմ Դաշնակցության:

Երկրորդ Հանրապետության միակ քաղաքական դերակատարը՝ Կոմունիստական կուսակցությունը, ԽՍՀՄ փլուզումից կարճ ժամանակ անց հեռացավ բեմահարթակից՝ անպատեհության տանջալից հոգեվարքով: Ռամկավարներն ու հնչակյանները երբեք էլ ուժեղ չեն

եղել Հայաստանի այն հատվածում, որտեղ ձևավորվեց Առաջին Հանրապետությունը. որպես սփյուռքում Դաշնակցության ազդեցությունը վիճարկող կազմակերպություններ նրանք որդեգրել էին Երկրորդ Հանրապետության խորհրդային գիծը: Երեքն էլ Հայաստան վերադարձան մեծ հույսերով: Երկրորդ Հանրապետության ժամանակ վտարանդի դարձած Դաշնակցությունը, որն ուներ կազմակերպչական հիմնալի ավանդույթներ և կարողություններ, ավելի լավ գործեց՝ վերադառնալով Երրորդ Հանրապետության Հայաստան: Դրանով հանդերձ, անգամ այդ կուսակցությանը չի հաջողվել Հայաստանում համապետական ընտրությունների ժամանակ հավաքել ընտրողների ձայների 10 տոկոսից ավելին:

Անցյալի մասին այս ուժերից յուրաքանչյուրի կերտած պատումներն ու շարադրած պատմությունները, հատկապես սեփական անցյալի մասին, փոխվեցին հարմարավետորեն՝ ըստ անհրաժեշտության:

Ասում են՝ երբ մի խորհրդային քաղաքական գործչի հարց են տվել ապագայի մասին, նա պատասխանել է. «Ապագան հեշտ է կանխատեսել, անցյալն է, որ կանխատեսել հնարավոր չէ»:

Բավական է հայացք նետել անկախացումից ի վեր ստեղծված դպրոցական և համալսարանական դասագրքերին՝ հաստատելու համար անցյալի, ամենավերջին անցյալի՝ սկսած 1988 թ.-ից (որի կերտողները դեռ կան), հետ կապված անկայունությունն ու անհուսությունը, հասկանալու համար այդ պարզ դիտարկման տազնապալից ճշմարտությունը:

Չնայած դրան, այս կուսակցություններին, ընդհանուր առմամբ, չի հաջողվել ընկալել Հայաստանի ժողովրդի քաղաքական պատկերացումները: Փոխարենը կայացավ Երրորդ Հանրապետությունը, և նրա պատմությունը գրվեց Երկրորդ Հանրապետության տեղացի ուժերի շնորհիվ՝ որքան էլ դա զարմանք և, մեծ հաշվով, անհանգստություն պատճառեց սփյուռքացած երեք կազմակերպություններին: Սրան պետք է հավելել նաև տարրեր,

որոնք կարևորություն են ստացել Ադրբեջանի՝ Հայաստանին և հայերին պարտադրած Ղարաբաղյան պատերազմի արդյունքում:

Անկախ Առաջին Հանրապետությանը տրված քաղաքական և գաղափարական գնահատականներից ու որակումներից, անշուշտ, գնահատելի են Առաջին Հանրապետության բարեփոխումների իրականացմանն ուղղված լուրջ ջանքերը, որոնք այն ժամանակ առկա վատթարագույն պայմաններում պիտի կայացնեին մի արդիական, իրավահավասար, ժողովրդավարական հասարակություն: Դրանց թվում էին կանանց՝ ընտրություններում քվեարկելու իրավունքը (ԱՄՆ-ում այդ տարրական իրավունքի ճանաչումից շատ առաջ) և այնպիսի բարեփոխումներ, որոնք եվրոպական երկրներում օրինաչափ դարձան միայն հետագայում: Համենայնդեպս, այն անտանելի պայմանները՝ ներքին և արտաքին, որոնք է՛լ ավելի էին վատթարանում երկրում բոլշևիկյան ապստամբության սպառնալիքի պատճառով, նաև բացահայտեցին կառավարությունը վերահսկող Դաշնակցության բռնապետական մղումները:

Ամենից առաջ, բոլոր բարի մտադրություններից զատ, Ցեղասպանության անթիվ-անհամար որբերով ու փախստականներով բնակեցված այդ շատ դյուրաբեկ պետությունը՝ նորելուկ Հայաստանը, պատերազմի մեջ մտավ իր չորս անմիջական հարևաններից երեքի հետ:

Տարբեր պատմաբաններ և քաղաքական ուժեր զանազան դասեր կարող են քաղել պատմությունից: Երրորդ Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և նրա գործակիցներից ոմանք, որ պատմաբաններ էին, պատմությունից իրենց դասն էին քաղել. նրանք խուսափեցին երեք պատերազմից, որոնք վերջ էին տվել Առաջին Հանրապետությանը: Մենք գիտեինք, որ կարող էինք գլուխ հանել մե՛կ պատերազմից: Թեև Ղարաբաղյան պատերազմը դեռ չի ավարտվել, սակայն գոնե առաջին փուլը հաղթել ենք, այնինչ Առաջին Հանրապետությունը տարածքային կորուստներ տվեց բոլոր երեք հարևաններին, որոնց հետ պատերազմում էր:

Նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հետ իմ ամենօրյա առավոտյան հանդիպումներից մեկի ժամանակ, երբ Ղարաբաղյան պատերազմը իր ամենաթեժ շրջանում էր, նկատեցի, որ Նախագահը բավականին զվարթ տրամադրություն ուներ: Իմ ձեռքին սովորականի պես օրվա քննարկելիք հարցերի ցանկն էր: Նախագահը ձեռքը թափ տվեց՝ ասես ժամանակավորապես հրաժարվելով որևէ այլ թեմայից, և հարցրեց. «Գիտե՞ս այսօր ինչ օր է»: Հավաքեցի մտքերս, ստուգեցի գրառումներս և ճշգրիտ օրացուցային պատասխան տվեցի՝ լավ իմանալով, որ ամսաթիվը չէր հարցնում: «Այսօր,- ասաց նա,- մեր հանրապետությունը մեկ օրով ավելի մեծ է, քան Առաջին Հանրապետությունը»:

Հարց է ծագում. ո՞րն էր Առաջին Հանրապետության քաղաքական որոշումների խնդիրը: Կամ էլ ինչպես ոմանք կնախընտրեին ձևակերպել. ո՞րն էր Երրորդ Հանրապետության՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարությամբ առաջին վարչակազմի քաղաքականության խնդիրը: Քննադատներն այս հարցի երկրորդ ձևակերպմանը պատասխանում էին, թե Երրորդ Հանրապետության առաջին ղեկավարությունը «ազգային տեսլական» չուներ, այսինքն, իր արտաքին քաղաքականության հիմքում չէր դնում ավելի մեծ Հայաստանի՝ Սևրի դաշնագրի Հայաստանի գաղափարը, որը երբեմն արտահայտվում էր «Հայ դատ» եզրույթով:

Այդ պահին թվում էր՝ տարբերությունը պարզապես այն էր, թե ինչ էինք ուզում, ինչ էր հնարավոր, իսկ որ ավելի կարևոր էր՝ ինչն էր պաշտպանելի ճակատում և բանակցային սեղանին, և ինչը՝ ոչ: Ուրեմն՝ նախորդ պարբերության սկզբում առաջադրած առաջին հարցի պատասխանը կարելի էր ձևակերպել հետևյալ կերպ. Առաջին Հանրապետության հնարավորությունները անհամաչափ էին Հայաստանի քարտեզի մասին նրա տեսլականին:

Եվ ուրեմն՝ էլ ի՞նչ է մնում հասուն տարիքի այն գիտնականին, որը 50 տարուց ավելի լսելուց, հետազոտելուց, գրելուց և ողջ ժամանակ խորհելուց հետո դեռ ժամանակ ունի մտորելու Առաջին Հանրապետության և նրան հաջորդած երկու հանրապետությունների

մասին: Ի՞նչ է մնում ասելու՝ նկատի ունենալով այն, որ այդ Առաջին, փխրուն, անհավանական, բայց իրավականորեն փաստագրված Հանրապետությունը վերականգնեց պետականությունը այն հազարամյա ժառանգության արդյունքում, որը մեր պատմությունն ենք համարում:

Վերջերս ինձ հուզում է, թե ինչ կարող եմ ասել մի շարք հարցերի վերաբերյալ.

1. Ի՞նչ պատճառներով են փոփոխություններ տեղի ունենում հայոց պատմության մեջ: Ի՞նչ դեր ունեն արտաքին ուժերը և ներքին ուժերը:

2. Ո՞վ է կառավարում այդ փոփոխությունները և ի՞նչ գործիքներով: Եվ ի՞նչ են անում այդ փոփոխություններով:

3. Ո՞րն է հայոց պատմության մեջ պետականության դերը, և ինչու՞ է այն հայտնվել ու անհետացել այդքան հաճախ: Ո՞րն է, որպես հետևանք, հայոց պետության և հայ ազգի տարբերությունն ու փոխհարաբերությունը, որտեղ ազգը ենթադրում է Սփյուռք կամ սփյուռքներ: Պետություն՝ նշանակում է տարածքային սահմանամերձ ինքնություն, մինչդեռ ազգ՝ նշանակում է էթնիկ, կրոնական հիմքերով ինքնություն, որի տարրերը կարող են գտնվել աշխարհում ամենուր:

4. Եվ վերջապես. ի՞նչն է կազմում հայոց պատմության առանցքը: Այլ կերպ ասած, ի՞նչ հարացույց (paradigm) կիրառել՝ հասկանալու համար մի տարածքի և մի ժողովրդի պատմությունը, որում պետականությունը նշանակալից է եղել, բայց ոչ միշտ առկա: Ինչպե՞ս է, թույլ տվեք ասել, 2300 տարի առաջվա Հայաստանը հասել այսօրվան:

Զնայած այս հոդվածը ո՛չ միտում ունի, ո՛չ էլ հնարավորություն՝ պատասխանելու այդ հարցերին, պատմությունը հասկանալու գործին հնարավոր է նպաստել ճիշտ հարցադրումներ անելով, քանի որ սխալ հարցերը չեն կարող ճիշտ պատասխանների հանգեցնել, մինչդեռ ճիշտ հարցադրումներին տրված թեկուզ սխալ պատասխանները

կարող են ճանապարհի հարթել պատմական և ներկայի գործընթացներն ավելի լավ հասկանալու համար:

Կարծում եմ՝ Առաջին Հանրապետության հիմնադրման 100-ամյակի կապակցությամբ կարող եմ որոշ մտքեր առաջարկել այստեղ:

Առաջին Հանրապետությունը խտացնում է հայոց պատմության երկրնորանքներն ու մարտահրավերները: Այն ներկայացնում է շարունակականության, սակայն հիմնականում փոփոխության տարրեր, հայ ժողովրդի առջև ծառացած մարտահրավերների և խնդիրների զագաթնակետ՝ առնվազն ինչպես քաղաքական կուսակցություններն են հասկացել վերջին 13 տասնամյակում, իսկ եկեղեցին՝ շատ ավելի երկար ժամանակ:

Որպես հարացուցային մոդել, Առաջին Հանրապետությունը և հայոց պատմությունից շատ բան, ինչպես ինձ թվում է, հնարավոր է հասկանալ, եթե ընդունենք, որ որոշիչը հայրենական ծրագրերն ու նվաճումների փորձերը չէին, թեև նույնքան կարևոր էին այդ դյուրաբեկ պետության համար: Ավելի շուտ որոշիչ էին այն լարվածությունները, որոնց հանրապետությունը ստիպված էր դիմակայել և որոնք պետք է հանգուցալուծեր՝ տարածաշրջանային ու միջազգային ասպարեզներում, և որոշիչ էին տեղի ուժերի հարաբերությունները՝ միջազգայինների հետ: Հայոց պատմությունից շատ բան բացատրվել է հզոր հարևանների և ներքին ուժերի միջև հակամարտություններով: Ավելի լավ մոդել կլինի, իմ եզրակացությամբ, դիտարկել փոխազդեցությունը հայրենի հակառակորդ ուժերի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը հավասարազոր է մրցակցող արտաքին ուժերին: Այդ հավասարությունը կարող է լինել ուղղակի գործարք կամ անուղղակի համագործակցություն: Գաղափարական կամ շատ մարտավարական: Կամ՝ երկուսը միասին: Այլ խոսքով՝ տարածաշրջանային և միջազգային մրցակցության տեղայնացում ու ներքնայնացում (internalization), և տեղայինի միջազգայնացում: Եվ դա հայոց պատմության զարգացման համար զգալի

պատասխանատվություն է վերագրում այն կազմակերպություններին, որոնք խոսել և գործել են հայ ժողովրդի անունից:

Առաջին հանրապետության առաջնորդող ուժը՝ Դաշնակցությունը, իր ճակատագիրը կապել էր Արևմուտքի հետ՝ հակաբոլշևիկյան կոալիցիայի, որը մեռելածին Սևրի դաշնագրի՝ Հայկական հարցի կամ Հայ դատի վերջնաբայության հեղինակն էր: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բոլշևիկներն ակնհայտորեն կարծում էին, որ այդ հարցի լուծումը ոչ թե Արևմուտքում էր, այլ համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության իդեալներում՝ այնպես, ինչպես դա մարմնավորվել էր Ռուսաստանում, բոլշևիկյան հեղափոխության մեջ: Երկու կողմում էլ հավատում էին իրենց ասածին: Նաև մեռնում էին հանուն դրա: Ավելին՝ իրար սպանում էին հանուն դրա: Արժե մեր պատմության վերջին երկու հազարամյակների զարգացումները վերանայել այդ լույսի ներքո:

Առաջին Հանրապետության գերիշխող ուժը՝ Դաշնակցությունը, արդյունքում ստացավ շատ ավելի քիչ տարածքներ, քան սկզբում ուներ, և շատ ավելի քիչ՝ քան Սևրի դաշնագիրն էր խոստանում. խոստանալը պատմության մեջ ամենահեշտն է: Իսկ բոլշևիկները մեկնարկեցին Կարսի պայմանագրով:

Մի վերջին միտք՝ հայոց պետականության վերածննդի այս ամենակարևոր օրվա 100-ամյակին: Պատմությանը ավելի հաճախ վերաբերվել են որպես աղբանոցի, որտեղ ամեն մեկը կարող է նետել այն, ինչը արժանի է համարում մոռացության. հետագայում ցանկացած մեկը կարող է մտնել այնտեղ ու դուրս բերել ինչ-որ բան ու կրկին վաճառքի հանել՝ այն վերամշակելով ըստ նոր ժամանակների ու իրավիճակների:

Երբեմն մեզ անհրաժեշտ է պատմությունը փրկել այն վնասներից, որոնք «աղբանոցային մոտեցումը» կարող է պատճառել փաստերին, գործընթացներին և քննախույզ տեսանկյուններին:

Жирайр Липаритян, «Мусорный» подход к истории и его вреды -

Анализ относится к подходам политических действий, согласованный выгодой политических сил. Политизируя историю та или иная политическая сила или представляющий ее ученый проявляет «мусорный» подход, бросая в его объятия то что считает достойным забвению и достает то, что нужно им для переобработки, приспособляя с новыми временами. В итоге искажается история.

Jirair Libaridian, The «Trash» approach to history and to its damages

- The analysis relates to approaches of concrete historical events which are result of political benefits. Politicizing the history one or another political forces or the representative scientists of them show the "Trash" approach to that throwing into hug of history what they consider worthy of oblivion and gets what they need for reprocessing, adapting with new times. As a result, the story is distorted.

ԷՊՈՍ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՔՐՈՆՈՏՈՊ) «ՄԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԷՊՈՍՈՒՄ ՎԱՐԴԱՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Բանալի բառեր - տարածություն, ժամանակ, քրոնոտոպ, Սանասար և Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Դավիթ, Փոքր Մհեր, գործառույթ, հերոսական անցյալ, ժառանգորդական կապեր:

Հոգվածում քննարկվում են «Մասունցի Դավիթ» էպոսում տարածության և ժամանակի միասնականության դրսևորման յուրահատկությունների հարցերը: Մասնավորապես նշվում է, որ ժամանակն ու տարածությունը մեծ նշանակություն են ունեցել էպոսի չորս ճյուղերի հերոսների՝ որպես անհատականությունների ձևավորման, կայացման, բարոյահոգեբանական որակների մշակման գործընթացներում:

Նույն միջավայրի ծնունդ են էպոսի հերոսները, որոնք, սակայն, գործում են տարբեր ժամանակաշրջաններում, ինչով էլ բնութագրվում են նրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Իրականության «արտացոլումը գրականության մեջ անհրաժեշտաբար կապված է ժամանակի ու տարածության պատկերացումների հետ, ասել է թե՛ տեսական իրողությունները դրսևորվում են տարածաժամանակային որոշակի սահմաններում, ինչը, սակայն, չի նշանակում, թե ժամանակի գեղարվեստական արտացոլումը իրական ժամանակային ընթացքի պարզ վերարտադրություն է»:¹

Սկսած իր կազմավորման առաջին շրջանից՝ 5-րդ դարից, հայ գրականությունը, ինչպես գրում է մեր ժամանակների հայ մեծ գրողներից մեկը՝ Հրանտ Մաթևոսյանը, «ընդգծվում է յուրահատուկ մի

¹ **Զրբաշյան Է.**, Գրականության տեսություն, Երևան, 1986, էջ 117:

ալտրուիզմով: Սա մի երկրի ու ժողովրդի ծնած գրականությունն է, որը հավերժորեն ասպատակվել, անիրավվել ու տրոբվել է: Մեր ազգի յուրաքանչյուր զավակ կորուստի ցավ ունի, և թվում է՝ մենք պետք է դառնայինք «չար ուժը Աստծո դիախտում», սակայն տեսեք, թե ինչ ներդաշնակ է ծփում ողջ հայ գրականությունը, սակայն տեսեք, թե ցավով ծանրաբեռ մեր մեջ անունները ինչպես հոժարությամբ են ստանձնում տիեզերքի ցավը, ինչպես համերաշխ են մարդավրկության խաչը կրելիս»:²

Տարածության և ժամանակի միասնականությունը «Մասունցի Դավիթ» կամ «Մասնա ծոեր» հայ ժողովրդական հերոսավեպում (հերոսական էպոս) ունի ինչպես բովանդակային, այնպես էլ ձևակառուցվածքային գործառույթներ: Տարածաժամանակային տարբեր հարթություններում էպոսը ներկայացնում է հայ ժողովրդի սովորույթներն ու ավանդույները, ապրելու, արարելու, կառուցելու ձգտումները, ազգային արժանապատվությունն ու դիմագիծը պահպանելու, իր երկրում տիրոջ իրավունքով ապրելու, օրհասական պահերին միավորվելու, մի բռունցք դառնալու՝ անհիշելի ժամանակներից գենետիկորեն իրեն փոխանցված անկոտրում ոգին:

Ժամանակի տարբեր հատվածներում են գործում էպոսի չորս ճյուղերի հերոսները, որոնք անչափ բարի, ոչ միայն սեփական ժողովրդի, այլև համայն մարդկության հոգսերով ու մտահոգություններով ապրող, նրանց ցավերը նաև իրենցը համարող մարդիկ են, հյուրընկալ ու առատաձեռն, բայց և չարիքին դիմանալու, համապատասխան գործելակերպի դիմելու ընդունակ անհատականություններ:

Էպոսում ներկայացված գործողությունները ծավալվում են Մասունում և ներկայացնում են Մասնա դյուցազնական տոհմի չորս սերնդի կենսապատումը, և, ըստ այդմ էլ, էպոսը բազկացած է չորս ճյուղից՝ «Սանասար և Բաղդասար», «Մեծ Մհեր», «Դավիթ» և «Փոքր Մհեր»:

² Մաթևոսյան Հր., Ե՛ս ես եմ, Երևան, 2006, էջ 364:

Սասնա ղյուցազնական տոհմի պատմությունը աշխարհագրական վայրի ու ժամանակային ընդգրկումների՝ միմյանց հետ կապված իրադարձությունների հաջորդականությունն է: Էպոսում տեղի ու ժամանակի մասնականությունը որպես ամբողջականություն ոչ մի պարագայում չի տրոհվում: Ժառանգորդական հաջորդականությամբ էպոսի հերոսները գտնվում են անցյալի, ներկայի ու ապագայի հանգույցներում: Ժամանակը խմբագրում է նրանց աշխարհընկալման մեթոդներն ու սկզբունքները, մշակում բարոյահոգեբանական որակներ, ամբողջացնում ինքնության համապատկերը:

Իսկ աշխարհագրական միջավայրը նրանց մեջ ներարկում է ազնվության, բարության, մարդասիրության, ինչպես նաև անհանդուրժողականության, ընբոստության, ազատասիրության, հայրենի հողի վրա տիրոջ իրավունքով ապրելու կենսատու լիցքեր:

Այսպիսով՝ կարելի է առանձնացնել երեք կարևոր առանձնահատկություններ, որոնք ամբողջացնում են էպոսի համապատկերը:

Ակադեմիկոս Ս. Հարությունյանը այդ ընդհանրություններով է պայմանավորում էպոսի հայրենասիրական ու մարդասիրական բովանդակությունը: Ըստ ակադեմիկոսի, այդ ընդհանրություններն են՝ գործողությունների ծավալման աշխարհագրական միջավայրը, ժամանակաշրջանը և ժառանգական կապերը, որոնք ներքին կապ ու տրամաբանություն են ստեղծում վիպական չորս սերունդների միջև՝ վերջիններից նախնիների հերոսական հատկանիշների, այդ հատկանիշները հարուցող պատճառների, հրեղեն ձիու, առասպելական զենք ու զրահի ժառանգաբար միմյանց փոխանցման միջոցով:

Աշխարհագրական միջավայրը, որի սահմաններում ծավալվում են հերոսների գործողությունները, Սասունն է՝ լեռնային անառիկ մի տեղավայր, որը հայտնի է իր հերոսական դարավոր պատմությամբ և այդ պատմությունը կերտող քաջորդիներով:

Կարծում ենք, ռումինացի ընթորցողի համար հետաքրքիր կարող է լինել թեկուզ թռուցիկ կերպով ծանոթանալ աշխարհագրական այդ տեղավայրին, որտեղ ծավալվում են գործողությունները:

Սասունը լեռնային երկրամաս է Հայկական Տավրոսի լեռնային համակարգում: Պատմիչ Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ սասունցիները բնակվել են խոր ձորերում, քարայրներում, թավուտներում՝ անջատ-անջատ, խոսել են հայերենի խրթին բարբառներով, հագել բրդյա զգեստներ, այծի մորթուց ու կանեփից հյուսված ոտնամաններ, մշտապես կրել նիզակ՝ գազաններից ու կիսավայրենի հարևաններից պաշտպանվելու համար:

Սասունի տարածքը հաջորդաբար մտել է Ուրարտուի (մ.թ.ա. IX-VI դդ.), Երվանդունիների (մ.թ.ա. VI-III դդ.), Արտաշիայանների (I-V դդ.) թագավորությունների մեջ: Արշակունիների թագավորության անկումից հետո (428) Սասունն իր բնական դիրքի շնորհիվ պահպանել է անկախությունը՝ դառնալով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը:

Դարերի ընթացքում սասունցիները մղել են մի շարք հերոսամարտեր. VI-VII դդ. ջախջախել են հոնական հրոսակախմբերին, 841թ. Մշո դաշտում ջախջախել են արաբական զորախումբը և սպանել զորավար Յուսուֆին, 1076-ին՝ սելջուկ-թուրքերին: Սասունում իրենց զորախմբերով 1896-1915 թթ. թուրք բարբարոսների դեմ հերոսական մարտեր են մղել Անդրանիկը, Աղբյուր Սերոբը:

Լեռնային այդ երկիրը հայտնաբերել, իրենց քաղաքն ու բերդն են կառուցել ու բնակեցրել երկվորյան եղբայրներ Սանասարն ու Բաղդասարը: Սա վիպասքի սկիզբն է, որին հաջորդում է հիմնադրված բնակավայրի հետագա բարավաճման ու զարգացման պատմությունը, որը հյուսում են Սանասարի որդիները, նրա թոռն ու ծոռը: Ժամանակի ընթացքում՝ Սանասարի մահից հետո նրա՝ առյուծին սպանող որդին՝ Մհերը, Սասունն ազատագրում է Մսրա Մելիքից, դարձնում անկախ և ինքնուրույն երկիր, կառուցում Մարութավանքը: Մհերի որդին՝ Դավիթը վերաշինում է ավերված

վանքերը, ջախջախում Մելիքի գորքին, Սասունը դարձնում անկախ ու հզոր: Դավթի որդին՝ փոքր Մհերը, հոր մահից հետո վերադառնում է Սասուն, լուծում հոր մահվան վրեժը, կոտորում երկրամասի անկախությանը սպառնացող Կոզբաղինի թոռներին:

Այսպիսով՝ Սասնա ծռերի ծննդավայրը, որը էպոսում հանդես է գալիս որպես գործողությունների ծավալման տարածք, իր անուրանալի ազդեցությունն է թողել չորս սերունդների՝ որպես անհատականությունների ձևավորման գործընթացում՝ նրանց դաստիարակելով ազգային արժանապատվության գիտակցման, չարիքի դեմ անհանդուրժողականության ու ազատասիրության ոգով:

Այս հատկանիշները սերնդեսերունդ փոխանցվել են սասունցիներին, և պատահական չէ, որ արցախյան հերոսամարտի պատմության փառահեղ էջերից շատերը լրացվել են սասունցիների ժառանգների կողմից, որոնց «Սասնա ծռեր» մարտական ջոկատը ազերիների ահ ու սարսափն է եղել:

Մեծ Մհերի, Սասունցի Դավթի, Փոքր Մհերի, 1896 թվականի հայկական կոտորածների, հատկապես՝ 1915-ի հայկական մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակն է վառ պահում նրանց ոգին ու պատմական հիշողությունը: Սասունցիների ժառանգները, աշխարհի որ ծայրից էլ որ գտնվեն, հոգու պարտք են համարում ապրիլի 24-ին՝ Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը, լինել Ծիծեռնակաբերդում, Սուրբ Էջմիածնում և խնկարկել ու հարգանքի տուրք մատուցել: Նրանցից շատերը չերկնչեցին իրենց մատաղ կյանքը դնել Արցախի ազատագրման ու հայ դատի արդարացի լուծման գոհասեղանին:

Էպոսի բոլոր ճյուղերն ընդգրկվում են ժամանակի տարբեր հատվածները ու յուրօրինակ կերպով կապ են ստեղծում նրա բոլոր չափումների միջև: Բոլոր չորս ճյուղերն էլ ձևավորվել են առասպելների հիմքի վրա: «Սանասար և Բաղդասար՝ վիպական ճյուղի հիմքում, - գրում է ակադեմիկոս Ս. Հարությունը, - ընկած է երկվորյակ եղբայրներ՝ միջազգային ճանաչում ունեցող ու տարածված առասպելը: Ամենաբնորոշն այն է, որ Սանասարն ու իր եղբայրը,

իրենց միջազգային շատ արյունակիցների նման, հանդես են գալիս իբրև սրբազան նախնիներ և կուլտուրաստեղծ հերոսներ: Նրանք են հիմնադրում Սասունը, կառուցում Սասնա բերդն ու քաղաքը և սկիզբ դնում Սասնա Ծոերի դյուցազնական տոհմին: Իբրև երկվորյակ եղբայրներ՝ նրանք կապված են ջրային տարերքի հետ, սերում են ծովային աղբյուրից, գորանում այդ աղբյուրի ջուրը խմելով և, ջրում լողանալով, իրենց ձին, զենքն ու զրահը ձեռք են բերում ծովի հատակից»³ այնուհետև ակադեմիկոսը հավաստի փաստերով ապացուցում է, որ «Մեծ և մանավանդ փոքր Մհերի ճյուղերի հիմքում ընկած են հին հայկական և հնդեվրոպական երկնային լույսի և արեգակի աստված Միհրի կամ Միթրայի առասպելաբանական մոտիվները՝ գուգորդված ժայռում փակված հերոսների հնագույն առասպելին: Միհրը դարձել է Դավթի հայր և որդի: Որդի Մհերը ավելի հզոր է, քան Դավիթը, անհաշտ աշխարհի անարդարությունների նկատմամբ, մարտնչում է աշխարհի անարդարությունների դեմ, մարտնչում է չար ու դժնի ուժերի դեմ և միշտ դուրս գալիս հաղթանակով»:⁴ Ակադեմիկոսն իրավացիորեն նշում է, որ «Վաղնջական առասպելները և առասպելական կերպարները մեր հերոսավեպում չեն մնացել իրենց նախնական առասպելական մակարդակի վրա, այլ ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են պատմական տիպաբանական որոշակի զարգացման ու փոխակերպումների»:⁵ Էպոսում համադրվում են առասպելականն ու իրականը, երկնայինն ու երկրայինը: Ժամանակի տարբեր չափումներով երկնայինը երանգավորվում է երկրային նրբագծերով, հերոսները բնութագրվում են նաև անձնական ապրումների ու հարաբերությունների ոլորտներում, բացահայտվում են նրանց ներաշխարհի թաքնված ծալքերը:

³ **Հարությունյան Ս.**, Առաջաբան, Սասունցի Դավիթ, Երևան, 1961, էջ 9-10:

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

⁵ Նույն տեղում, էջ 11:

Հինավուրց առասպելները էպոսում ներկայացվում են ոչ թե իրենց նախնական բովանդակությամբ ու մեկնաբանությամբ, այլ տեղայնացվում են՝ կրելով տվյալ տեղի ու տեղի միջավայրում տարածված ավանդության և պատմական անցուդարձի ազդեցությունները: Օրինակ՝ առաջին ճյուղի (§Սանասար և Բաղդասար!) առասպելական ծագում ունեցող անցուդարձերը տեղայնացվել և կապվել են Բաղդադի արաբական տիրապետության (7-11-րդ դարեր), իսկ Մեծ Մհերի և Դավթի ճյուղերը՝ դրան հաջորդող Եգիպտոսի (12-13-րդ դարեր) արաբական տիրակալության իրադարձությունների հետ:

Ակադեմիկոս Ս. Հարությունյանը գրում է. «Աշխարհագրական միևնույն տեղավայրում տարբեր հերոսների շուրջը վիպվող ավանդական գրույցները, տեղավայրի ընդհանրության գործությամբ, ծննդաբանական կապ և ժառանգական հերթականություն են սահմանում տարբեր սերունդների միջև: Հերոսների ծննդաբանությունը և ժառանգորդական հաջորդականությունն արդեն առաջ է բերել վիպական որոշակի ժամանակագրական կարգ՝ պապից-ծոռ կատարված դեպքերի հերթական ընթացքով»:⁶

«Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի կարևոր յուրահատկություններից մեկը այն է, որ հերոսների առասպելադյուցազնական ոգին դրվում է պատմական որոշակի ժամանակաշրջանի իրական հիմքերի վրա: Սասնա երկրում, երբ խաղաղություն է եղել, հերոսները զբաղվել են արարումով ու ստեղծագործական գործունեությամբ, հող են մշակել, ծառ են տնկել, տուն, բերդեր ու ամրոցներ են կառուցել՝ գիտակցելով, որ թշնամիներով շրջապատված երկրում համեմատաբար խաղաղությունը պայթյունավտանգ է: Երկրի համար օրհասական ժամանակներում փայլատակել է Թուր Կեծակին, և Քուռկիկ Ջալալին հեծած Սասունցի Դավիթը վրեժ է լուծել ոչ թե բռնությամբ Սասունի դեմ ոտքի հանված գորքից, որ կազմված է եղել հասարակ շինականներից, այլ Մսրա

Մելիքից, որ չկարողացավ փրկություն գտնել քառասուն մետր խորության ու քառասուն գոմշի կաշվով պատված փոսում:

Իր նախնիների ըմբոստ ոգին է ժառանգել Դավիթը, որը սասունցիների ամենաբնորոշ գիծն է:

Սասունցու իսկական բնավորություն է դրսևորում Դավիթը, երբ Մելիքի հարկահանները Սասունից քառասուն աղջիկ, քառասուն գլուխ կովեր ու երինջներ, քառասուն կոտ ոսկի և այլ բաներ են պահանջում, հակառակ դեպքում սպառնում են ավերել, հիմնատակ կործանել Սասունը: Նրանց դեմ ելնում է Սասունցի Դավիթը:

Դավիթն իր դյուցազնական ուժը երբեք է չարս չի գործողորում, ինչպես նրա հակապատկեր Մսրա Մելիքը ու նրա զորավարները, որոնք կարծես ծնվել են միայն արյունահեղությունների, բռնությունների ու թալանի համար:

Սասունցի Դավիթը ներկայացնում է հայ ժողովրդի ամենաբնորոշ գծերից մեկը՝ հումանիզմի վեհ գաղափարը: Նրա թշնամին ոչ թե արաբ ժողովուրդն է, ոչ թե բռնությամբ Սասնա վրա բերված զորքը, որ կազմված է հասարակ շինականներից, այլ Մսրա Մելիքը: Դավթի համար խիստ բնութագրական է սասունցուն վայել նրա դիմումը Մսրա զորքին: Նա մարտից առաջ դիմում է թշնամու զինվորներին («Ով քնած է, արթուն կացեք, Ով արթուն է՝ զենք կապեցեք, հետո չասեք՝ Դավիթ գող-գող եկավ գնաց»):

Սասունցիներին յուրահատուկ բնավորության այս գծերը սերնդե սերունդ ժառանգաբար փոխանցվել ու հասել են մինչև մեր օրերը, անցել արցախյան քաջորդիներին, ովքեր երբեք զենք չեն բարձրացնում խաղաղ բնակցության՝ երեխաների, կանանց ու ծերերի վրա՝ ի տարբերություն թուր բարբարոսների, որոնք օտար երկրում քնած հայ զինվորի են կացնահարում, ովքեր կտրում են զոհված զինվորի գլուխը և ցցի հանած պտտում իրենց մայրաքաղաքի գազազած ամբոխի առջև:

⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

Էպոսի հերոսների, հատկապես «Մասունցի Դավիթ» ճյուղի հերոսական ոգին մինչև այժմ էլ ազգային արժանապատվության դրսևորման հիմնալի օրինակ է հանդիսանում: Այստեղ տեղին է հիշել XX դարի տաղանդավոր բանաստեղծ Համո Սահյանին.

Նորից եկել հին ցավերն են մեր խոցում,
(Խուլ տնքոց եմ լսում հեռու Դեր-Ձորից)
Եվ մեզ վրա մահն իր ուժերն է փորձում
Եվ դողում են մահվան ձեռքերը նորից

Մենք դեռ հազար հոգեվարք ենք մերժելու
(Քեռու կանչն է լսել Դավիթը հորում),
Թե մեռնել կա՝ հայերեն ենք մեռնելու,
Ինչպես մաքուր ցորենի հունդը հողում:⁷
Քանի կան Սանսա ծոերի ժառանգները՝
Էլի ինչ Մելիք կհանդգնի
Հրով, սրով ծնկի բերել
Իմ Սասնա տուն, իմ Սանասար
Իմ Սասնա ծուռ Հայաստանս:⁸

Նրանք շարունակում ու շարունակելու են ոգենչել իր արդար դատին հետամուտ հայ ժողովրդին.

Ելիր անգեն իմ ժողովուրդ,
Բարձրացիր քո լեռները լուրթ,
Եվ թող աշխարհն ականջ անի,
Թե ինչպես ես դու որոտում
Ձայնով Ձենով Օհանի,
Որ Դավիթը ելնի նորից
Եվ փրկի իր սուրբ Մարութան
Մսրա դաժան թագավորից:

⁷ Սահյան. Հ., Ինձ բացակա չղիք, Երևան, 2003, էջ 5:

⁸ Նույն տեղում, էջ 97:

Սասնա տոհմը շարունակվում է սերունդների մեջ և քանաստեղծն իրեն իրավունք է վերապահում հպարտորեն ասելու. «Մեր մեջ տղերք կան պինդ, ամրակուռ, ում տեսնեն՝ մի Սասնա ծուռ»:

Շարունակվում է ոչ միայն ազատասիրական մարտական, հերոսական, այլև ստեղծագործական, կառուցողական ոգին: Սանասարն ու Բաղդասարը հիմնում են Սասունը, ծովի խորքից հանում են առասպելական զենքն ու զրահը, Սասունը ոչ միայն բնակավայր է դառնում, այլ հզոր բերդ, սահմանամերձ ամրոց:

Սասնա տոհմի չորս սերնդի կենսապատումը հաստատում է աշխարհագրական, կենսաբանական և ոգեղեն սկզբների՝ գենի և միֆական արքետիպերի միասնականությունը: Ոգեղեն և կերպարային ընդհանությունն ունի իր էական ու հաստատուն սկիզբը, որ անբաժանելի է անցյալ-ներկա-ապագա չափումներից և տիեզերական հավերժությունից:

Դա ակնառու կերպով երևում է Փոքր Մհերի կերպարում: Խորհրդանշական է Ագռավաքարում Փոքր Մհերի փակվելը: Մհերը՝

Ձին առավ, քշեց եկավ

Հասավ Վանա մոտ սարի մի տակ:

Մեկ քար մի պատահավ էդոր:

Էդ քարին Վանա քար կասեն:

Ասաց. «Կանգնի իմ թուր զարկեմ էդ քարին,

Թե կտրեց ես չեմ մեղավոր,

Թե չկտրեց՝ մեղավոր եմ:

Թուր, որ զարկեց քարին,

Քար երկու կողմեն փեղկվավ,

Ինքն իր ձին գնացին մեջ

Քար եկավ իրար կպավ»(314):

Ագռավաքարի դռները բացվում են տարին երկու անգամ՝ Վարդավառին ու Համբարձման օրերին:

Մհերը չի կարող դուրս գալ այդ քարայրից, ասենք ցանություն էլ չունի, որովհետև աշխարհը դեռևս շատ է անկատար, դեռևս շատ են

մարդկանց մեղքերը, աշխարհը շատ է ծերացել, հողը՝ նույնպես և չի կարող դիմանալ նրա հրեղեն ձիու սմբակների դոփյունին:

Այնուամենայնիվ, Մհերը կմնա[±] որպես հավերժական կալանավոր Ագռավաքարում: Հարցի պատասպխանը կարող ենք գտնել Էպոսի վերջում խորհրդանշական ծեր հովվի հետ նրա հանդիպման դրվագում: Համբարձման մի գիշեր բացվում են Ագռավաքարի դռները, և հովիվը ներս է մտնում.

Կասեն մեկ Համբարձման գիշեր

Հովիվ կերթա եղ քար առաջ,

Մհերի քար իրարուց կբացվի

Հովիվ ներս կմտնի, կտեսնի

Հսկա մի մարդ էնտեղ նստած (315):

Մհերի ու ծեր հովվի հաղորդակցությունը բացահայտում է ժամանակի հարահոս ընթացքի փիլիսոփայական հայեցողությունը: Ժամանակն իր բոլոր չափումներով (անցյալ-ներկա-ապագա) հանդես է գալիս որպես անտրոհելի շղթայական ամբողջություն՝ յուրաքանչյուր հատվածում դրսևորելով համապատասխան բովանդակություն, սա Էպոսի բովանդակության գլխավոր առանցքն է, որի շուրջն էլ արտածվում են մնացած բոլոր հիմնախնդիրները: Ահա այսպիսի ուղղվածություն ունի ժամանակի ընթացքը Էպոսում. անցյալ՝ («Հողը խորթացել է, աշխարհը ծերացել է»), ներկա՝ («Քանի աշխարքը չար է, մեջ աշխարհի ես չեմ մնա») և ապագա՝ («Երբ պիտի ելնես»):

Ծերունի հովիվը հարցնում է Մհերին.

-Մհեր, դու ե՞րբ տելնիս եղ տեղեն

Մհեր կդառնա, կասի,

-Ես որ ելնեմ էստեղեն, հողն ինձ չի պահի:

Քանի աշխարք չար է

Հողը խորթացել է,

Մեջն աշխարհի ես չեմ մնա:

Որ աշխարքն ավիրվի

Մեկ էլ շինվի,

Երբ որ ցորեն եղավ քանց մասուր մի,

Ու գարին եղավ քանց ընկույզ մի

Էն ժամանակ հրամանք կա, որ

Ելնենք էդտեղեն:

Հովիվ որ դուրս կելնի

Քար կգա հասնի իրարու (315):

Քարայրի հավերժական լռությունը ուրբաթից-ուրբաթ խախտվում է Քուռկիկ Ջալալու խրխնջոցից, որը ոչ միայն Մհերի, այլև ամբողջ մարդկության ճիչն է.

Ուրբաթե ուրբաթ կասեն,

Ջուր կգա կաթի էդ քարեն

Կասեն՝ Մհերի ձիու ջուրն է:

Ու ամեն ճամբորդ ուրբաթ օրե

Կլսի Քուռկիկ Ջալալու խրխինջն էդ քարեն (316):

Էպոսում, որպես ժամանակի տարբեր հոսքերը միացնող օղակ, հանդես է գալիս քեռի Թորոսի կերպարը, որը միշտ հերոսների կողքին է ու ոգեշնչում է նրանց իր ներկայությամբ:

Այսպիսով ժամանակի ու տարածության միասնակաությունը «Մասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսում ունի ինչպես բովանդակային այնպես էլ ձևակառուցվածքային գործառույթներ, այսինքն՝ ժամանակը որոշակի տարածական չափումներում պահպանում է իր շարժման ընդգծված ուղղվածությունը: Ժամանակի ընթացքում էպոսի առասպելական կերպարները սկսած երկվորյակ եղբայրների աստվածայնությունից, «դարձել են տոհմային նախնիներ, կապվել աշխարհագրական որոշակի միջավայրի (Մասուն), տեղայնացվել, ենթարկվել վիպականացման ու տիպականացման»:⁹

Вардан Геворгян, Единство пространства и времени (хронотоп) в народном эпосе "Давид Сасунский" - В статье рассматриваются

⁹ **Арутюнян С.**, Давид Сасунский, Армянский народный эпос (на армянском языке), Ереван, 1961, стр 11.

особенности проявления единства пространства и времени в эпосе «Давид Сасунский». Особо отмечается, что время и пространство сыграли большую роль в развитии героев четырех эпических ветвей эпоса, как часть процесса формирования, развития и развития морально-психологических качеств. Одна и та же среда рождения героев эпоса, которые, однако, действуют в разные периоды, чем и характеризуются их сходства и различия.

Vardan Gevorgyan, Space and Time Unity (chronotope) in "David of Sassoun" folk epic - The article discusses the peculiarities of space and time unity in "David of Sassoun" folk epic. Heroes of the epic are born in the same environment, who, however, act in different periods, so their commonality and differences are characterized.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒՄ

(տեսապատմական անդրադարձ)

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՑԱՆ

Բանալի բառեր - իշխանություն, առաջնորդում, իշխանության օրենք, իշխանատենչություն, Պլուտարքոս, Պոմպեոս, Մաքս Վերեր, Ռոբերտ Գրին, Նելսոն Մանդելա:

Իշխանության ծագման և գործադրման հիմնախնդիրների քննարկումը, բնականաբար, հենվում է «իշխանություն» և «առաջնորդում» երևույթների ամենատարածված՝ վերերյան հայեցակարգի վրա: Ըստ այդմ՝ «**իշխանությունը**» սուբյեկտի (անհատ, խումբ, կազմակերպություն, խավ) հնարավորությունն է՝ որոշակի հանրույթի շրջանակներում (խումբ, ընտանիք, խավ, կազմակերպություն, հասարակություն) իրականացնելու սեփական կամքը, իսկ «**առաջնորդումը**» այդ հնարավորության փաստացի իրագործումն է, իշխանությունը տնօրինելու կերպը, սուբյեկտի իշխանական կամքը՝ գործողության մեջ: Իհարկե, իշխանության երևույթը մինչ այդ **Արիստոտելն** է մեկնաբանել որպես մարդկանց համակեցության անհրաժեշտ տարր, միջանձնային հաղորդակցման տեսակ, որն է օգտակար աշխատանք կատարելու հիմնապայման: Ըստ հույն մեծ փիլիսոփայի՝ միայն այնտեղ, որտեղ կարող ենք արձանագրել, որ «մեկ կողմը իշխում է, իսկ մյուսը՝ ենթարկվում, այդտեղ միայն կարող է խոսք լինել նրանց որևէ համատեղ աշխատանքի մասին»: Սա լիովին համահունչ է արիստոտելյան նպատակաբանությանը՝ երևույթների բացատրությանը նրանք ընդոծին օրինաչափությամբ. «Չէ՞ որ իշխելը և ենթարկվելը ոչ միայն անհրաժեշտ են, այլև օգտակար, և հենց ի ծնե ոմանք հակված են լինում ենթարկման, մյուսները՝ իշխելու»¹:

¹ **Аристотель**, Политика // Сочинения в 4-х томах, т. 4. М.: Мысль, 1984, с. 382.

Ըստ **Հեգելի** նույնպես՝ «իշխանություն» երևույթը ունի երկու կողմ՝ տիրող և ենթարկվող. դրանք միմյանց ենթադրում են, առանց մի կողմի՝ չկա մյուսը, չկա նաև «իշխանություն»՝ որպես հարաբերության տեսակ: Այսինքն՝ **«իշխանության օրենքը»** ներառում է և՛ իշխողին, և՛ իշխյալին: Մեկը տիրում է, մյուսին կառավարում են: Իշխանությունը մի ըմբռնում է, որում բոլորը հա-վասարվում են: Իշխելն է պայմանավորում նրանց փոխհարաբերությունները՝ ուժի, հանճարի և խոսքի իշխանությունը²: Ընդ որում, իշխանության այդ երկկողմանի էությունը, Հեգելի կարծիքով, հատկապես ցայտուն է արտահայտված «արևելյան մարդու բնավորության» մեջ. այստեղ ամեն ինչ մեկընդմիջտ որոշված է, քարացած, ուստի մեզ չպիտի զարմացնի առերևույթ հակասական միտումների համադրումը՝ «ամենքի վրա իշխելու ձգտում և հնազանդ ենթարկվածություն ամեն մի ստրկության»³:

Արդ, եթե փորձենք ասվածը տեղափոխել «դերերի» տեսության դաշտ, ապա կարող ենք նկատել, որ «իշխանությունը» բնորոշում է որոշակի համակարգի ներսում մյուսների համեմատ իշխանության սուբյեկտի (իշխանություն կրողի) դիրքը, իսկ իշխանության սուբյեկտի՝ մյուսներին «առաջնորդելու» պարտականություն-գործունեությունը բխում է այդ դիրքը գրավելու հանգամանքից: Փաստորեն իշխանությունը իշխող սուբյեկտի գրաված դիրքի ստատիկական բնութագիրն է, «առաջնորդումը»՝ դինամիկական: Իսկ նրա այդ «դիրքը» գոյանում է պաշտոնական, մասնագիտական, տարիքային, գույքային, հուզական, հեղինակության, հարգանքի, հավատի և այլ հիմքերով:

Իշխանության հիմնախնդրի քննարկումը տեսաբանները սկսում են պետության ծագման առնչությամբ (թեպետ, հանրային իշխանություն, որպես այդպիսին, եղել է, անտարակույս, նաև մինչ

² **Гегель**, Исторические этюды // Гегель, Работы разных лет в двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 1970, с. 214.

³ Անդ, էջ 214 – 215:

պետության ծագումը. ցեղատոհմային կառավարումը նույնպես իրականացվել է իշխանության տարբեր ձևերի գործադրմամբ, բայց այս թեման առանձին քննարկման նյութ է). այդպես է վարվում նաև **Մաքս Վեբերը**, սահմանելով պետությունը որպես սոցիալական մի գոյացություն, որը տվյալ տիրույթում (համապատասխան երկրի տարածքի շրջանակներում) օժտված է օրինավոր բռնություն գործադրելու իշխանության մենաշնորհով, և դարձյալ միայն պետությունը, որպես իրավունքի միակ աղբյուր, կարող է արտոնել առանձին հաստատություններին և անձանց օրինավոր բռնություն գործադրման լիազորություն⁴: Իշխանության դիտարկումը պետության գործառության լույսի ներքո Վեբերին հնարավորություն է ընձեռել տարբերակելու «իշխանություն» երևույթի երկու տարբեր բնութագծերը՝ «**օրինակարգությունը**» (լեգալությունը), այսինքն՝ իշխանության սուբյեկտի գործելակերպի՝ օրենքներով ու կանոններով սահմանված և ձևակերպված լինելը, և «**օրինականությունը**» (լեգիմիտությունը)՝ իշխանության օբյեկտի՝ կառավարվողների որոշակի վերաբերմունքը իշխանության հանդեպ: Այսօրինակ ըմբռնմամբ՝ իշխանությունը օրինակարգ է իրավական վավերացում-ձևակերպումների շնորհիվ. իշխանության սուբյեկտի կամքն արտահայտված է իշխանության օբյեկտի վարքագիծը կարգավորող որոշակի կանոնների ձևով, որոնց անշեղ կատարումն ապահովում են հսկելու իրավասությամբ օժտված անձինք կամ հաստատությունները: Օրինակարգությունը իշխանության արտաքին, առարկայական մարմնավորումն է, օրինականությունը՝ իշխանության ներքին ընկալման որակի բնութագիրն է:

«Իշխանություն» երևույթը բնութագրող այս երկու հիմնարար հասկացությունների պարզաբանումը մեզ հնարավորություն է տալիս անդրադառնալու իշխանությունը փաստացի գործադրողի՝ իշխանավորի վարքագծին: Իսկ դրա համար առավել հարմար

⁴ См. u **М. Вебер**, Политика как призвание и профессия // Вебер М., Избранные произведения / Пер. с нем., М.: Прогресс, 1990, с. 645 – 651.

տիրույթը վերերյան «**ռացիոնալ-բյուրոկրատական**» կառավարման **համակարգն** է, քանի որ հատկապես այստեղ է, որ սուբյեկտի իշխելու իրավունքը կորցնում է անձնային երանգը, դառնում կանոնակարգված համակարգի վերանձնային հատկությունը: Այդ հանգամանքը մեկ նախադասության մեջ փայլուն կերպով ամփոփել է Մ. Վեբերը. «Իշխանության օրինականությունն արտահայտվում է նպատակասլացորեն մտածված, ստույգ ձևակերպված և հանրահռչակված կանոնների օրինակարգության մեջ»⁵: Այս համակարգը, հիրավի, հավակնում է օրինականության, այսինքն՝ կառավարվողների կամավոր հնազանդության, շնորհիվ օրինակարգության ապահովման: Սա իշխանության երկու բնութագրերի ներդաշնակության դեպքն է: Իշխանության մյուս երկու՝ ավանդական (նահապետական) և քարիզմատիկ տեսակները գուրկ են օրինակարգությունից, այսինքն՝ ձևայնացած և հաստատագրված կանոնների համակարգից, բայց օժտված են օրինականությամբ. առաջին դեպքում իշխանությունը ընդունելու և կամովին ենթարկվելու հիմքը հեղինակությանը (ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ կրոնական) ենթարկվելու սովորությունն է, երկրորդ դեպքում՝ կառավարվողների հավատը դեպի իշխանություն կրողի, առաջնորդի «առանձնաշնորհը» (քարիզման)՝ նրա «արտաառօրեական», արտասովոր կարողությունները: Այստեղ արդեն պիտի արձանագրենք հակադիր պատճառականությունը. նկատի ունեմ այն, որ ի տարբերություն «ռացիոնալ-բյուրոկրատական» իշխանության, վերջին երկու դեպքում իշխանությունը կարող է համարվել (իշխանության սուբյեկտն էլ կարող է հավակնել լինելու) օրինակարգ (թեկուզ պայմանականորեն), եթե ապահովված է օրինականությունը: Այս համեմատությունից պարզ է դառնում, թե ինչու է ռացիոնալ-բյուրոկրատական համակարգը եղածների մեջ առավել կենսունակն ու արդյունավետը: Այստեղ իշխանությունը գործում է ոչ թե, այսպես

⁵ **М. Вебер**, Хозяйственная этика мировых религий // Вебер М., Избранное. Образ общества / Пер. с нем., М.: Юрист, 1994, с. 71.

ասած՝ «կրկնակի սուբյեկտիվության» հիմքով (նկատի ունենալով սուբյեկտիվ իրողության սուբյեկտիվ ընկալումը՝ իշխանավորի հեղինակության կամ առանձնաշնորհյալ առաջնորդի այս կամ անձնային հատկության անձնավորված ընկալումը կառավարվողների կողմից), այլ վերանձնային, վերսուբյեկտիվ սկզբունքով: Այս պարագայում իշխանության սուբյեկտի կամքի իրականացումը ոչ թե զուտ սուբյեկտիվ ընտրություն է, առավել ևս կամայականության դրսևորում, այլ բյուրոկրատական կարգավորվածությունից բխող անդեմ պահանջ: Իշխանության սուբյեկտը ենթարկված է իշխանական համակարգի ընդոծին տրամաբանությանը: Այս լույսով հասկանալի է դառնում վերբերյան ձևակերպման խորությունը. «Հրամանը բխում է ոչ թե անձնական հեղինակությունից, այլ անդեմ նորմից, և բուն հրամանի արձակումը, իր հերթին, նորմի պահանջի կատարումն է, ոչ թե անսանձ կամայականություն, ողորմածություն կամ արտոնություն: Պաշտոնյան իշխանություն կրողն է, բայց նա երբեք դա չի իրականացնում իր անունից, այլ մշտապես անդեմ «հաստատության»՝ ի շահ նորմատիվային որոշակի կանոնների հիման վրա ձևավորված և դրանց ենթարկվող մարդկանց համակեցության»⁶:

Այս դատողությունների տեսակետից անդրադառնանք իշխանության սուբյեկտի և բուն իշխանության փոխհարաբերության հարցը, այլ կերպ ասած՝ իշխողը (միապետը, նախագահը, կազմակերպության ղեկավարը, ընտանիքը հայրը և այլն) ինչպես է ընկալում իր իշխանությունը, այսինքն՝ սեփական կամքի անխոչընդոտ իրականացումը: Մեկ անգամ էլ դիմենք գերմանացի սոցիոլոգին: Քաղաքական գործչի վարքագծի դիտարկման օրինակով Վեբերն առանձնացնում է **իշխանավորի հետևյալ երեք հատկությունը**: Առաջինը «կրքոտությունն» է՝ գործին նվիրվածությունը, կողմնորոշումը դեպի հնարավորինս արդյունավետ աշխատանքը: Երկրորդը «պատասխանատվությունն» է, որն ավելի որոշակի է

⁶ Անդ, էջ 67:

դարձնում իշխանավորի գործունեության գնահատումը: Երրորդ հատկությունը Վեբերն անվանում է «աչքաչափ». նկատի ունի իշխանավորի ունակությունը պահպանելու որոշակի տարածություն սեփական իշխանության և իր «ես»-ի միջև, որի շնորհիվ նա ունակ է դառնում գործելու «ներքին զսպվածությամբ և հանդարտությամբ», այնինչ տարածության բացակայությունը հանգեցնում է մի «մահացու վտանգի»՝ փառասիրությանը: Սա յուրատեսակ «ինքնահարբեցում» է, ավելի շատ անձնական իշխանությունը ցուցադրելու, տպավորություն գործելու, «իշխանությունից ինքնին հաճույք ստանալու» վարքագիծ, քան փաստացի առաջնորդում⁷:

Այս կերպ է ապահովվում իշխանության պահպանման և արդյունավետ գործադրման կարևոր, թեպետ արտաքուստ պարադոքսային թվացող պայմանը: Սեփական իշխանությունը ընկալել որպես դիրքից բխող վարքագիծ, այլ ոչ սեփական ազատ ընտրություն, անձնական կամքի արտահայտություն: Եթե չի ապահովվում այս պայմանը, ապա իշխանությամբ օժտվածը սկսում է ընկալել իր իշխանությունը ոչ որպես դիրքից ածանցյալ կարողություն, այլ որպես իր անձնային հատկություն: Այստեղից էլ, վեբերյան բնութագրմամբ, **իշխանավորի կործանարար փառասիրությունը**, երբ նա հաշվի չի նստում ոչ միայն այլոց կարծիքների հետ, այլև առարկայական հնարավորությունների: «Թե տերը ես եմ՝ բակլան խաշած եմ ցանում» հայկական ասացվածքը լավագույնս բնութագրում է իշխանական գոռոզամտությունը: Վոյուն-տարիզմը, «վոժդիզմը», «նապոլեոնական համախտանիշը», առաջնորդի գերբարձր ինքնագնահատականի մյուս դրսևորումները հետևանքն են իշխողի ընկալման խաթարման, երբ դիրքը, պաշտոնը, կարգավիճակը ներքնայնացվում է, իմաստավորվում որպես զուտ անձնային հատկություն:

⁷ См. М. Вебер, Политика как призвание и профессия, с. 690 – 692.

Պատահական չէ, ուրեմն, որ իրական կյանքում հանդիպում ենք ավելի շատ իշխանության չարաշահման դեպքերի, ապօրինությունների, քան խելամիտ գործադրման: Առավել վնասակարը երկու երևույթ է՝ իշխանության համակարգին ներհատուկ ամենակուլ ծավալապաշտությունը և իշխանատենչությունը՝ որպես անձնային հատկություն: Պատմության ընթացքը բազմիցս վկայել է, որ իշխանությունը, լինի ընտանիքի ներսում, թե ամբողջ պետության ծավալով, հակված է ավելի ու ավելի ընդլայնելու իր ազդեցության տիրույթը, քանի դեռ չի հանդիպում դիմադրության: Ուստի և բնականոն կարող է համարվել այն իշխանությունը և, համապատասխանաբար, այդ իշխանության վրա խաբսխված առաջնորդումը, եթե միշտ առկա են տվյալ իշխանությունը և առաջնորդումը սահմանափակող, գսպող հանգամանքներ: Հակազդեցություն չստացող միանձնյա առաջնորդը, որ սկզբնապես սեփական կամքը իրականացնում է ենթարկվելով իրավունքին և օրենքներին, որպես կանոն, անցնում է բնականոն կառավարման սահմանը, աստիճանաբար վերածվում սեփական կամքը միակ իրավունքի և օրենքի վերածող բռնակալի: Նույն կերպ՝ հակազդեցություն չստացող կառավարման համակարգն է աստիճանաբար բյուրոկրատանում, վերածվում մի կառույցի, որի մեջ ներգրավված պաշտոնակատարներն ավելի շատ հոգում են սեփական վերարտադրության մասին, քան գործառույթների և պարտականությունների կատարման: Ինչ վերաբերում է իշխանատենչությանը, ապա որպես անձնային հատկություն դա կարող է դրսևորվել ինչպես հենց սկզբից՝ հասուն անձի հոգեկան կառուցվածքում, արժեքային կողմնորոշումներում՝ դառնալով փաստորեն իշխանության ձգտելու, առաջնորդի դեր խաղալու հզոր ազդակ, այնպես էլ բուն իշխանավարման ընթացքում, երբ իշխանավորը ձգտում է սեփական կամքը իրականացնելու միջոցների, ազդեցության լծակների տիրույթի անվերջ ընդլայնման:

Իշխանությունը, այդպիսով, լինելով իշխանավորի հնարավորություն՝ իրականացնելու սեփական կամքը, ազդելու այլոց վարքի վրա, միաժամանակ ազդում է հենց իր՝ իշխանավորի վրա: Թե՛ պատմությունը, թե՛ ներկա կյանքը բազմաթիվ հաստատումներն են տալիս այն իրողության, թե իշխանությունն ստացած անձն ինչպես է փոփոխվում այդ իշխանության գործադրման, առավել ևս՝ իշխանության տիրույթի ընդլայնման, սեփական կամքը դրսևորելու իրականությունն դարձնելու հնարավորությունների գորացման ընթացքում: Այդ փոփոխությունը ներառում է մարդուն բնորոշող առավել հիմնարար կողմը՝ նրա արժեքային համակարգը, ինչին էլ հետևում են գործելակերպի, մտածելակերպի, խոսելակերպի որոշակի փոփոխությունները: Երբեմն մարդու արժեհամակարգի փոփոխություններն այնքան խորքային են լինում, որ եթե համեմատենք նույն մարդուն իշխանությունն ստանալու պահին և փոքրիշատն երկարատև իշխանավարման շրջանում, ապա դրանց էապես տարբեր մարդիկ կարող ենք համարել:

Իշխանությունն ստացած անհատի անձնային ամենաէական փոփոխությունը, թերևս, արտահայտվում է այն պարադոքսի ձևով, որ որքան մեծանում է անձի իշխանությունը, այնքան ավելի է նա ձգտում իշխանության հետագա ընդլայնման: Այս պարադոքսը ամերիկացի կառավարաբան Ռոբերտ Գրինը համարում է **իշխանության 48 օրենքներից մեկը**. «Ոչ ոք չի ձգտում այն բանին, որ ավելի քիչ իշխանություն ունենա. ամեն ոք ձգտում է ավելի մեծ իշխանության»⁸: Իշխանության և իշխանավորի անձի միջև այսօրինակ կապին շատ հեղինակներ են ուշադրություն դարձրել: Դեռևս Նիկոլո Մաքիավելին էր մատնանշում ունեցած իշխանությունը պահպանելու անհրաժեշտության մասին իշխանավորի մտահոգության հանգամանքը. «Մարդկանց միշտ թվում է, թե իրենց տիրապետումն անբավարար կերպով է ապահովված, եթե իրենք չանեն նորանոր ձեռքբերումներ»⁹:

⁸ **Р. Грин**, 48 законов власти / Пер. с англ., М.: Рипол классик, 2002, с. 21.

⁹ **Н. Макиавелли**, Рассуждения о первой декаде Тития Ливия. М.: Мысль, 1996, с. 127.

Օլդոս Հաքսլին երևույթը բացատրում է բուն իշխանության յուրահատկությամբ, իշխողի հոգեբանության վրա գրեթե մոգական ազդեցությամբ. «Իշխանության բնույթն այնպիսին է, որ նույնիսկ նրանք, ովքեր գիտակցաբար չեն ձգտել իշխանության, այլ ստանձնել են այն հարկադրաբար, հաճախ սկսում են ավելիին ձգտել»¹⁰:

Գերբարձր ինքնագնահատականը, սեփական դիրքի և հեղինակության գերագնահատումը հանգեցնում են առաջնորդի ինքնամոլորեցմանը, երբ նա դադարում է ունակ լինել սթափ գնահատելու իրավիճակը, մանավանդ նաև շրջապատված է լինում շողոքորթ մերձավորներով, որոնք նրան հավաստի տեղեկություններ չեն տրամադրում արտաքին աշխարհի մասին: Այսպես, հռոմեացի զորավար **Գնեոս Պոմպեոսը** հանգամանքների բերումով մի պահ ձեռք էր բերել բացարձակ իշխանություն. առաջին եռապետությունը տրոհվել էր Մարկոս Կրասոսի զոհվելով, Հուլիոս Կեսարը Գաղիայում էր (սենատը նույնիսկ անգամ արգելել էր նրան վերադառնալ Իտալիա), Պոմպեոսը ընտրվել էր որպես միակ կոնսուլ (խախտելով պարտադիր երկու կոնսուլի ընտրության կարգը), նրա իշխանությունը և փառաբանությունը ժողովրդի մեջ գազաթնակետին էր հասել: Մինչդեռ երկիրը քաղաքացիական պատերազմի շեմին էր. շուտով Կեսարն անցնելու էր Ռուբիկոն գետը՝ այդկերպ փաստացի պատերազմ հայտարարելով Հռոմին:

Սակայն Պոմպեոսը չէր գիտակցում վտանգի չափը: «Քանզի գոռոզությունն ու մեծ բերկրանքը,– վկայում է **Պլուտարքոսը**,– տիրել էին Պոմպեոսին և նրա միջից դուրս մղել բոլոր բանական ըմբռնումները գործերի իսկական դրության մասին: Պոմպեոսը հիմա բոլորովին մի կողմ էր նետել իր սովորական զգուշությունը, որն առաջ միշտ ապահովում էր նրա անվտանգությունը և ձեռնարկումների հաջողությունը: Նա դարձել էր չափազանց հանդուգն և քամահրանքով էր խոսում Կեսարի հզորության մասին: Նա կարծում

¹⁰ **Օ. Խակսլի**, О дивный новый мир // Антиутопии XX века М.: Книжная палата, 1989, с. 19.

էր, որ ինքը կարիք չի ունենա Կեսարի դեմ զենք գործի դնելու կամ դիմելու որևէ դժվարին ու հոգսաշատ գործողության, այլ որ հիմա ինքը շատ ավելի հեշտությամբ կոչնչացնի իր ախտյանին, քան մի ժամանակ նրան բարձրացրել է»¹¹:

Իրականության զգացումը կորցրած առաջնորդը ոչ միայն իրեն է վնասում, այլև իրեն հավատացող և հետևող անձանց: Դա է ապացուցում Պլուտարքոսի մտքի շարունակությունը. «Այսպես Պոմպեոսը է՛լ ավելի էր տոգորվում մեծամտությամբ և, հավատալով իր հզորությանը՝ հակառակորդի ուժերի նկատմամբ հասավ այնպիսի արհամարհանքի, որ ծաղրում էր նրանց, ովքեր վախենում էին պատերազմից: Իսկ նրանց էլ, ովքեր ասում էին, թե չեն տեսնում այնպիսի մի գորք, որը կռվելու է Կեսարի դեմ, եթե Հռոմի վրա գա, Պոմպեոսը զվարթ ժպիտով խնդրում էր չանհանգստանալ: «Բավական է, որ ես,– ասում էր նա,– ոտքս գետնին խփեմ Իտալիայի ուղածդ տեղում, տեղնուտեղը գետնի տակից կհայտնվեն և՛ հետևակ, և՛ հեծյալ զորքեր»»: Գոռոզ առաջնորդը չարաչար պատժվում է: Կեսարն անցնում է սահմանը, առանց դիմադրության շարժվում դեպի Հռոմ, խուճապ է սկսվում, անգամ սենատորներն են հեռանում, Պոմպեոսն էլ է թողնում քաղաքը, ընդ որում նույնիսկ նրա համախոհներն են ծաղրանքով հիշեցնում պարծենկոտ հայտարարությունը, առաջարկում «ոտքը խփել գետնին»: Ի դեպ, Կեսարը, տիրելով Հռոմին, ոչ մեկի խաթրին չի դիպչում, հռչակում է գլխարկության քաղաքականություն, ամեն կերպ սիրաշահում բնակիչներին, անգամ հաշտության հեռակա առաջարկություն է անում Պոմպեոսին: Վերջինս չի հավատում Կեսարին, իսկ միգուցե փառասիրությունը թույլ չի տալիս ընդառաջ գնալու նախկին զինակցին: Նրանց բախումն անխուսափելի է դառնում, վճռական ճակատամարտում Պոմպեոսի զորքը պարտվում է, ինքն էլ ապաստարանի որոնումներն ավարտում է Եգիպտոսում, որտեղ նենգաբար սպանվում է. եգիպտական

¹¹ Պլուտարքոս, Համեմատական կենսագրություններ // Երկեր, Եր.: Հայաստան, 1988, էջ 282–283:

ղեկավարությունը ենթադրում էր, թե կհաճոյանա Կեսարին, այնինչ վերջինս վշտանում է և մահապատժի ենթարկում հանցագործներին (նման երևելի հռոմեացուն ստորաբար սպանելու համար): Այդպես անփառունակ վերջացավ մեկի կյանքը, ում դեռ երիտասարդ տարիքում տվել էին «Մեծ» (Մագնոս) պատվանունը: Երիցս արդարացի էր Պլուտարքոսը. «Ինչպիսի՜ երջանկություն կլիներ նրա համար, որ հենց այդ ժամանակ էլ ավարտեր իր կյանքը, երբ նրան դեռ ուղեկցում էր Ալեքսանդրի հաջողությունը»¹²:

Վերադառնանք առաջնորդի **իշխանատենչության** քննարկմանը: Ամերիկացի նշանավոր հոգեվերլուծաբան, փիլիսոփա, սոցիոլոգ **Էրիխ Ֆրոմը** իշխանության ներքնայնացման վերոնշյալ երևույթը դիտարկել է իր առանձնացրած՝ մարդ արարածին բնորոշ երկու կենսակերպերի՝ «ունենալու» (having modus) և «լինելու» (being modus) հայեցակարգի շրջանակում: Ըստ Ֆրոմի՝ այս տարբերակումը ոչ թե անհատի առանձին հատկություններին է վերաբերում, այլ հիմնարար նշանակություն ունի մարդու կենսափիլիսոփայության համար. «Ես նկատի ունեմ անհատի արժեքային կողմնորոշումների երկու հիմնական տեսակը, աշխարհում մարդու կեցության երկու կենսակերպ, անձի կառուցվածքի այն երկու բաղադրիչները, որոնցից մեկի գերակշռումը պայմանավորում է անհատի ամբողջականությունը՝ իրեն հատուկ մտքերով, հույզերով և արարքներով հանդերձ.... «Ունենալու» կողմնորոշմամբ մարդը աշխարհին մոտենում է որպես սեփականատերը իր գույքին»¹³: Ուրեմն, իշխանություն ունենալու պարագայում նման մարդն այդ իշխանությունից, ավելի ստույգ իշխանական դերից բխող հեղինակությունը սեփականացնում-ներքնայնացնում է. «Մտածելակերպի սխեման այսպիսին է՝ սա իմն է, սա ես յուրացրել եմ, ես սրա տերն եմ, սա իմն է դարձել առհավետ, սա ինձ ներհատուկ է, սա իմ մեջ է և անմատչելի է որևէ օտար

¹² Անդ, էջ 269:

¹³ **Զ. Փրոմ**, *Иметь или быть?* / Пер. с нем., М.: АСТ, 2017, с. 44.

նունձգության համար»¹⁴։ Եվ ինքնին հասկանալի է, որ նման հոգեբանությամբ ղեկավարի համար անհնարին է պատկերացնել իշխանությունից կամովին հեռանալը։

Իսկ չէ՞ որ **իշխանական դիրքից ժամանակին հեռանալու կարողությունը** բացառիկ նշանակություն ունի ամեն մի մակարդակի ղեկավարի վարքագծի համագումարային գնահատականի համար։ Այստեղ տրամաբանությունը շատ պարզ է. որոշակի հանրային շրջանակներում դու իրականացրել ես քո կամքը, առաջնորդել ես ենթականերիդ և հետևորդներին, բայց գալիք է մի պահ, երբ պետք է հեռանաս, տեղդ զիջես հաջորդ առաջնորդին, կարողանաս իշխանությունդ հանձնել։ Այս տրամաբանությունը նաև օրենսդրական իրողություն է ժամանակակից շատ պետություններում, երբ նախագահի կամ ղեկավարի պաշտոնը ունենում է ժամկետային սահմանափակումներ։

Ուշագրավ են ճապոնական կառավարաբանության նահապետ **Կոնոտուկե Մացուսիտայի** նկատառումները առաջնորդի՝ ժամանակին հեռանալու կարևորության մասին. «Պետության մակարդակով լինի, ընկերության, թե ամեն մի այլ կազմակերպության՝ ղեկավարի համար ծայրահեղորեն կարևոր է իմանալ, թե երբ է հարկավոր թողնել իր դիրքը։ Բայց եթե նա դարձել է ինչ-որ գաղափարի մոլագար կամ չափազանց ինքնավստահ կամ կուլ է գնացել ազահությանը, ապա կարող է և չնկատել այն ազդակները, որ հուշում են, թե հեռանալու պահն է։ Նույն կերպ էլ, եթե նա կորցնում է ժամանակի զգացողությունը, ապա հնարավոր է, որ հեռանալու մասին հայտարարվի, երբ հեռանալ չէր կարելի, դրանով առաջացնելով բազում խնդիրներ և անգամ վնասելով այլոց»¹⁵։

Սա շատ հին խնդիր է, և պատմությունը մեզ ցուցադրում է ինչպես իշխանության գալուն, այնպես էլ իշխանությունից հեռանալ-չհեռանալուն առնչվող բազում ողբերգություններ։ Հանուն

¹⁴ Անդ, էջ 48։

¹⁵ **К. Мацусита**, Философия менеджмента / Пер. с англ., М.: Альпина Паблишер, 2016, с. 51.

իշխանատիրության խարդավանքներ, դավադրություններ, դավաճանություններ, պալատական հեղաշրջումներ ու սպանություններ կան շատ պետությունների անցյալի էջերում: Հիշատակենք միայն մեկ փաստ. Հռոմի կայսրության առաջին 300 տարվա ընթացքում 50 ղեկավարներին 37-ը կամ սպանվել են, կամ հարկադրված ինքնասպան են եղել:

Իշխանավորի՝ ժամանակին կանգ առնելու մասին է **Ռոբերտ Գրինի** նշանավոր 48 օրենքներից եւս մեկը. «Նախատեսած նպատակիցը հեռու մի անցիր: Հաղթելիս՝ իմացիր թե ե՛րբ է հարկավոր դադար տալ»: Հիշատակելով բազում օրինակներ և հանգամանորեն վերլուծելով մի քանիսը՝ Գրինն ամփոփում է միտքը. «Պատմության մեջ կիսոված են փառավոր կայսրությունների ավերակները և այն առաջնորդների դիակները, որոնք չեն կարողացել ժամանակին կանգ առնել և հանրագումարի բերել սեփական նվաճումները»¹⁶:

Իշխանագրկման անձնային-հոգեբանական կողմի մասին կարծիք է հայտնել շոտլանդացի նշանավոր տնտեսագետ և բարոյագետ-փիլիսոփա **Ադամ Սմիթը**: Ամեն ոք ձգտում է բարգավաճման, հանրային կյանքում ճանաչման և բարձր դիրքի, իսկ վերջինիցս ածանցյալ իշխանության զգացումը մարդու առավել հզոր զգացումներից մեկն է: Ահա թե ինչու իշխանությունից զրկվողը հոգեբանորեն ծանր է դա տանում. «Ուրիշ մարդկանց զգացումների վրա այն իշխանությունից զրկվելը, որ այդպես դյուրին տրամադրում է մեզ նույն այդ իշխանությունը, նմանօրինակ կորուստը դարձնում է անտանելի»¹⁷: Բանն այն է, որ իշխանատենչությունը շատ վտանգավոր զգացում է, և որքան երկար է մարդը մնում իշխող դիրքում, այնքան ավելի է այդ զգացումը դառնում ամենակուլ՝ մյուս բոլոր զգացումներն աղոտանում, աղքատանում են անհատի համար: Սրանով էլ բացատրվում է շատերի անկումային հոգեբանությունը պաշտոնանկումից հետո: Դա էլ արձանագրում է Սմիթը.

¹⁶ Р. Грин, 48 законов власти, с. 732, 734.

¹⁷ А. Смит, Теория нравственных чувств / Пер. с англ., М.: Республика, 1997, с. 75.

«Պաշտոնանկ եղած պետական գործիչներից սոսկ քչերին է հաջողվում հանուն իրենց հանգստության հաղթահարել սեփական պատվամոլությունը և արհամարհանքով վերաբերվել այն մեծարանքներին, որոնք նրա համար արդեն դարձել են անհասանելի»¹⁸:

Իհարկե, պատվամոլության հանգամանքը դյուրին է բացատրում իշխանական դիրքը կամովին չլքելու դեպքը, սակայն չենք կարող բոլորին դա վերագրել: Եթե նկատի ունենանք ժամանակակից ժողովրդավարական հանրապետությունները, ապա բացառված չեն իշխանությունը չզիջելու ավելի վեհ դրդապատճառներ՝ պետության և ժողովրդի առջև պատասխանատվության զգացումը, սկսված ծրագրերն անպատճառ իրականացած տեսնելու մղումը, անհանգստությունը հասարակության ապագայի համար և այլն: Այդուհանդերձ, ժողովրդավարության սկզբունքների պահպանման և անձնական դիրքորոշման միջև երկընտրանքը շիտակ առաջնորդը լուծում է հոգուտ առաջինի, և հենց այդ լուծումն էլ բնութագրում է նրա իսկությունը՝ իսկապես շիտակ առաջնորդ է, թե՞ պատեհապաշտ իշխանավոր: Ամերիկացի նշանավոր գրող, քաղաքական մեկնաբան **Ուոլտեր Լիպմանը** այստեղ տարբերակում է «պետական այր» հասկացությունը. «Ոչ բոլոր առաջնորդներն են պետական այրեր: Դրա փոխարեն բոլոր առաջնորդներն էլ չեն սիրում իրենց իրավասությունները վայր դնել, ընդ որում նրանց զգալի մասը դժվարությամբ է հավատում այն բանին, թե հանգամանքների անհաջող դասավորության դեպքում իրենց հաջորդն ավելի չի վատթարացնի վիճակը: Նրանք անգործունյա չեն սպասում, մինչև որ հանրությունը կվերլուծի իրենց վարած քաղաքականությունը, քանզի որքան լավ հանրությունը պարզի կատարվածը, այնքան ավելի երերուն է դառնում իրենց դրությունը, ուստի և պարբերաբար ուժեղացնում են սեփական դիրքերը»¹⁹: Միգուցե այդկերպ հասկանալի է

¹⁸ Անդ, էջ 75 – 76:

¹⁹ **У. Липман**, Общественное мнение / Пер. с англ., М.: Институт фонда “Общественное мнение”, 2004, с. 238.

դառնում հետխորհրդային որոշ հանրապետություններում սահմանադրության վերանայումը, երբ վերացվում է նախագահի՝ երկու ժամկետից ավելի ընտրության արգելքը:

Իսկապես, Բելոռուսի նախագահ Ալեքսանդր Լուկաշենկոն իշխում է 1994 թվականից, արդեն հինգ անգամ ընտրվել է նույն պաշտոնում, ինչի համար նույնիսկ հանրաքվեով (2004թ.) վերացրել է երկու ժամկետից ավելին ընտրվելու սահմանադրական արգելքը: Արդե՛հանի նախագահ Իլիամ Ալինը չորս անգամ է ընտրվել նախագահ՝ 2003 թվականից: Բայց երկարակեցության ռեկորդը Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբայևինն է. նա պետության ղեկավարն է եղել 1989թ. մինչև 2019թ. մարտը: Այդ ցուցանիշին շատ չի զիջում Ռուսաստանի նախագահ Վլադիմիր Պուտինը, որ պետության գլուխն է 2000թ. սկզբից. այսպես ասած՝ «երկու գումարած երկու անգամ» նախագահ է ընտրվել՝ միջանկյալ վարչապետության մեկ ժամկետով, ղեկավարելու է մինչև 2024 թվականը: Ինչո՞վ բացատրել իշխանությանն այսկերպ կառչելու ձգտումը: Իհարկե, տարբեր պատասխաններ կլինեն: Ըստ իս, սկզբնական շրջանում նորընտիր ղեկավարը լիովին գիտակցում է, որ իրեն տրվել է ժամանակավոր իշխանություն՝ սեփական դիրքից ածանցյալ: Աստիճանաբար, սակայն, տեղի է ունենում հոգեբանական և բարոյական այլափոխում. իշխանության սուբյեկտը սկսում է այն ընկալել ոչ թե գործառույթի կատարում, այլ սեփական ընդոծին հատկանիշ, անհատականության բացառիկ բնութագիծ: Իրերի բնականոն վիճակը գլխիվայր է շրջվում. եթե նախապես հանրությունը վարձել է ղեկավարի, որ նա սպասարկի հանրային կարիքները, այսինքն՝ կատարի կառավարչական որոշակի գործողություններ, ապա շրջված վիճակում այլափոխված, կարող ենք ասել՝ «ժամկետանց» առաջնորդը ջանում է իր կամքը թելադրել հանրությանը, զրկել ընտրություն կատարելու իրավունքից: Եվ որքան ավելի է նա ջանում մնալ իշխանության գլուխ, այնքան ավելի պարզ է, որ ամեն ինչից զատ, նա անհաջող առաջնորդ է, քանի որ սահմանված

Ժամկետում իշխելու ընթացքում շիտակ առաջնորդը պարտավոր է նաև պայմաններ ապահովել հերթական առաջնորդի համար, այլ ոչ թե փակել մյուսների, հատկապես սերնդափոխության ճանապարհը:

Պատմության մեջ եղել են, թեպետ խիստ հազվադեպ, իշխանությունի կամովին հեռանալու դեպքեր: Հիշենք հին հռոմեացի նշանավոր գորավար Սուլլայի օրինակը, որ Հռոմի սենատից ստացավ անժամկետ դիկտատորի լիազորություններ (թեպետ, ըստ օրենքի, դա ժամանակավոր մի պաշտոն էր՝ տասն օրվանից առավելագույնը՝ վեց ամիս), բայց երեք տարի անց (մ.թ.ա. 82-79) անակնկալ հրաժարական տվեց և սկսեց ապրել մասնավոր քաղաքացու պես: Ավելի հետաքրքրական է Դիոկղետիանոսի վարմունքը. 284թ. կայսեր դառնալիս՝ նա խոստացել էր քսան տարի հետո թողնել գահը, այդպես էլ վարվեց՝ 305 թ. հեռացավ (իր կայսերակից Մաքսիմիանոսի հետ միասին), իշխանությունը խաղաղ փոխանցելով իր իսկ նախապատրաստած փոխարինողներին (Կոնստանտինոս Քլոբոսին և Գալերիոսին) և հետագայում էլ քանիցս մերժեց քաղաքական կյանք վերադառնալու առաջարկությունները:

Առավել ևս ուշադրության պիտի արժանանա ժամանակին և կամովին իշխանությունից հեռանալու դեպքերի անձնային հիմնավորումների վերլուծությունը: Առաջնորդի ինքնագնահատականը, իր արածի և չարածի մասին մտորումները, հետևորդներին փոխանցվող հրաժեշտի ուղերձները, առհասարակ առաջնորդման էության մասին մտքերն արժեքավոր նյութ են ամենից առաջ բուն առաջնորդի անձն ավելի խորը ճանաչելու համար: Դիտարկենք **Նելսոն Մանդելայի**՝ Հարավաֆրիկյան Հանրապետության առաջին սևամորթ նախագահի հրաժեշտի խոսքի առավել էական հատվածը: Ինչպես հայտնի է, ռասայական խտրականության և ՀԱՀ-ում ապարտեիդի պաշտոնական քաղաքականության դեմ անխոնջ մարտիկը 27 տարի անցկացրել է բանտում, իսկ ազատվելուց հետո, 76 տարեկանում ընտրվում է (1994 թ.) ՀԱՀ նախագահ: Դեռ նախընտրական շրջանում Մանդելան խոստացել էր չառաջադրվել

հնգամյա երկրորդ ժամկետի համար, թեպետ ուներ վիթխարի հեղինակություն թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում (խաղաղության Նոբելյան մրցանակակիր էր, ընտրված էր միջազգային բազմաթիվ կազմակերպությունների ղեկավար կազմում): Հավելենք, որ հենց Աֆրիկայում ունենք ցայտուն օրինակներ 20-30 տարի նախագահի պաշտոնում մնալու: Բայց Մանդելան հավատարիմ է իր խոսքին և, մասնավորապես, հետևյալն է ասում. «Իմ ամենամեծ կորուստներից մեկն է եղել հանգիստ նստելու և խորհելու հնարավորությունը: Որպես նախագահ՝ իմ ներկայիս խիտ աշխատաժամանակը ինձ տեղ չի թողնում նման հնարավորության: Ես զրկված եմ նաև ընթերցանության հնարավորությունից, ինչն ունեի բանտում, որքան էլ դա կարող է զավեշտական թվալ: Բայց չե՞ որ մեր քաղաքական գործունեության կարևոր մասը հենց հանգիստ նստելն ու խորհելը պիտի լինի, այնինչ ես դրանցից սարսափելիորեն զրկված եմ եղել: Եվ վերջապես, ուզում եմ հնարավորություն ունենալ հանգիստ նստելու իմ զավակների և թոռների շրջապատում, լսելու նրանց երազանքներն ու ջանալու նրանց գորավիզ լինել այնքան, որքան կարող եմ»²⁰: Հիրավի, այս մի քանի տողն ավելի են բնութագրում մարդ-առաջնորդին, քան երկար ճառերն ու հաստատվոր գրքերը. ամենակուլ իշխանատենչությանը հակադրված է լիարժեք կենսասիրությունը: Մեզ համար պակաս արժեքավոր չէ Նելսոն Մանդելայի մի եզրակացությունը, որ կարող ենք համարել իշխանական փոխհարաբերությունների խելամիտ կարգավորման մեթոդաբանության կարևոր սկզբունք. «Այն առաջնորդը, որ դարձել է անընդդիմադիր (unopposed) և այդքանով արդեն ծանր պատասխանատվություն է վերցրել, իր առաջին պարտականությունը պիտի համարի ցրել զինակիցների մտավախությունն առաջնորդման առնչությամբ, այն է՝ նրանց

²⁰ N. Mandela, M. Langa, Dare Not Linger: The Presidential Years. London: Pan Books, 2018, p. 290.

հնարավորություն ընձեռի շարժման ներքին կառույցներում ազատորեն, առանց վախի մասնակցելու բանավեճերին»²¹:

Այսպիսով, իշխանություն կրողը կա՛մ ժամանակին հեռանում է (այդկերպ դրսևորելով սեփական «ես»-ի սթափ գնահատում, զգոն ինքնակառավարման տարր), կա՛մ նրան հեռացնում են, ընդ որում իշխանական հեղաշրջումը, որպես կանոն, կազմակերպվում է հենց նույն իշխանական բուրգի ներսում: «Ընդհանուր կանոնը հետևյալն է, – նշում է ռուս պատմաբան **Նիկոլայ Ստարիկովը**.– հեղաշրջումների, հեղափոխությունների, դավադրությունների և խռովությունների ճնշող մեծամասնության դեպքում իշխանավորից իշխանությունը նպատակադրվում են խլել նրա մերձավորագույն շրջապատի անձինք»²²: Ասվածի օրինակները, իսկապես, բազում են: Դասական օրինակը Հուլիոս Կեսարի սպանությունն է իր մտերիմների՝ Բրուտոսի, Կասիոսի, Դեցիմոսի, Ցիմբերի, Լոնգինոսի, մյուսների կողմից:

Ծանոթանանք Ն. Ստարիկովի քննարկած դեպքին: Այսպես, 1953 թ. ԽՍՀՄ բռնապետ Իոսիֆ Ստալինի մահվանից հետո²³ իշխանության եկած Նիկիտա Խրուշչովին իշխանազրկելու առաջին փորձը ձախողվում է (պաշտպանության նախարար, երկրորդ աշխարհամարտի հռչակավոր գորավար Գեորգի ժուկովի շնորհիվ), իսկ արդեն երկրորդը հաջողվում է, և դրա նախաձեռնությունը Լեոնիդ Բրեժնևինն էր, որի ծառայողական առաջխաղացման մեջ բացառիկ է եղել հենց Խրուշչովի աջակցությունը: Մինչ այդ, 1964 թ. ապրիլին, նշվում է Ն. Խրուշչովի 70-ամյակը, հնչում են ծնծղաներ, փառաբանություն, շնորհավորանքների հեղեղ, հերոսի կոչմամբ պարգևատրում, ապա... նույն տարվա հոկտեմբերին՝ պարզապես վոնդում են իշխանությունից: ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումի, այսպես կոչված՝ «Գաղտնի զեկուցումը» այժմ

²¹ Անդ, էջ XV – XVI:

²² **Н. Стариков**, Власть. СПб.: Питер, 2016, с. 59.

²³ Ն. Ստարիկովն ակնարկում է, թե ԽՍՀՄ առաջնորդը ոչ թե բնական մահով է մահացել, այլ նրան թունավորել են՝ դարձյալ, բնականաբար, մերձավորները:

հրապարակված է²⁴, և տեսնում ենք մարդկային ապերախտության, կեղծավորության, երկերեսանիության, ծախվածության մի իսկական համայնապատկեր: Մի քանի ամիս առաջ մեծագոր առաջնորդի հասցեին ներբողներ արտասանողները խանդավառ ցեխ էին շարտում նրա հասցեին: Կար, իհարկե, նաև արդարացի քննադատություն. խրուչովը բնավ անսխալական չէր: Բայց դավադիրների նպատակը ոչ թե սխալները շտկումն էր, այլ սեփական իշխանության հաստատումը:

Խրուչովի հեռացումը պալատական հեղաշրջման դասական օրինակ է, և գուր է փորձում Ն. Ստարիկովը այստեղ ժողովրդի կարծիքը որպես փաստարկ-հիմնավորում բերել. «Շարքային քաղաքացիները չէին ցանկանում խրուչովյան ապագան, մի ապագա, որտեղ ԽՍՀՄ-ը դիտվում էր որպես առաջնորդների հանցագործությունների երկիր, այլ ոչ թե որպես աշխարհի բարոյական հեղինակություն»²⁵: Հետաքրքրական է, այդ նույն տրամաբանությամբ, շարքային քաղաքացիները ինչո՞ւ պիտի ցանկանային բրեժնևյան ապագան, այն իրողությունը, որի մասին Ստարիկովը ճիշտ է նկատում՝ «ոսկի ժամանակներ կուսակցական գործիչների համար՝ լիակատար իշխանություն և ոչ մի պատասխանատվություն»²⁶: Որքան էլ վիճելի է Ստարիկովի մեկնաբանությունը, սակայն անվիճելի է այն ճշմարտությունը, որ եթե ձգձգվում է առաջնորդի՝ ժամանակին հեռանալը, ապա անխուսափելիորեն տեղի է ունենում նրա հեռացում՝ բնականաբար հետևորդների մասնակցությամբ:

Որպես ամփոփում՝ մեկ էլ վերհիշենք իշխանատենչության մասին. կսխալվենք, եթե դրա մեջ որոնենք միայն ու միայն անձնային բնույթի պատճառներ: Ինչպես նշվել է, դիմադրության չհանդիպող

²⁴ Իոսիֆ Ստալինի զարհուրելի հանցագործությունների բազում ապացույցների խորապատկերին, մեղմ ասած, գունաթափվում է Ն. Ստարիկովի ստալինամեծար պաթոսը. «Խրուչովի զեկուցման (1956 թ. ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարում Ստալինի անձի պաշտամունքի մասին – Վ.Մ.) կեղծիքն այսօր ակնհայտ է հարյուր տոկոսով, առավել ևս դրա կեղծիքը և վնասակարությունը ակնհայտ են եղել Ստալինի փորձառու զինակիցների համար» (Н. Стариков, Власть, с. 63):

²⁵ Տե՛ս Н. Стариков, Власть, с. 62.

իշխանությունը ձգտում է անվերջ ընդլայնել տիրույթը, ուստի և բացարձակ իշխանության հասած առաջնորդին հենց իր մերձավոր շրջապատն է հարկադրված լինում հեռացնել (վերացնել): Բայց իշխանավորի այլափոխման մեջ էական դեր են խաղում նաև կառավարման համակարգի ընդհանրական առանձնահատկությունները: Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ նախապես ո՛չ Կալիգուլան, ո՛չ Ներոնը բնավ էլ արյունարբու, սանձարձակ անձինք չեն եղել, ինչպիսիք դարձան իշխանության գագաթնակետին հասնելով (հետո առաջինը դավադրաբար սպանվեց, երկրորդը՝ հարկադրված ինքնասպան եղավ): Նույնը՝ Հուլիոս Կեսարը. հաստատելով միանձնյա իշխանություն, այդուհանդերձ, ոչ թե ինքը, այլ սենատը նրան «կիսաստված» հռչակեց, տրամադրեց բացառիկ լիազորություններ, նրա պատկերով մետաղադրամ հատեց, շնորհեց «հայր հայրենյաց» կոչումը և մշտապես դափնեպսակ կրելու իրավունք, որոշեց տաճարներում նրա արձանը տեղադրել և այլն: Ուստի և այն բանում, որ այս առաջնորդները, ինչպես և շատ ուրիշները, կուլ են գնացել բացարձակ իշխանության գայթակղություններին և անփառունակ կերպով ավարտել կյանքը, մեղքի մեծ բաժին ունեն նաև նրանց մերձավորները՝ իրենց անգուսպ փառաբանությամբ և հաշվենկատ քծնանքով: Ուստի իշխանության և առաջնորդման հիմնախնդիրների հետագա վերլուծությունը պահանջում է նաև կառավարման համակարգի բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունների համակողմանի ուսումնասիրություն:

Валерий Мирзоян, Власть и лидерство (теоретико-исторический обзор) – В статье анализируются некоторые теоретические проблемы власти и лидерства, а также рассмотрены их реальные проявления на протяжении всей истории. Основная идея заключается в том, что

²⁶ Անդ, էջ 73:

власть, как способность властного субъекта осуществлять собственную волю в рамках данной социальной структуры, неизбежно оказывает обратное воздействие на того же субъекта. Возникающее таким путём властолюбие как личностная черта лидера неизбежно искажает нормальные взаимоотношения между субъектом и объектом управления, открывает путь к деформированию поведения лидера, от попыток постоянного расширения собственной власти до установления полной диктатуры. Следовательно, как предоставление власти именно наиболее достойному лидеру, так и обеспечение своевременной смены власти имеет важное политическое и управленческое значение для демократических обществ.

Valeri Mirzoyan, Power and Leadership (theoretical and historical Review) -The article discusses the theoretical perceptions of some of the issues of power and leadership and their real manifestations throughout history. The basic idea is that the power of the leader, **as his ability** to realize **its own** will within the given social structure, inevitably has a reflective effect on the same leader. The power-loving, that arises in this way as a personality trait of a leader, inevitably distorts the normal mutual relations between the subject and the object of management, opens the way to deforming the leader's behavior, from attempts to constantly expand one's own power to establish a complete dictatorship. Consequently, both the provision of power to the most worthy leader and the ensuring of a timely change of power is of great political and managerial importance for democratic societies.

ՏՐԱՆՍՖԵՐԱՅԻՆ ԳՆԱԳՈՑԱՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՇՎԵՏՎՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ ԱՐՄԵՆ ՀԱԿՈՒԹՅԱՆ

Բանալի բառեր - տրանսֆերային գնագոյացում, որոշումների կայացում, հաշվետվողականություն, ֆինանսական հաշվետվություններ:

Կազմակերպություններում հաշվետվողական համակարգը անցել է ձևավորման և զարգացման երկարատև ուղի և ներկայումս այն հիմնականում ունի երկու ենթատեսակ՝ ֆինանսական հրապարակվող (ընդհանուր նշանակության) և ներքին (կառավարչական) հաշվետվություններ: Ընդհանուր նշանակության ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման նպատակն է տրամադրել ֆինանսական տեղեկատվության հաշվետու կազմակերպության վերաբերյալ, որն օգտակար է ներկա և պոտենցիալ ներդրողների, փոխատուների և այլ կրեդիտորների համար՝ կազմակերպությանը ռեսուրսներ տրամադրելու գծով որոշումներ կայացնելիս:¹ Այդ որոշումները վերաբերվում են բաժնային և պարտքային գործիքների գնմանը, վաճառքին կամ պահպանմանը, կամ վարկերի, այլ փոխառությունների տրամադրմանը կամ մարմանը:

Ֆինանսական հաշվետվությունները պատրաստվում և ներկայացվում են արտաքին օգտագործողներին աշխարհի շատ կազմակերպությունների կողմից: Չնայած տարբեր երկրների այդպիսի ֆինանսական հաշվետվությունները կարող են նման թվալ, սակայն առկա են տարբերություններ, որոնք, արդյունք են տարաբնույթ հասարակական, տնտեսական և իրավական հանգամանքների, ինչպես նաև այն բանի, որ տարբեր երկրներում

¹ Международные стандарты учета и финансовой отчетности - В.Ф. Палий – Учебник, 2007, ИНФРА-М, стр. 7, <http://institutiones.com/download/books/1299-msuifo-palij-uchebnik.html>

ազգային պահանջների առաջադրման ժամանակ նկատի են առնվում ֆինանսական հաշվետվությունների տարբեր օգտագործողների կարիքները: Նշված հանգամանքները հանգեցրել են ֆինանսական հաշվետվությունների տարրերի տարբեր սահմանումների օգտագործմանը, օրինակ՝ ակտիվների, պարտավորությունների, սեփական կապիտալի, եկամուտների և ծախսերի: Դրանք հանգեցրել են նաև ֆինանսական հաշվետվությունների մեջ հոդվածների ճանաչման տարբեր չափանիշների օգտագործմանը և չափման տարբեր հիմունքների նախընտրությանը: Ֆինանսական հաշվետվությունների շրջանակները և նրանցում ներկայացվող բացահայտումները նույնպես ենթարկվել են ազդեցության:²

Այնուհանդերձ, ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման միջազգային հայեցակարգը արձանագրում է, որ ընդհանուր նշանակության ֆինանսական հաշվետվությունները չեն տրամադրում և չեն կարող տրամադրել այն ամբողջ տեղեկատվությունը, որն անհրաժեշտ է ներկա և պոտենցիալ ներդրողներին, փոխատուներին և այլ կրեդիտորներին: Այդ օգտագործողները պետք է հաշվի առնեն այլ աղբյուրներից ստացվող հարակից տեղեկատվությունը. օրինակ՝ ընդհանուր տնտեսական պայմանները և ակնկալիքները, քաղաքական իրադարձությունները և քաղաքական միջավայրը, ինչպես նաև տնտեսության ոլորտը և ընկերության իրավիճակը:³

Այս հիմնախնդիրը առնչվում է նաև այն կազմակերպությունների հրապարակվող ֆինանսական հաշվետվություններին, որոնք իրենց գործարքներում օգտագործում են տրանսֆերային գներ և տեղեկատվությունն օգտագործողներին պարտավորված են ներկայացնելու դրանց հետևանքները: Ընդ որում,

² Հավելված ՀՀ կառավարության 2013 թվականի հուլիսի 18 -ի N 770 - Ն որոշման, Ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման հայեցակարգային հիմունքներ:

³ Ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման հայեցակարգային հիմունքներ:

այստեղ կարևորվում է ոչ միայն այն հանգամանքը, որ համոզիչ է ներկայացվելու այն փաստարկը, համաձայն որի տրանսֆերային գներով գործարքների նպատակը հարկային պարտավորություններից խուսափելը չէր և դա չի առաջացնում հարկային պատժամիջոցների ռիսկեր, այլև նպատակային է համարվում այն մոտեցումը, որ համադրման դաշտ է ձևավորվելու տրանսֆերային և շուկայական գներով գործարքային արդյունքների միջև:⁴

Համաձայն հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտների, կազմակերպությունը կարող է ներկայացնել համեմատական տեղեկատվություն՝ ի լրումն ՖՀՄՄ-ներով պահանջվող նվազագույն համեմատական ֆինանսական հաշվետվությունների, եթե այդ տեղեկատվությունը պատրաստվել է ՖՀՄՄ-ներին համապատասխան: Այդ համեմատական տեղեկատվությունը կարող է բաղկացած լինել մեկ, կամ ավելի թվով հաշվետվություններից, սակայն պարտադիր չէ, որ կազմի ֆինանսական հաշվետվությունների ամբողջական փաթեթ: Այդպիսի լրացուցիչ հաշվետվություններ ներկայացնելու դեպքում կազմակերպությունը պետք է այդ լրացուցիչ հաշվետվությունների գծով ներկայացնի համապատասխան տեղեկատվություն՝ ծանոթագրության տեսքով:⁵ Ծանոթագրությունները պետք է պարունակեն տեղեկատվություն՝ ի լրումն ֆինանսական վիճակի մասին, շահույթի կամ վնասի և այլ համապարփակ ֆինանսական արդյունքի մասին հաշվետվությունում, սեփական կապիտալում փոփոխությունների մասին հաշվետվությունում և դրամական միջոցների հոսքերի մասին հաշվետվությունում: Ծանոթագրությունները տալիս են այդ հաշվետվություններում ներկայացված տվյալների պատմողական նկարագրությունը կամ ապախմբավորումը (մանրամասնեցումը), ինչպես նաև

⁴ Why is transfer pricing a hot tax issue, <https://www.transferpricing.ro/en/i-need-to-understand-transfer-pricing/why-is-transfer-pricing-a-hot-tax-issue>

⁵ ՀՀՄՄ 1, «Ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացում» կետ 38:

տեղեկատվություն այն հոդվածների մասին, որոնք չեն բավարարում այդ հաշվետվություններում ճանաչման չափանիշներին:⁶

Վերոնշյալ պահանջները վերաբերում են նաև տրանսֆերային գնագոյացման շրջանակում կազմակերպությունների գործունեության ֆինանսական արդյունքներին, որոնք պետք է իրենց ամբողջական մեկնաբանումները ստանան ֆինանսական հաշվետվություններին կից ծանոթագրություններում: **Տրանսֆերային գնագոյացումը՝** փոխկապակցված հարկ վճարողների միջև իրականացվող վերահսկվող գործարքներում՝ ապրանքների մատակարարման, ոչ նյութական ակտիվների օտարման, աշխատանքների կատարման և (կամ) ծառայությունների մատուցման, սահմանված ֆինանսական ցուցանիշների որոշման ընթացակարգն է:⁷

Տրանսֆերային գների կիրառման հետևանքներին վերաբերող տեղեկատվությունը պետք է բավարարի հաշվապահական միջազգային ստանդարտների պահանջներով ներկայացվող ծանոթագրությունների տեղեկատվական պահանջներին, որպեսզի.

- ա) ներկայացնեն տեղեկատվություն ֆինանսական հաշվետվությունները պատրաստելու հիմունքների, և կոնկրետ հաշվապահական հաշվառման քաղաքականության մասին.
- բ) բացահայտեն ՖՀՄՄ-ներով պահանջնվող այն տեղեկատվությունը, որը ներկայացված չէ ֆինանսական հաշվետվությունների որևէ այլ տեղում.
- գ) տրամադրեն տեղեկատվություն, որը ներկայացված չէ ֆինանսական հաշվետվությունների որևէ այլ տեղում, սակայն տեղին է՝ այդ հաշվետվություններից յուրաքանչյուրը հասկանալու համար:⁸

⁶ ՀՀՄՍ 1, «Ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացում» կետ 7

⁷ Տես ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, Գլուխ 73, Հոդված 361://www.arlis.am/

⁸ ՀՀՄՍ 1, «Ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացում» կետ 112

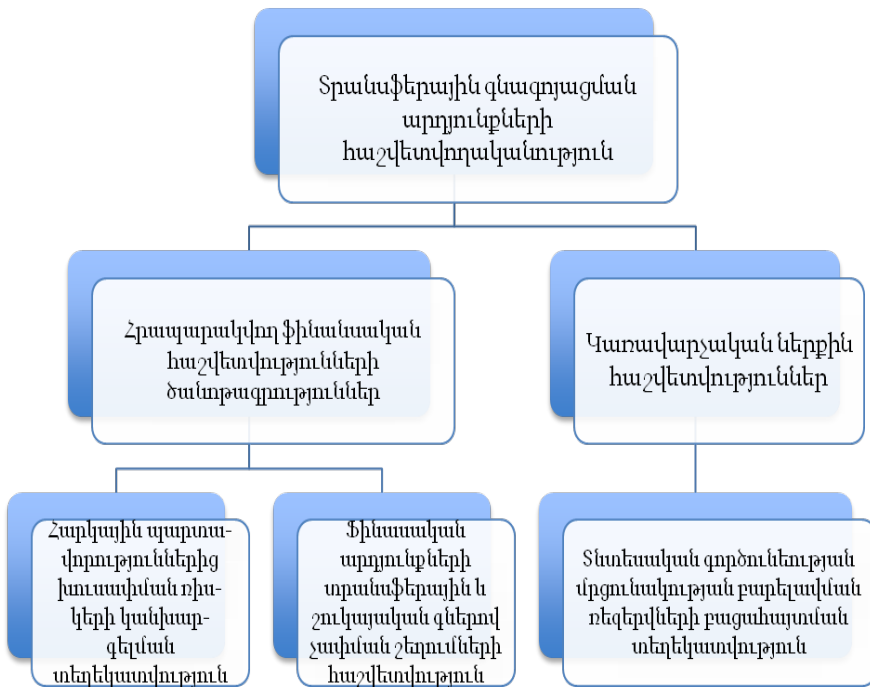
Կազմակերպությունը հարապարակվող հաշվետվություններին կից ծանոթագրությունները պետք է ներկայացնի համակարգված ձևով՝ այնքանով, որքանով դա իրագործելի է: Ֆինանսական վիճակի մասին հաշվետվության, համապարփակ ֆինանսական արդյունքի մասին հաշվետվության, ֆինանսական արդյունքների մասին առանձին հաշվետվության սեփական կապիտալում փոփոխությունների մասին հաշվետվության և դրամական միջոցների հոսքերի մասին հաշվետվության յուրաքանչյուր հոդվածի գծով կազմակերպությունը սովորաբար ծանոթագրությունները ներկայացնում է ստորև նկարագրված հերթականությամբ՝ օգտագործողներին օգնելու հասկանալ ֆինանսական հաշվետվությունները և դրանք համադրել այլ կազմակերպությունների ֆինանսական հաշվետվությունների հետ՝

ա) ՖՀՄՄ-ներին համապատասխանության մասին հայտարարություն,

բ) կիրառված հաշվապահական հաշվառման քաղաքականության նշանակալի մասերի համառոտ նկարագիր,

գ) ֆինանսական վիճակի մասին հաշվետվությունում, համապարփակ ֆինանսական արդյունքի մասին հաշվետվությունում, սեփական կապիտալում փոփոխությունների մասին հաշվետվությունում և դրամական միջոցների հոսքերի մասին հաշվետվությունում ներկայացված հոդվածների վերաբերյալ ուղեկցող տեղեկատվություն՝ այն հերթականությամբ, որով ներկայացված է յուրաքանչյուր հաշվետվությունը և յուրաքանչյուր հոդվածը.⁹

Հետևաբար, տրանսֆերային գնագոյացման հետ առնչվելիս հրապարակվող ֆինանսական հաշվետվությունների փաթեթի ծանոթագրություններում պետք է մեկնաբանվեն հաշվետվությունների այն հոդվածները, որոնց ձևավորման վրա իրենց էական ազդեցությունն են թողել տրանսֆերային գները:

Գծապատկեր 1 Տրանսֆերային գնագոյացման արդյունքների հաշվետվողականության ուղղությունները¹⁰

Վերոնշյալ հանգամանքը կարևորում է հաշվետվությունների տեղեկատվության սխալների էականության կանխարգելման պահանջով: Այսպես, հողվածների բացթողումները կամ ոչ ճիշտ ներկայացումները համարվում են էական, եթե դրանք՝ առանձին կամ միասին, կարող են ազդել օգտագործողների՝ ֆինանսական հաշվետվությունների հիման վրա կայացրած տնտեսական որոշումների վրա: Էականությունը կախված է բացթողման կամ ոչ ճիշտ ներկայացման մեծությունից և բնույթից, որոնց մասին դատողություն է կատարվում՝ ելնելով ամկա հանգամանքներից:

⁹ ՀՀՄՍ 1, «Ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացում» կետ 114:

¹⁰ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Հոդվածի մեծությունը կամ բնույթը, կամ երկուսը միասին, կարող են որոշիչ գործոն հանդիսանալ:¹¹

Տրանսֆերային գնագոյացման արդյունքների հաշվետվողականությունը արտաքին օգատգործողներից բացի, անհրաժեշտ է կազմակերպել նաև ներքին օգատգործողների համար, որոնք դրա հիման վրա կայացնում են գործարարության մրցունակությանը առնչվող կառավարչական որոշումներ, ինչպես ցույց ենք տվել զծապատկեր 1-ում:

Армен Акопян, Эволюция результатов отчетности трансфертного ценооброзования - Эволюция отчетности по трансфертному ценообразованию показывает, что в финансовых отчетах, которые публикуют организации, возникает необходимость представления внешним пользователям рисков связанных с применением трансфертных цен и дополнительными налоговыми обязательствами. В то же время, управленческие (внутренние) отчеты представляют информацию о резервах повышения эффективности деятельности организации и возможности выявления путей роста.

Armen Hakobyan, Evolution of reporting about transfer pricing results - The evolution of transfer pricing reporting shows, that financial reports published by organizations can provide to external users an opportunity to evaluate risks of appliament of transfer prices as well as risk of additional tax liabilities. At the same time, managerial or internal reports can provide information about organizations activity's electivity increasing reserves and disclose ways of business gross.

¹¹ ՀՀՄՍ 1, “Ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացում” կետ 7:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՓԱԽՈՒՍՏԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ

ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ում

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆՆԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - արտագաղթած կապիտալ, կապիտալի անօրինական արտահոսք, օֆշորային կազմակերպություններ, ներդրումների փոշիացում:

ՀՀ-ում 2018 թվականի թավշյա հեղափոխության շարժիչ ուժը սոցիալ-տնտեսական արդարության վերականգնումն էր: Ժողովուրդը փողոց դուրս եկավ՝ հույս ունենալով տեսնելու թոշակների և աշխատավարձերի բարձրացում, գործազրկության կրճատում, շարունակվող արտագաղթի կասեցում: Սակայն այս ամենը դեռևս տեղի չի ունենում, քանի որ տնտեսության թափանիվը դանդաղորեն է ակտիվանում և դրա համար թերևս ժամանակ է հարկավոր: Բայց մյուս կողմից, արդեն իսկ մտահոգիչ է դառնում, որ մինչ այժմ տեսանելի չեն այդ թափանիվի ակտիվացման դրական ազդակները և հստակ չեն նախանշվում տնտեսական աճի ծրագրային դրույթները՝ գոնե տեսանելի ապագայում: Կարծում եմ, որ պետք էր ի սկզբանե հաշվարկել, որ կապիտալը շատ զգայուն կարող է լինել ՀՀ-ում ներկայիս իրականացվող հարկային ճնշումների, ինչպես նաև ընթացող տնտեսական հանցագործների ձերբակալությունների անվերջանալի շարանով վախի մթնոլորտի տարածման նկատմամբ, ուստի այդ պայմաններում այն երկրից փախուստի մեծ ռիսկեր է պարունակում:

Անակախացումից ի վեր, Հայաստանի Հանրապետությունում միշտ էլ եղել է կապիտալի փախուստ, որը չի արձանագրվել պետական վիճակագրության կողմից, և մեր կարծիքով, իր առանձնահատուկ դրսևորումներն է ստացել մի քանի փուլով:

Առաջին փուլը պայմանավորվեց տնտեսության համատարած մասնավորեցման գործընթացով, երբ 1990-ականներին տեղի

ունեցավ տնտեսական ակտիվների աննախադեպ փոշիացում և դրանց մի մասի արտահանում երկրից: 90-ականներին սեփականաշնորհումը նպատակ ուներ ստեղծել մասնավոր ընկերություններ, որոնք պետք է գործեին նոր շուկայական տնտեսության պայմաններում, գտնեին իրենց սպառողին և շուկան: Սակայն իրականում դրա հետևանքով տեղի ունեցավ այն մեծ թալանը, ինչի մասին խոսվում է մինչ օրս, և վիճակի գնահատումներից այն կողմ ոչինչ ձի ձեռնարկվում տնտեսական արդարության վերականգման ուղղություններով:

Մինչև 1997 թվականը, ՀՀ-ում մասնավորեցվեց 4917 օբյեկտ, իսկ պետական բյուջե մուտք գործեց ընդամենը 40,2 մլրդ դրամ: Համեմատության համար նշենք, որ 1997-2007 թվականներին սեփականաշնորհվեց 230-ով պակաս օբյեկտ, բայց պետությունը ստացավ 122 մլրդ դրամ և 108 մլն դոլար (կամ մոտ 52 մլրդ դրամ): Այսինքն, **2000**-ականներին մոտ 4,5 անգամ ավելի շատ գումար է սեփականաշնորհումից մտել պետական բյուջե 90-ականներին սեփականաշնորհումից ստացված մուտքերի համեմատ: Երբ խոսվում է թալանի մասին, պետք է նշվի դրա ճշգրիտ հասցեն՝ 90-ականներին տեղի ունեցած աննախադեպ թալանը, երբ մի քանի սերունդների քրտինքով 70 տարիների ընթացքում ստեղծածը թալանվեց ու փոշիացվեց 2-3 տարում:¹

Մի կողմից պետական սեփականություն հանդիսացող ձեռնարկությունները չնչին գներով վաճառվեցին և պետական բյուջեն դրանից չստացավ հսկայական գումարներ, մյուս կողմից՝ սեփականաշնորհումից հետո նոր սեփականատերերը սկսեցին այդ ձեռնարկությունների սարքավորումների զանգվածային վաճառքը որպես մետաղի ջարդոն՝ անհամեմատ էժան գներով, դրանով իսկ զրկելով ոչ միայն դրանց արտադրական գործունեություն իրականացնելու հնարավորությունից, այլև վաճառքից ստացված եկամուտները արտահանելով երկրից դուրս: Փաստորեն, այս

ճանապարհով 90-ականների կեսերին սկսվեց ՀՀ-ից կապիտալի փախուստը:

Կապիտալի փախուստի երկրորդ փուլը մեկնարկեց 2000-ական թվականների սկզբին, երբ երկիր մուտք գործեցին զանազան դրամաշնորհներ և ֆինանսական օգնություններ, որոնց մի մասը պարզապես շորթվեց և որպես խոշոր կապիտալ, արտահանվեց Հայաստանի Հանրապետությունից, ներդրվելով այլ երկրների տնտեսությունում: Այսպես, ամերիկահայ միլիարդատեր Քըրք Քըրքորյանն առաջին անգամ Հայաստան եկավ 1998թ. ամռանը: «Եկավ ազնիվ մղումներով և անմիջապես ներգրավվեց է մի շարք ծրագրերի իրականացման գործում իր հիմնադրած «Լինսի» հիմնադրամի միջոցով: Բայց Քըրքորյանը դեռ չգիտեր, որ մեր իշխանական էլիտայի առերևույթ ջերմության տակ թաքնված էին մեծ ախորժակն ու չար մտադրությունները: Իմացավ ավելի ուշ, երբ չափազանց ուշ էր, երբ հարյուր միլիոնավոր դոլարներն արդեն մսխվել ու յուրացվել էին: «Լինսի» հիմնադրամը դադարեցրեց իր գործունեությունը, եղան հրապարակումներ, թե Բաբերարը նեղացել է, քանի որ Հայաստանում իրեն խաբել են, միջոցները կողոպտել»:²

«Լինսի» հիմնադրամը 1998-2011 թվականներին Հայաստանում իրականացրեց 242 մլն. դոլարի ծրագիր, որից 20 մլն. դոլարը տրամադրվեց ձեռներեցներին՝ որպես վարկ: Մնացած գումարը հատկացվեց զանազան ծրագրերի՝ ճանապարհաշինություն, մշակույթի օբյեկտներ, վերանորոգում, կամուրջներ, թունելներ, 3 հազար 700 հարկաբաժիններ՝ աղետի գոտու համար, և մոտ 30 դպրոցներ ու մի դպրոց էլ Արցախում: Այս ընթացքում շատ գրվեց եւ խոսվեց այն մասին, թե «Քըրքորյանի հիմնած հիմնադրամի փողերը մսխվեցին Հայաստանում, մեր իշխանությունները յուրացրին այդ

¹ 90-ականների համատարած թալանն ու սեփականացումը, // <https://4news.am>

² <http://www.shame.am/news/view/60500.html>

գումարների մի մասը, ինչի համար էլ Քրքորյանը նեղացավ Հայաստանից եւ փակեց հիմնադրամը»:³

Այդ տարիներին երկրից փախչող կապիտալի հիմքեր ստեղծվեցին նաև դրամաշնորհային ծրագրերի աննպատակ վատնումից, երբ երկիր մտնող դրամաշնորհների մի մասը մսխվում էր և վերածվում հանրապետությունից արտահանվող կապիտալի, որը կարծես չէր ել նկատվում դրամաշնորհ տրամադրող կազմակերպությունների կողմից: «Կարծում եմ՝ միջազգային կառույցները շարունակելու է գրանտներ տրամադրել, և բնավ չեն նայում՝ մսխում են դա, թե՞ ոչ: Դրանով կարծես թե մեզ պարտավորությունների առաջ կկանգնեցնեն բարեփոխում անելու համար: Կարծում եմ՝ իրենք իրենց ստրատեգիական խնդիրներն են լուծում, Հայաստանն էլ, կարծում եմ, որ գալու է մի օր, երբ պետք է գրանտները նպատակային օգտագործի ժողովրդի բարօրության և ոչ թե մարդկանց անհատական շահերի համար»:⁴

ՀՀ-ից կապիտալի փախուստի երրորդ փուլը սկսվեց 2000 թվականների առաջին տասնամյակից, երբ արագորեն սկսեց աճել երկրի պետական պարտքը: Բնականաբար, այդ տարիներին կապիտալի կուտակման և արտահանման աղբյուրները աստիճանաբար փոքրանում էին, իսկ երկիր մտնող օտարերկրյա պարտքային ռեսուրսները արագորեն աճում, որոնց մի մասի փոշիացումը պետք է որ նախադրյալներ ստեղծեր պարտքային ռեսուրսների մի մասի մսխման, և այնուհետև որպես կուտակված կապիտալ՝ արտահանման համար: Եվ պատահական չէր, որ 2008-2019 թվականներին ՀՀ արտաքին պարտքը գրեթե երեք անգամ աճեց, որը բնավ իր ազդեցությունը չթողեց տնտեսական աճի վրա: Փոխարենը օլիգոպոլիկ համակարգը ոչ միայն բազմապատկեց իր հարստությունը, այլ դրա մի մասը դուրս բերեց հանրապետության

³ Ինչու փակվեց “Լինսի” հիմնադրամը, <https://yelaket.am/?p=10496&l=am>

⁴ Որքան են դեռ դրամաշնորհներ տրամադրելու, եւ որքան են շարունակելու իշխանությունները դրանք մսխել <http://galatv.am/hy/news>

սահմաններից: Եվ հիմա, գործող իշխանությունները խնդիր ունեն վերադարձնելու այդ ճանապարհով փախուստի դիմաց կապիտալը:

Մինչև այդ խնդրին անդրադառնալը, պատմական էքսկուրս կատարենք, և հասկանանք, թե այս ուղղությամբ ինչ կատարվեց հետխորհրդային մյուս հանրապետություններում: Մոլդովիայի Քիշինև քաղաքում 2015 թվականին մասսայական ցույցեր տեղի ունեցան, որի պատճառը շուրջ մեկ միլիարդ եվրոյի անհետացումն էր երկրի երեք խոշորագույն բանկերից, որը տրամադրվել էր միջազգային կառույցների կողմից Մոլդովայում ագրարային բիզնեսի և ճանապարհաշինության զարգացման համար: Այդ գումարը կազմում էր երկրի ՀՆԱ-ի 15%-ը, որն այդպես էլ չգտնվեց, իսկ փոխարենը միայն ձերբակալվեցին կառավարման միջին օղակի մի քանի առանցքային դեմքեր: Ըստ Tax Justice Networks կազմակերպության, վերջին 25 տարվա ընթացքում Ղազխաստանից շուրջ 140 մլրդ դոլլարի կապիտալի անօրինական արտահոսք է տեղի ունեցել: Սկսած 2010 թվականից մինչ այժմ, երկրորդ տնտեսության հետ համագործակցող օֆշորային կազմակերպությունների քանակը մինչ այժմ աճել է շուրջ 5 անգամ, որոնց միջոցով էլ կազմակերպվում է ազգային կապիտալի փախուստը: Ուկրաինայում, «մայդանի» ավարտից հետո պարզվեց, որ փախուստի դիմաց նախագահի հետ մեկտեղ երկրի գանձարանից անհետացել է 33 միլիարդ դոլլար, որոնք նախատեսված էին պետ բյուջեի հաշվին ֆինանսավորելու սոցիալական ծրագրեր: «Այդ գումարներից 6.5 միլիարդը Ռուսաստանից ստացված վարկերն էին, որոնք տրամադրվել էին Ուկրաինայի կառավարությանը եվրոինտեգրման ճանապարհից ետ կանգնելու ակնկալիքներով»:⁵

Կապիտալի փախուստը նույնպիսի հիմնախնդիրներ է առաջացրել նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում, որտեղ այդ նկատառումներով օգտագործում են օֆշորներում գրանցված կազմակերպություններին: Դեռևս 2015 թվականին երկրում օրենք

ընդունվեց միջազգային կազմակերպությունների հետ համագործակցության վերահսկողության մասին, որը մինչև այժմ չի տալիս շոշափելու արդյունքներ՝ փախուստի դիմաց կապիտալի վերադարձի առումով: Այնուհետև, ՌԴ-ում հայտարարվեց գողացված կապիտալի համաներում, որը նպատակ էր հետապնդում մոտիվացնելու գործարարներին երկրից արտահանած կապիտալը վերադարձնելու և և այն վերառողղելու հայրենական տնտեսության մեջ:⁶ Ռուսաստանի Դաշնության կենտրոնական բանկի պաշտոնական տվյալներով 2000-2018 թվականների ընթացքում երկրից անօրինական դուրս է բերվել շուրջ 550 մլրդ դոլլար: Սակայն, մասնագետները պնդում են, որ իրականում այդ թիվը մի քանի անգամ գերազանցում է պաշտոնական տեղեկատվության տվյալները:⁷

Կապիտալի փախուստը դարձել է Ռուսաստանի տնտեսական գերխնդիրը: Սակայն այդ երկրի պետայրեր, այդ թվում, նախագահ Վլադիմիր Պուտինը կարևորելով ազատ տնտեսության համակարգը, հայտարարել են, որ հարկադրաբար չեն կանխելու երկրից կապիտալի փախուստը: Պուտինն առաջարկել է, որ այդ գործընթացը կանգնեցնելու և երկրում ներդրումային պայմանները բարելավելու համար, պետք է դյուրություններ ստեղծվեն երկրում: Այնուամենայնիվ, փաստերը վկայում են, որ կապիտալի փախուստի գործընթացի շարունակումն անտարակույս Ռուսաստանի տնտեսության հարաճուն թուլացման պատճառ է դառնալու:⁸

Այսպիսով, միայն Հայաստանի Հանրապետությունը չէ, որ անկախացումից հետո տուժեց երկրի տնտեսությունից կապիտալի փախուստի պատճառով: Նորագույն պատմությունը ցույց տվեց, որ այդ հիմնախնդրին առնչվում են հետխորհրդային մյուս

⁵ Как вернуть украденные миллионы, <https://www.currenttime.tv/a/28126279.html>

⁶ Почему власть ничего не делает для возвращения капиталов на родину <https://rusplt.ru/society/proch-iz-ofshorov-20701.html>

⁷ Сколько денег вывели из России, <https://cont.ws/@joann/438439>

⁸ Կապիտալի փախուստը որպես Ռուսաստանի տնտեսական գերխնդիր, <http://armenian.trib.ir/interpretation10/item/60012-%>

հանրապետությունները: Այս դեպքում, հարց է առաջանում, թե ինչու՞ է ազգային կապիտալը փախուստի դիմում հայրենիքից: Պատասխանը մեկն. այն չի կարողանում անվտանգ զգալ հայերինքում օրենքների անկատարության, դատական համակարգի ոչ անկախության, որոշ առումներով՝ նաև բիզնեսի անպաշտպանվածության պատճառով:

Իսկ հետագա տնտեսական հաջողությունների զարգացումները պետք է սկսենք ներսից, և ոչ թե հույսներս դնենք արտաքին ներդրողների վրա: Թվարկեմ մի քանի կարեւորագույն ուղղություններ, որոնք թերեւս տնտեսական քննարկումների առիթ կհանդիսանան: Չեմ զարմացնի, երբ համոզմունք հայտնեմ, որ հենց մեր երկրի ներսում արդեն իսկ լուրջ ֆինանսական միջոցներ կան տնտեսությունն աշխուժացնելու համար: Տարեցտարի աճում են բանկերում ազգաբնակչության ավանդները, արտագաղթի ֆոնին մեծահարուստների կողմից իրականացվում է էլիտար բնակարանների անհեռատես շինարարություն, պարզապես իրացնելով կուտակված սեփական ավելցուկային կապիտալը: Իսկ այդ ֆինանսները պարզապես անհրաժեշտ է պետական լծակներով ակտիվացնել եւ ուղղորդել առավել կարեւոր ոլորտներ: Ժամանակն է, որ պետությունը թողարկի երկարաժամկետ պարտատոմսեր եւ երկրում առկա ազատ դրամական միջոցները, ինչպես նաև փախուստի դիմաց կապիտալը, ներդնի հսկայածավալ արագակրիչ տնտեսական ակտիվների ձեւավորմանը, կառուցելով մետրոյի կայարաններ, էլեկտրամոբիլների, արեւային մարտկոցների, ՏՏ ապրանքների արտադրության գործարաններ, որոնք գոնե մի քանի տարի կաշխատեն ներքին շուկայի համար եւ արտադրանքի արտահանման ներկայիս բարդությունները չենք ունենա: Մինչդեռ, կառավարության կողմից դեռեւս չի ներկայացվում ինքնաբավ տնտեսության զարգացման հստակ ծրագիր: Ավելի շատ խոսում ենք արտահանման մասին, մոռանալով, որ ոչ պակաս կարեւոր է ներմուծվող ապրանքները՝ տեղական արտադրություններով

փոխարինման հիմնախնդրի լուծումը: Հիմա առավել արդիական են համարում, «Չպետք է ներմուծել այն, ինչը հնարավոր է երկրի ներսում արտադրել» կարգախոսը: Ուրեմն ինչո՞ւ պետական լծակներով չակտիվացնել սեփական երկրում «քնած», կամ երկրից փախուստի դիմաց կապիտալը, չիրականացնել պետական երաշխավորությամբ արժեթղթավորում եւ հավաքագրված փողով կատարել ներդրումներ: Ավելին, անգամ անհրաժեշտ եմ համարում «երկրից գողացված եւ փախուստի դիմած» կապիտալի տնտեսական համաներում հայտարարել եւ Հայաստան վերադարձնել ներդրումային խոշոր ռեսուրսներ: Այլապես, դժվար է լինելու իրավական կամ քաղաքական լծակներով դրանց «հայրենադարձումը»:⁹

Армен Джугурян, Нонна Хачатрян, Исторический процесс бегство капитала и пути предорвращения в Армении - Эволюционный процесс вывоза капитала из развивающих стран показывает, что возврат денежных средств по административными или силовыми методами практический не дает ощутимые результаты. В статье предлагается применения экономические рычагов и расширения мотивации для возврата капитала на родину, тем самым создавая благоприятный социально - экономический климат и гарантии эффективной корпоративной деятельности. В этой связи, предлагается осуществить масштабную секюритизацию, выпускать государственные долгосрочные облигации и привлечь в нем капитал из за рубежа.

Armen Dzhuguryan, Nonna Khachatryan, Historical process escape of capital and ways of prevention in Armenia - The evolutionary process of exporting capital from developing countries shows that the return of funds by administrative or forceful methods does not give tangible results. The article proposes the use of economic instruments and the expansion of

⁹ Թավշյա հեղափոխությունը և կապիտալի փախուստը. <https://www.aravot.am/2018/09/19/981457/>

motivation for the return of capital to their homeland, thereby creating a favorable socio-economic climate and guarantees of effective corporate activity. In this regard, it is proposed to carry out large-scale securitization, issue long-term government bonds and raise capital from abroad.

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱԳԾՈՎ ԲԱԳՐԱՏ ԷՍԴՈՒԳԵԱՆ

Բանալի բառեր – Թուրքիա, Էրդողան, ընտրություններ, շրջանային, կուսակցություններ:

Թուրքիայում հազիւ քանի մը օրեր առաջ աւարտեցան շրջանային վարչութիւններու ընտրութիւնները, որոնք իրենց բուն դաշտէն շատ աւելի ընդարձակ նշանակութիւն ունէին: Յիշենք թէ Նախագահ Էրտողան իր քարոզներուն մէջ «կենաց ու մահու խնդիր» համարած էր ընտրութեան արդիւնքները:

Եթէ լուրջի առնենք նախագահի այդ մտահոգութիւնը, ուրեմն կրնանք ենթադրել թէ Բաւականին խաւար օրեր կան մեր առջեւ: Վասն զի եթէ ոչ ձայներու գերակշռութեամբ (52%), բայց նուաճած քաղաքապետութիւններու առումով զգալի նահանջ ապրեցաւ Էրտողանի գլխաւորած Արդարութիւն եւ զարգացում (AKP) ու Պահչելիի գլխաւորած Ազգային շարժում (MHP) կուսակցութիւններէ բաղկացող Հանրապետական դաշինքը:

Ընդդիմադիր ճակատը Ազգային դաշինք անուան տակ դարձեալ կը ներկայանար երկու կուսակցութիւններով: Անոր կողմերն էին Քըլըճտարօղլուի գլխաւորած Հանրապետաժողովրդական կուսակցութիւնը (CHP) եւ մօտ անցեալին գորշ գայլերու Ազգային շարժումէն հրաժարողներու հիմնած Լաւ (İYİ) կուսակցութիւնը:

Որքան ալ իրար դէմ սուր լարուածութիւն պահեն, նշենք թէ վերոյիշեալ չորս կուսակցութիւնները իրարու հաւասար են ծայրայեղ ազգայնականութեան առումով: Բոլորն ալ որդեգրած են հայաստեաց ռազմավարութիւն, կը համաձայնին ցեղասպանութեան փաստը ուրանալու խնդրին մէջ: Կը բաժնեն ընկերատնտեսային նման կարծիքներ: Իրենց միջեւ զգալի միակ տարբերութիւնը

Հանրապետաժողովրդական կուսակցության լաիք դիմագիծն է: Ան կը խուսափի կրօնքի գործօնը քաղաքականության մէջ շահագործելէ: Բան մը, որ միւսները համարձակօրէն կը կիրարկեն եւ կը վայելեն այդ շահագործման պարգեւած նպաստները:

Կայ նաեւ հինգերորդ կուսակցութիւնը, որ իր գաղափարախօսութեամբ բոլորովին կը տարբերի մնացեալներէն: Արդարեւ քրտամէտ Ժողովուրդներու Տեմոքրատական կուսակցութիւնը (HDP) կ'աշխատի արդարացնել իր անուանումի բոլոր նշանակութիւնները: Կը հաւակնի երկրի բոլոր ժողովուրդները ներկայացնող հարդակ մը ըլլալու: Ի դէմ աւանդաբար գործածուող «Թուրք Ժողովուրդը» եզրին, կը նախընտրէ «Թուրքիոյ Ժողովուրդները»: Յատուկ ուշադրութիւն կ'ընծայէ կուսակցության շարքերուն մէջ այլ ազգութիւններու ներկայութեան: Կը հպարտանայ իր հայ, ասորի, եգտի, գնչու, ալեւի, չերքեզ, լազ, քիւրտ եւ այլ ազգերէ պատգամաւորներով:

Ժողովուրդներու Տեմոքրատական կուսակցութիւնը ունի առանձնայատկութիւն մը եւս: Ան իր շարքերուն մէջ կիներու ամենաբարձր մասնակցութիւնը ապահոված շարժումն է երկրի մէջ: Համեմատութեան հաւասարութիւնը ապահովելու համար կը կիրարկէ համանախագահութեան դրութիւնը: Արդարեւ սկսելով կուսակցութեան վարչութենէն, մինչեւ քաղաքի ներկայացուցչութիւն կամ քաղաքապետութիւն, բոլոր պաշտօններու վրայ կը գործեն երկու նախագահներ, որոնցմէ մին անպայման կին է: Այս յատկութեան ակնարկելով կուսակցութեան անդամները բոլոր հրապարակներու վրայ անվարան կը յայտարարեն թէ իրենք կնոջական կուսակցութիւն մըն են:

Ժողովուրդներու Տեմոքրատական կուսակցութեան հիմնական նպատակն է շրջանային վարչութիւններու լիազօրութեան սահմանի ընդլայնումը: Վերջ տալ երկրի տարբեր մշակոյթներու դէմ կիրարկուած խտրականութեան: Ազատել մայրենին պետական կամ պաշտօնական լեզուի լուծեն:

Վերոնշեալ պահանջները բոլորովին հակարակ են Թուրքիոյ «ազգային պետութիւն» հասկացողութեան: Բազմազգի Օսմանեան

կայսրութեան ժառանգորդ հանդիսացող հանրապետութիւնը, վերակազմուած էր թուրք ազգի գերիշխանութեան սկզբունքով: Հիմնադրութեան փաստաթուղթի նշանակութիւն ունեցող Լոզանի դաշնագրի միջոցաւ երաշխաւորուեցան երկրի հայ, յոյն, հրեայ եւ մասամբ ասորի ժողովուրդներու ինքնութիւնը: Տուեալ դաշնագրի մէջ շեշտը դրուած էր կրօնի տարբերութեան վրայ: Այսպէս հանրապետութեան տարածքի բոլոր իսլամադաւան ժողովուրդները ենթարկուեցան թրքացման ծանր լուծի: Արգիլուեցաւ անոնց լեզուն, մշակոյթը, անձանուններու գործածութիւնը, հետզհետէ ինքնութիւնը:

Այս պատմական անարդարութիւնը հազիւ քրտական ազատագրման շարժումով եկաւ երկրի օրակարգին եւ բնականաբար արձագանգ գտաւ նաեւ այլ ժողովուրդներու եթէ ոչ ընդհանուրին, բայց մտաւորական խաւին մօտ: Այսօր Թուրքիոյ մէջ լազեր, չերքեզներ եւս սկսած են մտմտալ թէ ինչպէս եղաւ որ կորսնցուցին իրենց ազգային փառքերը:

Նման զարգացումը լուրջ մտահոգութիւն պատճառեց թուրք ազգայնականներու մօտ: Աւանդական դրդումով բարեփոխման պահանջները ընկալեցին իբրեւ երկրի ամբողջութեան դէմ սպառնալիք: Ինչ զարմանալի է որ նոյն մտայնութիւնը հարիւր տարի առաջ ալ նման մտահոգութիւններով մերժած էր հայոց այս բնոյթի բարեփոխման պահանջները: Նախ հայոց դէմ ցեղասպանութիւն գործադրաց, ապա կործանած էր պետութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութիւնը:

Վերադառնալով 31 Մարտ 2019-ի շրջանային վարչութիւններու ընտրութեան, աւելի քան երեք ամիսներ տեւող սուր մրցակցութիւնը պատրաստած էր բաւականին լարուած գետին մը: Նախագահ Էրտողան այս ընտրութիւններու նախօրեակին շատ ծանր հալածանքներով մեղադրած էր ընդդիմադիրները: Պնդած էր թէ անոնք կը գործակցին երկիրը կործանել ուզող արտերկրեայ կեդրոններու հետ: Նոյնիսկ ցուցմունքներ կը ստանան այդ կեդրոններէն:

Այս բոլորով հանդերձ ընդդիմադիրները յաջողեցան մեծ քաղաքներու մէջ ձայներու մեծամասնութիւնը ապահովել: Անգարա

եւ Իսթանպուլի նման քաղաքներու մէջ 25 տարի անց քաղաքապետները կ'ընտրուէին ընդդիմադիր թեկնածուներէ:

Նման արդիւնքի մէջ կարելոր դերակատարութիւն կ'ունենար երկրի մատնուած տնտեսական ճգնաժամը: Հասարակութիւնը այդ ճգնաժամը կ'ապրի գիներու անհամեմատ սղաճի եւ գործազրկութեան երեւոյթներով: Էրտողան ընդմիջտ ուրացաւ ճգնաժամի մը առկայութիւնը, միջտ պնդելով թէ կատարուածը դաւադրական գործողութիւն մըն է, որ կը շահագործէ կարգ մը պատեհապաշտ վաճառականները: Աւելին, հարցաքննութիւններու դիմեց կարգ մը առեւտուրի կեդրոններու դիմաց: Բայց այս բոլորը բաւարար չէղան ընտրութեան արդիւնքին իր կուսակցութեան մատնուած նահանջը կանխելու:

Այժմ Արդարութիւն եւ զարգացում կուսակցութիւնը կ'առարկէ յատկապէս Իսթանպուլի քաղաքապետութեան համար գործածուած ձայներու կեղծիքը պատրուակելով: Կը պահանջէ 10,5 միլիոն քուէներու վերստին հաշուարկումը: Այլ խօսքով կը դժուարանայ դրամական շատ լայն առիթներ ընձեռող կազմէ մը հրաժարելու:

Երկիրը խորհրդարանային համակարգէ նախագահական համակարգի անցնելով արդէն իսկ մատնուած էր մենատիրական դրութեան: Նախագահ Էրտողան յաջողած էր իշխելու բոլոր լծակները իրեն ենթակայ դարձնելու: Յանուն ժողովրդավարութեան, կը մնար միայն ընտրելու, ընտրութեան միջոցաւ իշխանութիւնը փոխելու հրամայականը:

31 Մարտի ընտրութիւնները եւ յաջորդող առարկութիւնները հարցականի տակ կը դնեն այդ միակ միջոցն ալ:

Երեւոյթներ, որոնք մուգ ամպերով կը պատեն երկրին ապագան: Ըստ երեւոյթի, գործող իշխանութիւնը մտահոգ չէ երկրին ապագային նկատմամբ, քանի կ'աշխատի որքան ատեն որ ջուրը կը հոսի, իր սափորը լեցնելով: Անշուշտ պիտի գիտնանք թէ այստեղ նշուած «իր» բառը ոչ թէ անհատի մը, այլ կողոպուտէն օգտուող հսկայ զանգուածի մը ակնարկութիւնն է:

Баграт Эсдугян. Советы в сфере окружных выборов - Статья посвящена состоявшимся выборам местного правления в Турции 31-ого марта 2019 г. ,в которых одержали победу и партия Эрдогана,но это относительно ,так как в важнейших местах жительства потерел поражения.

Bagrat Esdugian, Advices relating to district elections -The article is devoted to the elections of local governments in Turkey on March 31st, 2019, in which Erdogan's party won, but the victory was relative because in the most important residences the party lost.

**Պետրոս Թովմասեան, «Վարգավանքը պատմութեան
քառուղիներուն», Երեւան, հեղինակային հրատարակություն,
2018, 182 էջ**

Պետրոս Թովմասեանը հայագիտական շրջանների համար անհայտ դեմք չէ: Նա հեղինակ է երեք մենագրությունների և բազմաթիվ հոդվածների, որոնք նպատակ են հետապնդում լուսաբանելու ոչ միայն հայագիտությանն առնչվող բազում հիմնախնդիրներ, այլև՝ այդ հիմնախնդիրները վեր հանելու և լուծելու տարածաշրջանի ազդեցիկ պետական կազմավորումների պատմության համադրությամբ կամ ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմության հետնախորքի վրա: Սրանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ նրա «Հայկական լեռնաշխարհը և Միջագետքը(Հին ժամանակներեն մինչև 1թ. Ք. Ե.)», Երևան, 2006, «Արարատ – Ուրարատու Աստուածաշնչի ընդմեջեն (Ուրարատու – Ասորեստանեան պատմական երկարատև պայքարի ազդեցությունը Իսրայելի և Յուդայի թագավորություններու պատմութեան վրայ)», Երևան, 2012, «Արաբական խալիֆայութեան վերջին պատմաշրջանը եւ հայութիւնը (991 – 1258թթ.) (Հայկական ծագումով Արաբական խալիֆաները)», Երևան, 2016, աշխատությունները: Այս ուսումնասիրությունների արժևորումն ու ըստ ամենայնի գնահատումն այլ խնդիր է, որը կփորձենք լուծել առաջիկայում՝ այս տարածաշրջանի հեղինակի համար խնդրո առարկա ժամնակահատվածի քաղաքական միավորների պատմաքաղաքական զարգացման օրինաչափությունների ճիշտ ընկալմանը նպաստելու ջանքերով պայմանավորված: Բայց այսօր շատ կարևոր ենք համարում Պետրոս Թովմասեանի Վարգավանքի պատմությանը նվիրված աշխատանքի գնահատումը մի քանի տեսանկյուններից: Առաջին, որ նա իր ամբողջության մեջ ինքնօրինակ է, որովհետև աշխատության շարադրման հեղինակի

ընտրած ձևաչափը տարբերվում է մյուսներից: Երկրորդ. հեղինակն առկա սկզբնաղբյուրների և խնդրին նվիրված ուսումնասիրությունների մանրագնին ուսումնասիրությամբ վեր է հանել այս հոգևոր տաճարի ամբողջական պատմությունը՝ հայոց ողբերգական և հերոսական պատմության մեջ նրա ունեցած դերի գնահատմամբ: Երրորդ. հայոց մշակութային և հոգևոր կյանքի զարգացման մեջ Վարզավանքի դերը լուսաբանված է բոլոր մանրամասներով: Մենագրությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից, որոնցում հեղինակը հետամուտ է լինում առանձին խնդիրների, որոնք կարողանում է լուծել փաստերի համադրությամբ քննական վերլուծություններ կատարելու ճանապարհով: Բնական է, որ նա աշխատանքը պետք է սկսեր Վարագա լեռան տեղի և դիրքի, հեթանոսական շրջանի հայոց պատմության մեջ այդ լեռան կարևորագույն դերի ճշտումով և մատնանշումով: Փաստերի հիմամբ և գեղեցիկ ոճով նա այնպես է նկարագրում Վարագա լեռը, որ իրոք այն ճիշտ տպավորությանն է բերում, որ այն սուրբ էր նաև հեթանոսական շրջանում: Եվ այդ սրբության վկայություն է լեռան Վահագի անունից ծագած լինելու հանգամանքը, և նաև այն, որ Վարագ էր կոչվում հեթանոսական տոմարով ամսվա 29 – րդ օրը: Իր երկրաչափություն մասնագիտությամբ ստացած բարձրագույն կրթության հիմամբ Պ. Թովմասեանը կարողացել է ճշգրտել և ամբողջական դարձնել հայոց հեթանոսական տոմարի առանձնահատկությունները, տալ տոմարի՝ որպես գիտության սահմանումը և ապա հայոց հին տոմարի առանձնահատուկ կողմերը: «Տոմարը, - գրում է նա, - ժամանակ չափելու եւ ժամանակի հետ առնչուած այլ հարցերու ուսումնասիրութեանց գիտութիւնն է: Հայ ժողովուրդը աշխարհի հին ժողովուրդներու նման ստեղծած է իր սեփական տոմարը, որոշելու համար ցանքի, բերքահաւաքի եւ այլ գիւղատնտեսական աշխատանքներու ժամանակները: Հայ ժողովուրդը իր տոմարը հիմնած է արեգակի վրայ, այսինքն՝ Հայկական Տոմարը արեգակնային է»:(Էջ 13): Հայոց հին տոմարի 30

օրերից ամեն մեկն ուներ իր անունը և Վարագ կոչվում էր, ինչպես նշեցինք, 29 – րդ օրը:

Գլխում հետաքրքիր ճշգրտություններ են արված՝ կապված Հայկի և Բելի մենամարտի վայրի հետ, որը գտնվում է Վարագա Վանքի և Վանա լճի միջև գտնվող մի սարահարթում, Վարագա լեռան ուրարտական թագավորների պաշտամունքի կենտրոնների մեջ ունեցած տեղի և բազում այլ առումներով:

Եզրակացությունը մեկն՝ լեռը սրբավայր է եղել վաղնջական ժամանակներից և այդպիսին շարունակել է մնալ նաև հետագա դարերում:

Գրքի Բ գլուխը նվիրված է Վարագա վանքի հիմնադրմանը: Առասպելականի, երևակայականի, առկա սկզբնաղբյուրների համադրական քննության ճանապարհով հեղինակն իր ընթերցողին այն համոզմունքն է ներշնչում, որ այն ինչ գրում է, հազիվ թե գտնես մեկ այլ տեղ՝ նույն ճշգրտությամբ: Հեղինակը այս գլխին կցել է Ներքին Վարագավանքի եկեղեցիների հատակագիծը, առանձին ցուցակներով տվել է եկեղեցիների և դրանց հիմնադիրների անունները, հիմնադրման ժամանակաշրջանը, առանձին ենթավերնագիր է նվիրել Աշոտ Արծրունու գերությանը, ապա՝ վերադարձին և Վարագավանքը ութմանիկներից հետ վերցնելուն, մի փոքրիկ ենթագլխով էլ՝ Դերենիկ Արծրունու գործունեությանը, որն արաբների կողմից նշանակվեց Վասպուրականի տեր՝ վերականգնելով Արծրունիների իրավունքները և քառորդ դար ապրելուց հետո մահանալով՝ թաղվեց Վարագա վանքում, «որը Վասպուրականի հայության համար կարևոր սրբատեղի էր»(էջ 38):

Գրքի Գ գլուխը ներկայացնում է Վարագավանքը Արծրունիների թագավորության շրջանում: Եվ դա պատահական չէ. այս շրջանում ինչպես Բագրատունյաց, այնպես էլ՝ Արծրունյաց թագավորությունն ապրում է հոգևոր – մշակութային վերելքի ժամանակաշրջան: Այդ հոգևոր - մշակութային վերելքի մի մասն էլ կազմում էր Վարագավանքը, ինչն ապացուցվում է նաև Պետրոս Թովմասեանի

սույն աշխատությամբ: Գագիկ Արծրունին իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Վարագա վանքը, որտեղ գտնվող Փրկչի Սուրբ խաչը նա նորովի զարդարեց, ապա կառուցեց Վարագա Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կարևոր ենք համարում հեղինակի անդրադարձը Բագրատունիների և Արծրունյաց թագավոր Դերենիկի մերձեցմանը, որի արդյունքում Վարագավանքի վանահայր Անանիա Մոկացին դարձավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ճշմարիտ է հեղինակը, երբ գտնում է, որ սրանով Արծրունիները ընդունեցին Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը:

Վարագավանքի քաղաքական դերի գնահատականը հեղինակը տալիս է՝ անդրադառնալով Ապլդարիի իշխանի դավաճանությանը, որի հետևանքով արաբները գերում են Անձևացաց գավառի Դերենիկ իշխանին: Եվ Վարագա վանքի միաբանների անեծքն ու միջամտությունն է ստիպում Ապլդարիին՝ զղջալ իր կատարածի համար և գերությունից փրկել Դերենիկին:

Ապա հեղինակը դարձյալ տալիս է Վարագա Ս. Նշան վանքի և Ս. Հովհաննես եկեղեցիների կառուցման պատմությունը: Հատկապես հետաքրքիր և գիտական շրջանառության մեջ գրեթե չհանդիպած մի փաստ է մեջբերում Պ. Թովմասեանը՝ վերաբերվող Աշոտ Դ թագավորին, որը Հովհաննես Սմբատի հետ զօտության մեջ էր: Ըստ նրա՝ Աշոտի Վարագա Ս. Նշան այցելությունից հետո է տեղի ունենում եղբայրների հաշտությունը:

Այս գլուխը հեղինակն ավարտում է՝ ներկայացնելով Վարագա Ս. Խաչի պատմությունն Արծրունիների թագավորության անկման շրջանում: Սենեքերիմ թագավորն այն իր հետ տանում է Մեքաստիա և պահում այնտեղ կառուցած Ս. Նշան վանքում: Բայց նրա մահից հետո այն կրկին վերադարձվում է Վասպուրական և պահվում Ս. Նշան վանքի մեջ: Կարևոր է հեղինակի այն մատնանշումը, որ «երբ կը յիշենք Վարագավանք ըսել կ' ուզենք Ներքին Վարագավանքը իր եօթ եկեղեցիներով, որոնց փլատակներէն մաս մը մնացած են մինչեւ օրս,

եւ ոչ թէ Վերելի Վարագավանքը, որ երկար ժամանակէ ի վեր արդեն դադրած է գոյութիւն ունենալէ»(էջ 54):

Վարագա վանքի կենսագրության մեջ կարևորագույն փուլ է կազմում միջնադարյան շրջանը, որը շատ բարդ էր և հակասական: Այդ բարդության և հակասության մեջ Վարագա վանքի հոգևոր – մշակութային և, ինչու չէ, նաև քաղաքական կարևորագույն կենտրոն մնալու ջանքերը, որոնք երբեմն ունենում են ոչ արդյունավետ արդյունք, դարձյալ մանրամասնորեն լուսաբանում և գնահատում է հեղինակը (Դ գլուխ): Այդ մանրամասնությունները կրկնելը մեզ նպատակ չհամարելով՝ պարզապես գնահատում ենք նրա ջանքերը՝ ոչ մի կարևորագույն տեղեկություն բաց չթողնելու տեսանկյունից, վերաբերվեն դրանք վանքին առնչվող քաղաքական անցքերին, նրա օտարերկրյա նվաճումներին դիմակայություններին, տնտեսական, շինարարական և մշակութային գործունեությանը և այլն:

Վանքի մշակութային գործունեությունն առավել լայն թափ է ստանում Մ. Խրիմյանի գործունեության շրջանում, երբ այն միաժամանակ հանդիսանում էր արևմտահայ ազատագրական պայքարի մի դարբնոց, հայոց պատմության և մշակույթի բնօրրան (Ե գլուխ): Դիպուկ է հեղինակի մի վերնագրումը՝ «Վարագավանքը նոր սուրբ Ղազար»: Եթե այս գլխում երևում է վանքի կամարների տակ հայ ազատամարտի գաղափարախոսության կերտման իրողությունը, որի ամենափայլուն վկայությունը «Արծիվ Վասպուրականի» հրատարակությունն էր, ապա վերջին գլխում արդեն մեր աչքի առջևով անցնում է վանքի պատմությունը հայ ազատամարտի և հայոց ջարդերի օրերին: Հեղինակի հայրենասիրական վառ շունչն զգում ես, երբ նկարագրում է Վանի 1915թ. հերոսամարտը, որի ընթացքում թուրքերը հրկիզեցին Վարագավանքը: Այդ թվականից էլ կորավ Վարագա Ս. խաչը, որը մեկ դարից հետո «կը մնայ իր անյայտ տեղը, եւ հավանական է, որ օր մը ան կրկին անգամ իր գօրութեամբ կը յայտնէ իր գտնուելու վայրը...»(էջ 159): Եվ վեջապես գրքին լայն շունչ են հաղորդում Վարագավանքին առնչվող ցուցակները, պատկերները և

մանավանդ գծացուցակները, որոնք մանրակրկիտ աշխատանքի արդյունք են և սեղմորեն արտացոլում են այն բոլոր տարաբնույթ տեղեկություններն ու պատմության դրվագները, որոնց հանդիպում ես գրագետ և բարեխճորեն շարադրված գրքի էջերում:

Աշոտ Ներսիսյան

**Մասիս Քիրքչիկի, «Ուրիշ պատմություն մը կարելի՞ էր»,
«Էտեյի շէյեր» հրատարակչություն, Իսթանպուլ 2018, 186 էջ**

Թուրքիոյ համայնավար քաղաքախօսութեան մէջ շատ կարեւոր ներդրում ունեցած յառաջատար գործիչ մըն է Մասիս Քիրքչիկի: Ան իր հեղինակած բազմաթիւ գիրքերով, նաեւ կը ներկայանայ որպէս համայնավար գաղափարախօսութեան կարեւոր փիլիսոփայ մը Թուրքիոյ իրողութեան մէջ: Քիրքչիկի մեծ վարպետութեամբ ընդլուծած է գաղափարի մարդու եւ համայնավար գործիչի յատկանիշները իրարու մէջ եւ այս բոլորով ալ յաջողած է Թուրքիոյ համայնավար միջավայրի մէջ անուրանալի ներդրում ունեցած կերպարի մը ձեւաւորումը հաստատել: Թուրքիոյ մէջ ինչպէս զանազան այլ օրինակներով ալ կը տեսնենք հայ մտաւորականը կարելի չէ, որ ընդմիջտ հեռու մնայ հայկական խնդրի մասին վերլուծումներու միջամուխ ըլլալէ: Նոյնիսկ մարդկայնօրէն իր նախապատումներն ուղղուած ըլլան ուրիշ ոլորտի պայմանները հայ գործիչին առջեւ կը պարզեն անխուսափելի առերեսում մը իր ժողովուրդի պատմութեան վերաբերեալ: Նկատի ունենալով Մասիս Քիրքչիկիի նախորդ ուսումնասիրութիւնները կարելի է այս վերջինն ալ դիտել ահա այս կաղապարի մէջ, ուր հեղինակը ակամայ կը մատնուի պատասխան փնտռելու ճակատագրական իմաստ ներկայացնող հարցումի մը: «Արդեօք ուրիշ տեսակ պատմություն մը կարելի՞ էր»: Ահաւասիկ բազում անգամներ ուղղուած հարցում մը, որուն պատասխանը դրական թէ բացասական ի գօրու չեն կատարուածը շրջանցելու, բայց կրնան ծառայել կատարուածի տեղի տուող բազմաթիւ գործօններու ճշգրիտ ընկալումին: Այո՛, այս պահուն կարելի է վիճել նման հարցումի մը իմաստին մասին: Այդ հարցումը իրականութեան մէջ ի՞նչ բան կրնայ փոխել, քանի որ ապրուած է մարդկութեան դէմ գործուած մեծագոյն ոճիրը՝ ցեղասպանութիւնը իր բոլոր հետեւանքներով:

Գիրքին տեղողութեան Մասիս Քիրքչիկիլ անա այդ հարցումին պատասխանն է, որ կը փնտռէ, ոչ թէ ճշդելու համար, թէ ի՞նչ եղաւ, այն հասկնալու համար, թէ ի՞նչ պայմաններով ճանապարհը մեզ տարաւ դէպի այդ սեւ ոճրին:

Նիւթի այս ձեւով ուսումնասիրութիւնը մեզ կը դնէ պատմութիւնը ճիշդ հասկնալու, ճիշդ մեկնաբանելու հրամայականին դիմաց: Այդ հրամայականի պատասխանն է, որ կը փնտռէ Մասիս Քիրքչիկիլ իր այս վերջին հատորին մէջ: Իրականութեան մէջ հատորը գոյացած է տարբեր ժամանակներուն գրի առնուած զանազան յօդուածներու մէկտեղումով: Արդարեւ հեղինակը երկար ժամանակէ ի վեր միտքեր կը զարգացնէր անցած ու դարձածը ճշգրիտ կերպով ընկալելու եւ ապա փոխանցելու համար:

Նման պատմելաոճը ինքնաբերաբար մեզ կը թելադրէ ուսումնասիրել ԺԹ. դարու երկրորդ կեսէն սկսեալ Օսմանեան կայսրութեան պարզած ընկերաքաղաքական եւ տնտեսական համայնապատկերը: Եւ անշուշտ ո՛չ միայն այդքան, յստակ պատկերացումի մը համար կը կարօտի աւելիին ու աւելիին: Այս անգամ Քիրքչիկիլ այդ աւելին եւս յստակեցնելու միտումով իր հայեացքը կ'ուղղէ դէպի Եւրոպայի, Ռուսաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան զանազան հատուածներու դասակարգային խմորումներու եւ անոնց ուղղութիւն տուող գաղափարախօսութեան: Այս ընելու ժամանակ յաճախ մէջբերումներ կը կատարէ տուեալ ժամանակահատուածի կարեւորագոյն փիլիսոփաներու դիտումներէն եւ հաստատումներէն:

Ցեղասպանագիտութեան ընդհանուր գրադարանին մէջ ուրոյն տեղ մը կը գրաւէ Մասիս Քիրքչիկիլի այս աշխատասիրութիւնը, որ զանազան յատկութիւններով եզակի կը դառնայ այդ ընդհանուրին մէջ:

Բագրատ Էսդուկեան

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշոտ Հայրունի - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot.hayrun@ysu.am):

Աշոտ Ներսիսյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru):

Ավետիս Հարությունյան - Պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ (harutyunyanavetis16@aspu.am):

Արմեն Հակոբյան - Տնտեսագիտության դոկտոր, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի Հաշվապահական հաշվառման ամբիոնի պրոֆեսոր (armen_hakobyan@hotmail.com)

Արմեն Ճուղոբյան, - Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Երևանի Հյուսիսային համալսարանի կառավարման և տնտեսագիտության ամբիոնի վարիչ (jarmen1@yandex.ru):

Բագրատ Էսդուգեան - հրապարակախոս, քաղաքական վերլուծաբան «Ակոս» թերթի խմբագիր (pakrates@yahoo.com):

Ժիրայր Լիպարիտեան - Պատմաբան. Միչիգանի համալսարանի պրոֆեսոր (libaridian@comcast.net):

Նոնա Խաչատրյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ Կառավարման և գործարարության ամբիոնի դոցենտ (nonnakhachatryan@yahoo.com):

Պետրոս Մ. Թովմասյան - Պատմաբան - արաբագետ (mhbt2010@gmail.com):

Վալերի Թունյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ՌԴ Սերվիզի և տուրիզմի համալսարանի Երևանի մասնաճյուղի պրոֆեսոր (tounyan@rambler.ru):

Վալերի Միրզոյան - փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի պրոֆեսոր (valerimirzoyan@yahoo.de):

Վարդան Գևորգյան - Բուխարեստի Պետական համալսարանի ասպիրանտ (vardangevorgyan290@gmail.com):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման թուրքական ծրագիրը և 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերը ----- 3

ՊԵՏՐՈՍ Մ. ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

Ուրարտուի Մենուա անքայի կառուցած հռչակավոր ջրանցքը (Մենուայի Ջրանցքը՝ Մենուապիլի եւ ոռոգմացանցերու կառուցման հոսքը հիւսիսէն հարաւ) ----- 17

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

«Дестабилизирующий фактор Кавказа» ----- 31

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հայոց պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու հայեցակետն ըստ «Մոսկովյան» ծրագրի ----- 45

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Գերմանացի հումանիստների հայանվեր գործունեությունը Պարսկաստանում Համիդյան կոտորածներից հետո ----- 61

ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԼԻՊԱՐԻՏԵԱՆ

«Աղբանոցային» մոտեցում պատմությանը և դրա վնասները ----- 91

ԷՊՈՍ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Տարածության և ժամանակի միասնականությունը (Քրոնոտոպ) «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսում ----- 100

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Իշխանություն և առաջնորդում (տեսապատմական անդրադարձ) ---113

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Տրանսֆերային գնագոյացման արդյունքների հաշվետվողականության
էվոլյուցիան ----- 134

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆՆԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Կապիտալի փախուստի պատմական ընթացքը և կանխարգելման
ուղիները ՀՀ-ում ----- 141

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ. ԹՈՒՐՔԻԱ

ԲԱԳՐԱՏ ԷՄԴՈՒԳԵԱՆ

Խորհուրդներ շրջանային ընտրութիւններու շրջագծով ----- 150

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պետրոս Թովմասեան, «Վարզականքը պատմութեան քառուղիներուն»,
Երեւան, հեղինակային հրատարակություն, 2018, 182 էջ -----155
Մասիս Քիրքչիկի, «Ուրիշ պատմութիւն մը կարելի՞ էր», «Էտէպի
շէյլեր» հրատարակչութիւն, Իսթանպուլ 2018, 186 էջ ----- 161

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 163

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր զետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 1(2)

Հիմնադիր՝ «Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝
02.02.2018

Հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդ շարք,
բնակարան 39, հեռ. 554508

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և
խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության
2019թ. հունվար- մարտ ամիսների ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Ա. Ներսիսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 04.04.2019

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 60X84/16:
Ծավալը՝ 10.5 պայմ. տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100:

«Տիր» հրատարակչություն
Հասցեն՝ Երևան, Հ. Քաջազնունու փ., 14/10

Հեռ. (+374 94) 50 99 00
Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա Միկոյան փող., 2/2